

Madách Könyvtár — Új folyam 98.

XXIV. Madách

Szimpózium

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Szerkesztette: Máté Zsuzsanna és Varga Emőke

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

XXIV. Madách Szimpózium

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Balassagyarmat
2017

A XXIV. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati
Önkormányzat, a Kecskeméti Főiskola és a Szegedi
Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara

A könyv megjelenését támogatta

Balassagyarmat Város Önkormányzata
és
Czellér András

© Andor Csaba, Bene Kálmán, Bene Zoltán, Böszörményi István,
Cserjés Katalin, Diószegi Szabó Pál, Földesdy Gabriella, Gréczi
Zsoldos Enikő, Gyukits György, Kakuszi B. Péter, Képiró Ágnes,
Máté Zsuzsanna, Somi Éva

Készült Budapesten, 2017-ben. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-yyyy
ISSN 1219-4042

ELŐSZÓ

A XXIV. Madách Szimpózium tavaszi ülősszaka ismét Kecskeméten volt, 2016. április 15-én, őszi ülősszakát pedig a négy évvel korábbi helyszínen, Érsekvadkerten, a Kolping-házban tartottuk szeptember 16-án. Másnap egy irodalmi kirándulás keretében, Böszörményi István vezetésével Gácsra és Losoncra utaztak a résztvevők.

Tartalom

Bevezetés	9
-----------------	---

I. Madách dokumentumok közelében

Andor Csaba: Lónyay Etelka feltételezett fényképe	13
Böszörményi István: Madách Imre barátai, kortársai a losonci református líceumban	18
Diószegi Szabó Pál: „ <i>Nem bírok kiszámított ékesszólással...</i> ” – Az 1843–44. évi esküdtszéki vita és Madách Imre beszéde az esküdtszékek mellett	27
Gréczi-Zsoldos Enikő: „itt ülök, a’ hol a’ német egységet kovácsolják”	87

II. Az ember tragédiája értelmezései

Gréczi-Zsoldos Enikő–Gyukits György: Szuicid vonások a londoni színben szociológiai és nyelvészeti szemmel	101
Bene Zoltán: „a kiváló egyes a milliót semmíti meg”	121
Kakuszi B. Péter: A Tragédia újabb szöveg(meg)értési kísérlete, újabb tapasztalatokkal	134

III. Versek, drámák, esszék értelmezései

Máté Zsuzsanna: Madách Imre „széptani tanulmányai” és <i>Az ember tragédiája</i>	149
Földesdy Gabriella: A másik zsenge	165
Bene Kálmán: Bús ohaj vagy Búsohaj = bánatos kívánság vagy bánat-sóhaj?	174

IV. Utóhatás

Cserjés Katalin: Emlékezés és társítás. Ceruzasorok Madách Imre és Esterházy Péter kapcsán	187
Somi Éva: Mercedes Benz	199

Bevezetés

2016 a veszteségek éve volt. Február 29-én elhunyt Láng József irodalomtörténész, az Argumentum Kiadó és Nyomda tulajdonosa és vezetője, aki az I. Madách Szimpózium résztvevője volt, a későbbiekben pedig köteteink kötetési munkája előbb részben, majd teljes egészében vállalatának nyomdaüzemében készült. (Az Argumentum alapítása előtt a PIM Kézírtárát vezette, és haláláig tagja volt pl. a MTA Textológiai Bizottságának.) Ő volt az, aki (akkor még a PIM neve alatt) 1992-ben megjelentette a *Madách Imre kéziratai és levelezése* c. katalógust. Emlékszem, 1989-ben egy órán át próbált telefonon meggyőzni arról, hogy érdemes elvállalnom a katalógus szerkesztését. Akkoriban minden más jobban foglalkoztatott, mint egy ilyen, általam fölöttébb unalmasnak vélt filológiai bűvárkodás, amelyhez nem is volt meg az előképzettségem. Végül türelmének, minden erőszakosságtól mentes rábeszélő képességének hála, elvállaltam a feladatot, amely (a Radó Györgytől kapott ösztönzés mellett) el is döntötte további sorsomat. Később ő adta ki a Kerényi-féle kritikai kiadását a *Tragédiának*, s amikor megnézte a társaságunknál megjelentetett Madách-levelezést, akkor felajánlotta: ha Gréczi-Zsoldos Enikővel tovább folytatjuk a munkát, akkor annak kritikai kiadására is vállalkozik.

Július 14-én meghalt Esterházy Péter is. Nem, ő sohasem vett részt a rendezvényeinken, viszont a Madách Könyvtár darabjait eleinte (úgy emlékszem, a 40. kötetig) elküldtem Neki is. Péter nemcsak négyszemközt fejezte ki elégedettségét, de azon kevesek egyike volt, aki írt is a sorozatunkról. (Esterházy Péter: *I könyv. Élet és Irodalom* 1997. okt. 31. 3. Később *A szabadság nehéz mámora* c. kötetben is megjelent az írás. 281–285.)

A személyi veszteségek mellett anyagilag is kedvezőtlen volt a 2016-os év, mivel korábbi támogatóinkat, remélhetőleg csak ideiglenesen, elvesztettük, így gyakorlatilag csak az SZJA 1%-ára számíthatunk. Pedig a Madách összkiadást folytatnunk kellene, lehetőleg olyan formában, ahogyan eddig is megjelentettük, s persze a szimpózium-kötetek évenkénti megjelentetéséről se mondhatunk le.

A szimpóziumok huszonötödik évfordulójához közeledve elmondhatjuk, hogy Madáchnak, a *Tragédiának*, rendezvényeinknek és kiadványainknak a kedveltsége nem nőtt ugyan, de jelentősen nem is csökkent, nagyjából ott tartunk mi is, ahol a magyar irodalom és irodalomtörténet tart napjainkban: mindenki a túlélésért küzd. Ebben a versenyben a színpadi művek egyre inkább előnyben vannak, hiszen a közfigyelem inkább a látványosság, mintsem az olvasmányosság felé fordul.

Az biztos, hogy a második negyedszázadra is bőven jut majd téma, és remélhetőleg a kutatói kedv sem lanyhul. Nagy kérdés, hogy a kultúra támogatásának rendszerében lesz-e változás, s hogy a mértéke megmarad-e azon a szegénytelenül alacsony szinten, ahová napjainkra eljutott. A látványos, tömegeket megmozgató kulturális események (múzeumok éjszakája, állatkertek éjszakája, templomok éjszakája, színházak éjszakája) lassanként minden mértéktartó rendezvényt háttérbe szorítanak. Még szerencse, hogy társaságunk, ellentétben a legtöbb kulturális szervezettel, sohasem kívánt nagyrendezvények szervezésébe bonyolódni, és megőriztük egyfajta (a kívülálló számára már-már arisztokratikusnak tetsző) különállásunkat, pusztán azáltal, hogy a dínomdánomba torkolló népszerű ünnepek és megemlékezések helyett a tudomány merőben másfajta örömeket kínáló útját választottuk.

Remélhetőleg mindig lesznek majd néhányan, akik ezen az úton velünk tartanak.

A. Cs.

I. Madách-dokumentumok közelében

Andor Csaba

Lónyay Etelka feltételezett fényképe

Madách ifjúkori szerelmének, Lónyay Etelkának eddig semmiféle ábrázolását nem ismertük, noha feltételezhető, hogy egykori miniszterelnökünk, gróf Lónyay Menyhért hűgáról többféle kép is születhetett (festmény, rajz, metszet vagy fénykép).

Az azonosításnak súlyos elvi akadálya is volt. 1990-ben a hölgy legközelebbi rokona, Lónyay Sándor (aki öccsének, Jánosnak volt az egyenes ági leszármazottja, s akinek a birtokában voltak többek között Madáchnak Lónyay Menyhérthez írt levelei is) azt állította, hogy soha semmiféle képet nem látott híres rokonáról, így hiába is mutatna neki bárki ilyesmit, képtelen lenne eldönteni a kép hitelességét.

Ezek után meglepő módon egy árverésen került elő a hölgy állítólagos időskori fényképe. Rózsafalvi Zsuzsa hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Darabanth KFT 277. gyorsárverésén (amely a világhálón keresztül történt, s a licitálás határideje 2016. 07. 07. 19.00 volt) 12.456-os sorszám alatt kerül árverésre Lónyay Etelka fényképe.

A leírásból nem derült ki, hogy az árverező milyen alapon állítja azt, hogy az említett hölgy 1890 körül készült fényképéről van szó. A kép megvétele után is csak annyit közöltek: az eladó (akit természetesen nem nevezhetnek meg) azt állította, hogy egy albumból vette ki a képet, amelyben ez a név szerepelt a kép alatt. Ez nem sok, de egyelőre be kell érnünk ennyivel. A további kutatást azért ez a bizonytalan információ is elősegítheti, hiszen ha netán újabb kép kerülne elő, amelynek tulajdonosa azt állítja, hogy Etelkát ábrázolja, akkor a képek összehasonlítása csökkenthetné a bizonytalanságunkat.

Annyi azért megállapítható, hogy a kép nagy valószínűséggel valóban egy albumban lehetett, és röviddel a kép elkészülte után kerülhetett oda. Teljesen ép, a sarkainál sincs letöredezve (igaz, akkoriban még lekerékítettek voltak a sarkok), s ami egyértelmű jelnek tűnik: a felületi szennyeződés hiánya. (Az olyan képek, amelyeket időnként kézbe vesznek, általában felismerhetők az apróbb karcokokról, szennyeződés-

sekről.) Az alábbiakban csak azokra a tényekre szorítkoznék, amelyek a kép hitelessége szempontjából fontosak lehetnek.

Etelka 1824-ben született, tehát 1890-ben, a fotózás feltételezett idején, 66 éves volt, ami összhangban áll a képen látott személy feltételezhető életkorával. Férjétől (Szirmay Ödön) ekkor már évtizedek óta különváltan élt, s amikor 1891-ben édesanyja emlékiratait lefordította és kiadta, az előszó végén is a leánykori nevét használta. Valószínű, hogy ekkoriban már Újpesten élt, mivel néhány évvel később, 1896-ban ott halt meg. A kép azonban a budai vár lábánál (a Duna felőli oldalon) készült. Hátdalán ugyanis a fényképész, Szerdahelyi neve alatt két cím szerepel: Albrecht út 9. és Jégverem utca 3. Az Albrecht út a mai Hunyadi János utca, amely a Clark Ádám tértől vezet fel a várnegyedbe, a Jégverem utca pedig valahol a mai Bem rakpart és Hunyadi János utca között volt.

Mivel a Magyar Életrajzi Indexben Szerdahelyi családnevű fényképész nem szerepel, a Magyar Fotográfiai Múzeum igazgatójához, dr. Baki Péterhez fordultam segítségért. Válaszlevele szerint a fotósról az alábbi információkat tartják nyilván:

SZERDAHELYI MÓRICZ (Szerdahelyi Mór) fényképész.

Mütermé: Budapest, II. Viziváros, Fő u. a Lánchíd közelében és Albrecht út 9., 1877–1888., Rottenbiller utca 30. 1897., Jégverem utca 3., Lakása: Budapest, II. Unt. Hauptgasse 107. 1878. Goldstein és Szerdahelyi néven is volt műtermük Budán. 1890. k.

Ebből azért annyi megállapítható, hogy valószínűleg valamivel korábban, 1877 és 1888 között készülhetett Etelkáról a kép, nyilván inkább az utóbbi időponthoz közel.

Madách szerelmeinek meglehetősen ingatag alapon álló ikonográfiája tehát újabb színfolttal egészült ki. Az eddigi információk apránként derültek ki; csupán Veres Pálné volt az egyetlen nő, akiről több kép is fennmaradt és ismertté is vált életében, róla viszont sokáig azt nem tudtuk, hogy a szerelme volt Madáchnak. Huszár Annát maga Madách rajzolta le, és róla is fennmaradt fénykép, amely azonban már sok éve hozzáférhetetlen (a nógrádi irodalmi gyűjteményben található). Vitatható viszont, hogy azt az érzelmi kötődést, amely kétségkívül fennállt közöt-

tük, nevezhetjük-e egyáltalán szerelemnek? Ha volt is szexuális háttere, a közeli rokon kapcsolat mindkettőjük számára megálljt parancsolt.

A többiekéről csak a XX. és XXI. században kerültek elő képek. Legkorábban a feleségéről. Előbb egy Nagyváradon őrzött festményt publikáltak, amely azonban nem hasonlít sem a nem sokkal később közzétett fényképre, se Madách festményére. A fénykép hitelességéhez ezúttal kétség sem férhet, hiszen hátoldalán a fiának, Aladárnak szóló ajánló sorokat követően Fráter Erzsébet aláírása áll.

És itt hosszú időre meg is szakadt a sorozat. A következő személy Massa Fanni volt, akiről a fia felnőtt korában (kilenc éves volt, amikor édesanyja meghalt) készített egy rajzot (MK 79. A 22. oldal utáni számozatlan lapon).

Madách rajzain több ismeretlen nő szerepel, akikről képtelenség eldönteni, hogy kik lehetnek; sőt, az egyik olajfestményén is (MK 7. 33., 34., 42., 49., 52., 54., 55., 68. számú képek). Egy esetben Madách Aladár is jelezte a tanácsalanságát (MK 7. 49. számú kép), több esetben viszont nem tett eligazító megjegyzést. Egy allegorikus rajzán hat női arc szerepel, szinte biztos, hogy az ismerőseiről van szó, mivel a rajz ikerdarabján a hat férfi arc között ott van Madáché is (MK 7. 51. és 52. kép). Egyikükről azt feltételeztem, hogy *talán* Lujzát ábrázolhatja, de erre csupán a lány ég felé fordított tekintete utal (MK 7. 52. kép, bal alsó rajz). Érdekes módon *A civilizátorhoz* készült rajzon látható nő (MK 7. 31. sz. kép), aki az egyfelvonásosban Mürzl néven szerepel, az a Márinkó lehet, akivel Harsányi Zsolt szerint viszonyt kezdett Madách. Ez a szexuális viszony azonban nem feltétlenül társult mélyebb érzelmi kapcsolattal, hiszen ebben az esetben, ha tehát valamiféle szerelemről lett volna szó, nyilván lenne legalább egy verse Madáchnak, amely hozzá szól. Ilyen vers azonban nincsen, vagy legalábbis nem maradt fenn.

Végül a nyilvánosságra kerülés időrendjét véve alapul, a most előkerült (s *talán* Lónyay Etelkát ábrázoló) kép az utolsó a sorban. *Lehetséges*, hogy a már említett, hat női arcot tartalmazó rajzán Madách őt is megörökítette. Ha így volt, akkor az időskori kép alapján a rajz bal felső és jobb alsó sarkában lévő lányok egyike ábrázolhatja Etelkát. Mivel Madách képei aránytalanok, a naiv művészekre jellemző sajátság torzu-

lást mutatnak (ez a feleségéről készült olajképe és a róla fennmaradt fénykép egybevetésével egyértelműen megállapítható), ezért csak egy apró jellegzetességből következtethetünk erre. A fényképen látható idős hölgynek az életkorához mérten viszonylag kicsi az orra (ez a testrész az életkor előrehaladtával általában megnő, ill. a kötőszövetek rugalmasságának csökkenésével egyre hangsúlyosabbá válik). Ennek alapján pedig az említett két rajz jöhet szóba. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy megörökítette őt a rajzán. Etelkától ugyanis a jelek szerint elhidegült. 1840 júliusa után név szerint sohasem említette őt.

Madách névmágiája jól megfigyelhető az életművében, bár motívációit csak találgathatjuk, erről tehát nem is beszélnek, csak a szigorúan vett tényekről. A *Tragédiában* Jézus neve nem fordul elő, bár négy alkalommal is utalnak rá a szereplők, és pedig nagyon eltérő deskripcióval. („Ha az, ki a nagy művet indítá, / Nem önmaga lett volna a nagy Isten. –”); „Erényök a sanyargás, a lemondás, / Mít mestered kezdett meg a kereszten.”; „...ki mondá: Nem békét, de harcot / Hozok a földre”; „majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra.”)

A kiadni szándékozott versgyűjteményben a szerelmi verseknek csak a címében vagy alcímében hagyta meg Madách a hölgyek nevét, az egyetlen kivétel Lujza, akinek a neve többször is előfordul magukban a szövegekben is.

Végül 1840 júliusától kezdődően a Lónyay Menyhérthez írt levelekben Etelkát név szerint sehol sem említi, csupán kikövetkeztethető, hogy a címzett édesanyja mellett ő lehet az a Testvér (így, nagy kezdőbetűvel!), akinek több ízben is az üdvözlétét küldi, mivel Bercit (Menyhért öccsét, Albertet) név szerint is említi. Más írásaiban ettől kezdve egyáltalán nem szerepel Etelka, egészen 1864-ig, amikor verseinek sajtó alá rendezése során úgy dönt: teljesen új Etelka-verseket ír, a *Lant-virágokban* közzétettek helyett.

Még egy érdekesség, amely arra utal, hogy Etelkára neheztelt. Az utolsó levele, amelyet Lónyay Menyhérthez írt, 1844. május 8-ai keltezésű. Miért épp ezután szakadt meg köztük a kapcsolat? (A levélben ennek még nyoma sincsen!) Hiszen valószínűleg már évek óta nem találkoztak, olykor mégis leveleztek. És miért nincs kettejükre utaló jel Ma-

dách hagyatékában 1861-ből? Hiszen mindketten országgyűlési képviselők voltak! Jellemző: Menyhért volt az, aki megemlítette a naplójában, hogy 1861. július 8-án Balatonfüreden összetalálkoztak. Az egyetlen ésszerűnek látszó válasz banális: 1844. augusztus 6-án Etelka férjhez ment.

Ha tehát az allegorikus rajz a hat női arccal akkor készült, amikor már hírét vette Madách Etelka házasságának, akkor csaknem biztos, hogy hiába keressük őt a rajzon, de ha korábban készült a rajz, akkor ezt a lehetőséget nem lehet kizárni.

Böszörményi István

Madách Imre barátai, kortársai a losonci református líceumban

Losonc, *szabadalmas mezőváros* általános szellemi és anyagi fellendülése a reformkorban kedvezően hatott a város által is támogatott gimnázium fejlődésére. Az egyháztanács és az iskola vezetése alkalmazkodva a körülményekhez és igényekhez, folytonosan korszerűsödve, juttatta el a tanintézetet fejlődése legmagasabb fokára az 1830-as, 40-es években.

1832 augusztusában az egyháztanács jóváhagyta az e célból kirendelt bizottság által kidolgozott, az iskola jelenét és jövőjét érintő, mélyreható változásokat tartalmazó tervezetet egy egészen újszerű, kétfokozatú képzést feltételező tantervet, amely szerint „az Academiai Cursus három esztendőkre szabattatik ki, úgy hogy a Tudományok három Professorok (Theologia, Philosophia, Physica) által taníttassanak...” A Dunántúli Superintendencia (püspökség) 1833. esztendei jegyzőkönyvébe iktatta: „Minthogy a Losonczi Oskola a Lyceum nevezettel is Ifjai tovább előmenetelében való czélját elérheti a Lyceum nevezettel leendő élés az Oskolának megengedtetik”.

A református egyházi oktatási rendszerben a líceum a gimnáziumtól magasabb, a kollégiumtól alacsonyabb fokozatú iskolatípus volt. Nógrád megye „legfőbb iskolai intézetének” vonzáskörzete és jelentősége ezáltal tovább nőtt, mert Losoncon kívül ref. lyceum csak egy volt abban az időben, a távoli Máramaroszigeten.

„Ekkor lett az eddig gymnasium név alatt ismeretes iskola virágzó lyceummá, mely különösen a hazai törvények tanulására a felsőbb megyékbeli idegen ajku ifjúságot Losoncra édesgetvén, ezek minden évben nagy számmal magyarosodnak meg, s így ezen tanoda a protestantizmus és nemzetiség valódi veteményes kertje, s az egyháznak, melynek pártfogói, hívei alapították nagyrészen tanszékeit, szemefénye és dicsősége”, írja ezzel kapcsolatban Tóth Mihály, helybeli lelkész.

Az egyház és az iskola vezetése ezek után sem pihent babérjain. Az 1834. esztendőben alapos előkészületek után, számos jóltevő támogatásának köszönhetően jogtudományi tanszéket létesítettek, amivel az iskola reformkori fejlesztését látványosan betetőzték, ami a diákok létszámát jelentősen megnövelte, az intézmény jó hírét öregbítette.

A liceum diákjairól 11 iskolai év – 1836/37–1846/47 – fennmaradt dokumentumai tanúskodnak. A nevezett időszakban a liceumnak évfolyamonként átlagosan 237 tanulója volt. A legtöbb – 272 – az 1843/44-es tanévben látogatta azt. A 8 osztályos „gimnáziumi” tagozatra (*Classisok*) átlagosan 148 tanuló járt, a felsőbb tudományok hallgatóinak száma pedig 89 volt.

A felsőbb tudományok hallgatói 14–27 éves diákok voltak, létszámuk a tárgyalt időszakban 58 (1838/39) és 130 (1845/46) között mozgott. Az évfolyamonkénti átlag 89 diák, ami a liceum összes tanulója 38%-ának felelt meg.

A személyi adatok rovataiba a diák család- és keresztnévét, életkorát, vallását, nemzetiségét, születési helyét (helység, megye/ország-rész), az apa vagy gyám nevét, polgári állapotát (foglalkozását) és lakhelyét írták be. Felekezeti hovatartozás szerint a legtöbben (a létszám 60%-a) helvét hitvallásúak, tehát reformátusok voltak. Az évfolyamonkénti átlag 53 a 89-ből (a legkevesebb – 41, 1845/46-ban, a legtöbb – 73, 1839/37-ben). Az ágostai hitvallású evangélikusok a létszám 30%-át tették ki, átlagosan 27 lutheránus diák volt egy-egy évfolyamban. (1838/39: 8 – 1843/44: 48). Az 1839/40-es tanévben jelenik meg először a Confessio rovatban a Hebr rövidítés egy Árva megyéből (Lehotáról) származó zsidó diák neve mellett. Az első római katolikussal az 1840/41-es tanév kimutatásában találkozunk. 1846/47-ben már 13-an voltak. Évfolyamonként átlagosan 6 volt a katolikusok száma. A nem protestáns vallású diákok száma az egyes évfolyamokban nem haladta meg a 10%-ot.

A nemzetiség (Natio) rovatban csak elvétve szerepel más, mint magyar (Hungarus). Idesorolták az izraelita, továbbá a morva, cseh és sziléziai diákokat. A nevek, a vallás (evangélikus) és a származási hely (Észak-Nógrád, Árva, Liptó, Túróc, Zólyom) alapján biztosra vehető, hogy voltak szlovák anyanyelvű diákok is.

Megyéket tekintve is igen nagy volt a vonzáskörzet, Árvától Torontáig, Pozsonytól Szatmárig, összesen 37 vármegyéből jöttek tanulni a losonci református liceumba. A legtöbben persze Nógrádból – évfolyamonkénti átlagosan 22-en. A Magyar Királyság határain túlról is jöttek felsőbb tudományokat hallgatni Losoncra, néhány tanévben feltűnik 1–2 diák, elsősorban Morvaországból, ottani diákok támogatását ugyanis e célra már a XVIII. században tett alapítvány is szolgálta. Csehországi, sziléziai, galíciai helységek is előfordulnak a születési hely rovatban.

A vezetéknevekből kiderül, hogy számos, elsősorban nógrádi protestáns nemes család – Beniczky, Ebeczky, Fáy, Jakabfalvy, Jeszenszky, Kubinyi, Okolicsányi, Prónay, Szilassy, Vattay, Veres stb. – taníttatta gyermekét a losonci református liceumban.

A diákok hosszú sorában különböző téren ismertté vált közszereplőket is találunk, néhányan tanárként visszatértek egykori iskolájukba, többen pedig kapcsolatban voltak Madách Imrével:

Egy évvel volt idősebb Madáchnál majdani komája, fiának, Aladárnak gyámja, farádi Veres Gyula (1822–1893). Az 1840/41-es tanévről szóló kimutatásban az első éves, felsőbb tudományokat hallgatók között jelenik meg Veres Julius 18 éves, ágostai hitvallású, magyar nemzetiségű diák, születési helye Kutas (Kutasó), apja, Stephanus Kutason lakó Nobilis, tehát nemes volt. A következő évi, immár magyarul írott kimutatásokban Veres Gyula apját Pálnak nevezték. Az 1842/43-as tanévben befejezte tanulmányait. A nógrádszakali birtokos, ügyvéd, táblabíró 1865-ben Nógrád vármegye szolgabírája volt. 1864. október 4-én a végrendelkező Madách Imre a lányait illető köteles részen kívül minden vagyonát fiára Aladárra hagyja, gondnoknak Veres Gyulát jelöli meg, ugyancsak az ő gondoskodását kéri édesanyja eddigi lakásáról, háztartásáról és a gyermekek neveltetéséről is. Madách halála után érte küldetett Majthényi Anna, hogy készítse el a gyászjelentést és intézkedjen a temetésről.

Kortársa volt Madáchnak Jeszenszky Danó (1824–1906), aki nemzetőri szolgálat után Debrecenben volt pénzügyminisztériumi fogalmazó, majd Losonc térparancsnoka, utóbb balasagyarmati ügyvéd, pesti közjegyző, író, Temérdek néven költő, a Felvidéki Magyar Köz-

lőny kiadója (1862). Jeszenői Danó álnéven megírta szülővárosa történetét a Vahot Imre által kiadott Losonczi Phönix (1851–52) c. emlékkönyvben, melynek bevétele az orosz csapatok által felégetett Losonc megsegítését volt hivatott szolgálni. Jeszenszky Madách Imre baráti köréhez tartozott, 1858–59-ben jelen volt olyan beszélgetéseken, ahol Madách felvetette, hogy lehetne-e az emberiség egész történetét egy drámába foglalni, illetve kijelentette, hogy megkísérli megírni az ember igazi tragédiáját. 1860 októberében a sztrégovai szüretet követő hajnalba nyúló estén Jeszenszky Danó Szontagh Pállal és Veres Gyulával együtt tanúja volt annak, hogy Madách Imre kérésére Plichta Soma (1831–1924) losonci orvos, megyei főorvos felolvasta az elkészült *Tragédiát*. Jeszenszky magas kort ért meg, 1906-ban halt meg Pesten, de a losonci családi kriptába temették.

Lisznai Kálmán, (1821–1863) Madách és Petőfi barátja, a Tizek Társaságának tagja, a megyei közélet ismert képviselője, a losonci líceum után Pozsonyban és Eperjesen tanult tovább. Az 1843-as pozsonyi országgyűlésen a nógrádi követek (Kubinyi Ferenc Huszár Károly) jurátusaként ismerkedett meg Petőfivel, aki nagy hatással volt költészetére. Az ügyvédi oklevél megszerzése után Nógrád megye aljegyzője, táblabírája és törvényszéki hivatalnok lett. Madách Imre esküvője alkalmából 1845-ben, „Ösgyűrű” címmel történelmi balladát írt. Az 1847-ben keletkezett Nógrádi arcképcsarnok egyik epigrammájában Madách így jellemzi őt: „Szól, tüzel a haladó pártnak szolgálni kívánván...” Írói hajlamát költői lelkületű apja, továbbá losonci tanára, Homokay Pál élesztettek. Folyóiratokban megjelenő versei csakhamar ismertté tették nevét. A szabadságharc huszár őrnagyát két évre közlegénynek sorozták be. Utóbb Pesten az irodalomnak élt. „Palóc poétaként” cifra szűrben, magyar viseletben járta az országot, felolvasásokat tartott, költeményeit szavalta. Dalainak (*Palóc-dalok*, 1851) hatására vált divattá a népieskedő, Petőfit utánzó költészet. Lisznai Madách Imréhez fűződő kapcsolata számos kérdést is felvet. Ezeket legutóbb Andor Csaba foglalta össze *Életrajzi talányok* cím alatt a *Bevezetés a Madách-kutatásba* c. művében. Nem tudjuk mikor és hol találkozott a két fiatalember. Az egyetlen erre vonatkozó utalásnak nincsenek bizonyítékai. Emich Gusztáv 1863-as Kalendáriuma szerint az ismer-

etség Losoncon kezdődött, de ennek ideje és körülményei ismeretlenek. Lisznai Colomanus neve az 1838/39-es tanévben jelenik meg a felsőbb tudományokat hallgatók között. Az év végi vizsgákról szóló kimutatás szerint 17 éves volt, helvét hitvallású, magyar nemzetiségű és Herencsényből származott. Apja, Márk, foglalkozása assessor, azaz esküdt, varsányi lakos. Lisznai magyar nyelvből és irodalomból emi-nens lett, a többi tárgyból 1-es számmal értékelték vizsgáját. Osztálytársa volt Bory Károly, aki alább említésre kerül. Madách Imre ekkor már túl volt utolsó – 1836/37-es – vizsgáján, melyet a pesti piaristáknál tett le, holott a korábbiakat Vácott abszolválta. A katolikus Madách Imre természetesen nem járt a losonci református gimnáziumba/líceumban, mint protestáns kortársai, így hát azt a feltételezést, hogy esetleg iskolatársa lehetett Lisznainak elvethetjük. A losonci református iskola gimnáziumi osztályaiban 1836/37–1846/47-es tanévekben római katolikus tanuló egyáltalán nem volt, a felsőbb tudományok hallgatóiról készült kimutatásokban csak az 1840/41-es tanévben jelenik meg egy római katolikus vallású diák. Ezt követően a katolikusok (és zsidók) száma emelkedett ugyan, de nem haladta meg az 5%-ot.

Az a madáchi verssor „Vagy iskolában él csak barátság / S az életnek zajától elröpül?” ugyan gyermekévekre, iskolatársi kapcsolatra utal, de hogy a verses levél címzettje Lisznai lenne, az kérdéses.

Egy további tollforgató diák volt Pajor István (1821–1899), aki 1839-ben érkezett Losoncra hogy ott végezze a másodévi jogi tanfolyamot. Utóbb *Losonc 50 évvel ezelőtt* címmel írta meg emlékezését diákéveire: „Hogy mennyire volt már akkor felkarolva a losonci jogi tanszék, kitetszik onnan, hogy a jogászok száma az érintett évben [1839 B. I.] a harminczhat számot érte el, s ezen 36 tanuló Nógrádon kívül még Gömör, Hont, Zólyom, Turócz, Liptó, Borsod és Pest megyékből került össze, akik közül többen nemcsak jól kinőtt bajszszal és szakállal, de szellemi tekintetben is megfelelő készséggel ... dicsekedhetnének.” Pajor ügyvédi oklevelet szerezve Hont vármegye első aljegyzője lett. A szabadságharcban mint nemzetőr-főhadnagy vett részt. 1849 után kiscsalomjai birtokára vonulva, ügyvédi diplomájától is megfosztották, de néhány év múlva visszakapta. 1860-ban Balassagyarmatra költözött, részt vett Nógrád vármegye közéletében. 1872-

ben a vármegye tiszti főügyészévé, majd árvaszéki elnökévé választotta. Nyugalomba vonulása után királyi tanácsos lett. Tagja volt a Petőfi-társaságnak s az irodalommal állandóan foglalkozott, mint fordító is tevékenykedett. Madách Imre leveleiben barátjának nevezte őt. Saját költeményeit, Csalomjai név alatt több gyűjteményben adta ki. Mikszáth Kálmán Madáchcsal összehasonlítva értékelte Csalomjait: „Az ember azt hitte volna, hogy nagy poéta lesz belőle. Aki fiatalkori munkáit olvassa, azt megragadja az azokon előmlő melegség, irálycsin, azok a nagy vonások, mik Madách Ember tragédiáját megnépesítik, mint óriás dörgésnek hol elő-, hol utóhangjai meg-megrezdülnek a fiatal Csalomjaiban.” (Nógrádi Lapok, 1873. VI. 22). Pajor egyszer versben polemizált Madách fiával, Aladárral, aki ugyancsak versben válaszolt neki: „Megczáfoltad hát a szentírást / És versben követ dobsz én rám / Rám, ki nem bánt sem Téged sem mást / De nem találtál el, nem ám!” (Losoncz és Vidéke 1898. VI. 12.) Sok történetet s anekdotát örökített meg az *Emlékek és rajzok a 48 előtti jóvilágból* című munkájában. Nagy Ivánnal együtt részt vett a Nógrádmegyei Múzeum megalapításában.

Mint Petőfi, mindössze 26 évet élt Gracza Antal (1823–1849), 1848/49-es honti gerillaparancsnok, akit 1849 őszén Madách Imre csesztvei birtokán bűjtatott, amíg tovább nem indult Kossuth nyomában. December 1-jén rablógyilkosok ölték meg Szeged környékén. A líceumi kimutatás szerint a Hont megyei Sülykén született, Gracza Imre nemes fiaként, és az 1841/42-es tanév végén 4. éves felsőbb tudományokat hallgató diák volt.

1848 őszén Nógrád megye nemzetőrcsapatának tisztikarában több volt losonci diák találkozott, így a már említett Jeszenszky Dániel, továbbá Szakall Elek és az a Meskó Miklós (sz. 1820), erdőtarcasai birtokos, akivel Fráter Erzsébet, férje, Madách Imre tiltása ellenére elment az ominózus losonci bálba 1854 tavaszán. A 20 éves Meskó Nicolaus az 1839/40-es tanévről készült kimutatásban jelenik meg a felsőbb tudományokat hallgatók között. A szülő rovatban, apa helyett gyámként *Fráter Paulus – Judex Nobiliorum – Csécse* szerepel. Minthogy Fráter Pál testvére volt Fráter Józsefnek, Erzsébet apjának, feltételezhető, hogy Meskó gyerekkora óta ismerte a majdani Madáchnét. Meskó

esetleges találkozásairól Madách Imrével nem tudunk, de bizonyára ismerték egymást, hiszen életükben több kapcsolódási pont is fellelhető. A szabadságharc utáni megtorlásnak, zaklatásoknak mindketten szenvedői voltak. 1850-ben Pongrácz Arnold megyefőnök a nógrádi gerillák és fegyvereik után nyomozva elrendelte „Kerületiben lakó Meskó Miklóst a legszigorúbban kihallgatni s vallatni.” Mint ismeretes, Madách Imrét is meggyanúsították a gerillák fegyvereinek rejtegetésével. Utóbb, békésebb években is találkozhattak, hiszen 1861-ben mindketten tagjai voltak Nógrád Vármegye Bizottmánya választmányának és a törvényszéki táblabírák testületének is. 1861. március 12-én Madách és Meskó is aláírta az „októberi diplomát” és az 1861. februári „manifesztumot” törvénytelennek minősítő megyei határozatot.

A Fráter családból Erzsébet, Béla járt a losonci líceumba. 1841-ben, 8 éves korában, lett losonci kisdíák (declinista).

Egy osztállyal alatta járt az elemi osztályba az 1833-ban, Alsósztrégován született Bory Miklós, akinek apja, Bory István Madáchék alsósztrégovai tisztartója volt. A többi Bory fiú, **Lajos** (sz. 1820), Károly (sz. 1824), Sándor (sz. 1829) is a losonci líceumot látogatta. Csak a legidősebb, László (sz. 1818) volt kivétel ebben a tekintetben. Madách unokaöccse, Balogh Károly szerint a legfiatalabb Bory fiú, Miklós volt az, aki 1849. augusztus 1-jén Losoncon, egy gerillacsapat vezetőjeként lelőtte a város közepén letáborozó orosz különítmény parancsnokát, egy magasrangú tisztet. Egy hét múlva az oroszok borzalmas bosszút álltak, kirabolták, felgyújtották, porig égették Losoncot. Bory Miklós mindössze 16 éves volt ekkor, ami egyszerre teszi kérdésessé, ugyanakkor – ifjonti hévvel magyarázva – valószínűsíthetővé a végzetes következményekkel járó tettet. Egy szemtanú szerint a losonciak megpróbálták lebeszélni a gerillákat a támadásról, de „miután a lelkesek kéréseinek nem engedett Bory parancsnok, csapattja megkezdte a tüzelést, a kérő polgárok legnagyobb életveszély között huzódhattak el előlök – Ekkor a több részen megkezdett sűrű tüzelés valóságos ütközetet fejtett ki...”

Aki a losonci diákok közül még kapcsolatba került Madách Imrével, az Szakall Elek (1819–1877), utóbb szolgabíró, járásbíró, református egyháztanácsnok, iskolafelügyelő, ő ugyanis a Nógrád Megyei Gazdasági Egylet titkáráként levelezett Madáchcsal.

Az 1847/48-as tanévet a losonci református líceumban a közoktatási és kultuszminiszter rendeletére korábban fejezték be, a vizsgák rendjét ennek megfelelően módosították. Az utolsó líceumi vizsgákról nem maradt fenn kimutatás. 1849-ben a hadak útján fekvő Losoncon szünetelt a tanítás, az csak ősszel kezdődött meg újra, rendkívüli körülmények közepette. A losonci református líceum 1849 augusztusáig élt és virágzott, akkor az orosz katonaság a várost elpusztította. Tóth Mihály lelkész, szemtanú szerint „a lyceumnak két utcára szolgáló emeletes épülete, ebben mintegy ötezer kötetre menő csinos könyvtára, természettani műterem és egyéb gyűjtemények raktára porrá és hamuvá lett.” A korábban virágzó tanintézet fizikailag megsemmisült, szervezetiileg megrendült, A tűzvész előtt közel 4000 lakosa volt Losoncnak, 1850 februárjában mindössze 710 személyt, júliusban pedig alig több mint 1700-at írtak össze. De akik maradtak, illetve visszatértek, hittel, bizodalommal megkísérelték a lehetetlent: életet teremteni a halott városban, romjaiból feltámasztani az „egyház szemefényét az oskolát”. A líceumot már csak algimnáziumként tudták újraindítani. A cs. k. hatóságok elvárásainak megfelelni egyre nehezebben tudó, állandó anyagi gondokkal küszködő losonci református egyház végül lemondott nagymúltú iskolájáról, azt 1869-ben átadta a magyar államnak, amely jogutódként nem kevésbé jónevű állami főgimnáziummá fejlesztette a volt egyházi tanintézetet. 1889-ben a losonci, immár Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanácstermében helyezték el a Madách-émlékgyi bizottság által megrendelt két Madách kép egyikét, Kubányi Lajos olajfestményét. Ez az életnagyságú, „kardos Madách” 1964 óta az alsósztrégovai kastélyban látható.

Irodalom

- A losonci református egyház és iskola jegyzőkönyvei az egyház ill. az állami levéltár birtokában
- Andor Csaba: *Ismeretlen epizódok Madách életéből* (Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei – kézirat, idézi Andor Csaba), Madách Irodalmi Társaság, 1998
- Andor Csaba: *Bevezetés a Madách-kutatásba*, Madách Könyvtár 92., 2016
- Radó György–Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2006
- Madách Imre levelezése*, szerk. Andor Csaba, Gréczi-Zsoldos Enikő, Dornyai Béla Múzeum, Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján, Szeged, 2014
- Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*, szerk. Leblancné Kelemen Mária, Salgótarján, 1984
- Nógrádi képcsarnok*, Salgótarján, 1984
- Praznovszky Mihály: *Nógrád megye az 1840-es években*. In: Madách és Nógrád a reformkorban, Salgótarján, 1984
- Praznovszky M.: *Reformgondolkodás Magyarországon a XIX. században*, Salgótarján, 1989
- Jeszenői Danó és Tóth Mihály: *Losoncz története*, in: Losonczy Phönix Történeti és szépirodalmi emlékkönyv I., II., III., Pest, 1851–52
- Emlékirat A losonczy eseményekről Martius 15-ik napjától kezdve Augustus hó 8-ik napjáig 1849ik évben* – kézirat a szerző birtokában
- Magyarország vármegyéi és városai* – Nógrád vármegye, szerk. Borovszky Samu, 1911
- Losoncz és Vidéke Társadalmi hetilap 1889. X., 1890. XI., XII.
- Mikszáth Kálmán: *Az én ismerőseim*, Budapest, Révai testvérek, 1914

Diószegi Szabó Pál*

„Nem bírok kiszámított ékesszólással...” – Az 1843–44. évi esküdtszéki vita és Madách Imre beszéde az esküdtszékek mellett

1.

Az 1843. év május 14-ére, a húsvét utáni negyedik vasárnapra, Pozsonyba összehívott országgyűlésnek nemcsak Madách életében, hanem a magyar jogtörténet szempontjából is kiemelt jelentősége van. Úgy tűnt, hogy ez az országgyűlés a reformok jogi alapjait fogja megteremteni. Ennek központi részét képezte a már elkészített 1843. évi büntetőtörvény javaslat részletes megtárgyalása és elfogadása. Az 1843 márciusára elkészített javaslat egy új büntető törvénykönyvet jelentett, amelynek a viták során – egyebek mellett – központi kérdése lett a halálbüntetés eltörlése és az esküdtszékek létrehozása a (büntető) bírósági eljárásban. A büntető anyagi jogot tartalmazó I. Rész a bűnökről és büntetésekről a „*halálos büntetés*” helyett az „*örökfogságot*” vezette volna be. A büntető eljárásjogot tárgyaló II. Rész pedig az „*esküdtszékeket*”.

Az irodalombarát olvasó számára talán távoliak e jogtörténeti-irodalomtörténeti kérdések, de Madách Imre jogi vonatkozású munkáinak, beszédeinek elemzése során megkerülhetetlenek. Legutóbb Andor Csaba vetette fel azt az igényt, hogy „előbb fel kell térképeznünk, hogy a téma miért vált időszerűvé, kik és milyen álláspontot képviseltek, s hogy végül történt-e valami, pl. a jogszabályi változás a vita eredményeként.”¹ Jelen tanulmányom az esküdtszékekről szóló 1848 előtti jogi vita új feltérképezését tűzte ki céljául és ehhez kapcsolódóan helyezi el Madách Imre esküdtszékek mellett szóló beszédét.

Még 1842 májusában, a Pesti Hírlapban, egy levélíró így reménykedett a szándék megvalósításában. „...kecsegtet bennünket a’ remény,

*A szerző a *Délvidék Kutató Központ* és a *Nemzeti Művelődési Intézet* (Szeged) munkatársa, és jelen tanulmány megírásakor a IV. kulturális közfoglalkoztatási program támogatta.

hogy nemzeti képviselésünk az alkotmányos népek ezen valóságos paladiumát... kitűzött haladásunknak megfelelően késedelem nélkül felállítandja... Az esküdtszék tehát polgárok gyülekezete, mely a’ bíró jelenlétében a’ vétkes tett ’s így az azt elkövetettnek bűnösletét kimondja; ezután elolvassa ’a bíró az esetre alkalmazható büntetést, ’s az ítéletet mondja ki. Ebből áll az egész...” Azonban a lelkesedését nem osztották, ezért állapította meg: „édes hazánkban ezen megbecsületlen intézmény – az esküdtszék – iránt kevés sympathia, inkább részvétlenség és hidegség mutatkozik itt-ott, ismét csak azon okból, hogy a’ nép még erre sem érett...”²

A tervezett esküdtszéki jogszabályok kidolgozását – ahogyan az egész büntetőtörvénykönyv javaslatot is – még a megelőző (1839/40. évi) országgyűlés által létrehozott és Deák Ferenc által vezetett országos kodifikációs bizottság végezte el 1841–1843 között. Tudnunk kell, hogy részt vettek a munkálatokban a Madách jogi gondolkodásához közel álló centralisták jogászai is. Báró Eötvös József mellett a fiatal Szalay László, akit maga Eötvös hívott meg e választmány segédjegyzőjének, Zarka János személynöki ítélmester mellé.³

Az országos kodifikációs Bizottság – feltehetően Szalay László által elkészített – jegyzőkönyvei szerint Deák főleg azért támogatta az esküdtszéket, mert „mintegy a nemzet, nem pedig fizetett bíró ítél a tény (ti.: a bűnösség ténye – D. Sz. P.) felett s ezért a nép előtt kívánatosabb.” Vagy ahogyan Palóczy László szépen megfogalmazta: „a földön az Isten képét viselő nép ítél benne.” Deák szerint „A hatalom visszaéléseit beteg állapotnak kell tulajdonítani.” Emellett jól megfér más, meglévő jogintézmények mellett. „Az esküdtszékeket be lehet hozni hazánkban megtartható institutióknak mellett is.” Deák többször is hangsúlyozta, hogy ez a jogegyenlőség felé is elvezet, büntetőjogi tekintetben. Itt csak röviden utalok arra, hogy gróf Széchenyi István a *Stádium* című munkájában, 1833-ban, a törvény előtti egyenlőségről írt, amely a büntető törvényekre általában vonatkozna. Deák szerint „Az esküdtszékek behozatala könnyítené a büntető rendszer előtti egyenlőséget.” „Ha a büntető rendszer előtt mindnyájan egyenlők leszünk, az esküdtszék *judicium parium* (= az egyenlők ítélete) lesz.”⁴ Báró Eötvös is „*célirányosabbnak*” tartotta éppen azért, mert „*a vétkesek az esküdt-*

székeknél mintegy magokkal a műveltségnek egy fokán álló polgártársaik által... ítéltetnek meg.” Pulszky Ferenc is a rendi állás megkülönböztetése nélküli esküdtszék mellett volt: „nem fogunk a nemes és nem nemes számára külön büntetőrendszert készíteni.”⁵ A cél az, hogy a lehető legkevesebb igazságtalan ítélet szülessen, ezt az elősegítene a javaslatban az, hogy a bűnösség kérdésében még egy alkalommal egy másik esküdtszék is ítéltet. A megvesztegetés lehetősége is kisebb mint az állandó törvényszékeknél. Pulszky szerint nem kell a műveltség bizonyos fokához kötni az esküdtek választhatóságát. „Más a műveltségnek nem magosabb fokán álló nemzeteknél is léteznek esküdtszékek.”⁶ Ezt báró Eötvös is támogatta: „Az esküdtszékek behozatalát megegyeztetetőknek tartja a nép műveltsége fokával.” Volt olyan támogató vélemény is, amely szerint éppen „az esküdtszékek behozása emelné a népet a műveltség azon fokára, mely őtet még más üdvös intézetek elfogadására rövid idő alatt alkalmatossá tenné.” (Báró Wenckheim Béla)⁷ Klauzál Gábor a bécsi kormányzattól való függetlenséget láttatta az esküdtszékekben. „A kormány nevezte bírák nem igen viselik szívesen a nemzet érdekeit.” Klauzál az esküdtszékek tagjait mind a kormánytól, mind a választóktól függetleneknek tartja és „azért lát bennek több garantiát”.⁸ Erre utalt báró Eötvös is. „Ha a nem régebbsé lefolyt kedvetlen perekben esküdtszék hozta volna azon ítéletet, nem lett volna oly kedvetlen következtetése.”⁹ Deák végső érve is ez volt: „a factum feletti ítélethozást kormány kinevezte bírákra nem bizná. Ítélnének ezek a formalitásokról, a fokozatról, de arról, vétkes-e, vagy sem, ne.”¹⁰ Erre felelt Bezerédy István is, hogy „Az esküdtszék institutiója a függettséget kirekeszti.” Ő is „Az esküdtszékekben találja a tökéletesülés csíráját.” Mert ezeknél nincs „egészen az egyes személyek gyarlóságára bízva az ítélet.”¹¹

Az országos Választmány 1842. december 15–18-i összesített jegyzőkönyveiből feltárulnak az „esküdtszékek” (sic!) – korabeli helyesírással – kapcsán felmerülő főbb támogató érvek. Az egyik legfontosabb jogi vita az ún. ténykérdés körül folyt. Azaz, hogy a bűnösség ténye fölött az esküdtszék ítéljen vagy más, az eddigi bíróság?¹² Másképpen megfogalmazva ez a tény és törvényalkalmazás kettősségének kérdése, azaz, hogy a bűnösség tényének megállapítása és a törvényileg kisza-

bott büntetés gyakorlása jogdogmatikailag teljesen elkülöníthető-e egymástól avagy nem? Minden ítélet ugyanis e két részből tevődik össze. „Az első, melyben valamely büntett bizonyos egyén által elkövetettnek lenni állítatik, a másik, melyben a büntetőtörvény rá alkalmaztatván, a büntetés kimondatik.”¹³ Az esküdtszéket pártolók legfőbb érve, „a tény és törvényalkalmazás kérdésének elkülönítése” volt. Azaz az egyik kérdést „bizonyos számú sors által választott becsületes, s a törvény által arra alkalmasnak jelentett polgárokból álló esküdtszékek” döntse el, a másik pedig „rendes bírák ítéletére bízassék”. A tett kérdése felett „minden józan ésszel s egészséges érzékekkel ellátott ember épen úgy ítéltet, mint a bíró,” ahhoz külön jogi ismeret nem szükséges.

A válaszmány jegyzőkönyvét vizsgálva még több érvet találunk a bevezetés mellett felsorakoztatva. Az esküdtszékek élvezik a nép közbizodalomát, nem rettegnek tőlük, benne a „polgári szabadságának legfőbb palladiumát” látja. Mert „a bíró egyenesen a népből lép ki, közte s a vádlott közt jog-egyenlőség létezik.”¹⁴ Mivel sorsolás útján választják ki őket, a megvesztegethetőség lehetősége nem áll fenn.

Az ártatlanság biztosítékai az állandó bíróságoknál az ún. bizonyítási szabályok és a fellebbezés lehetősége. Azonban a törvényileg megállapított, a bírót kötelező bizonyítási szabályok felállítása aggályos.¹⁵ Ez utóbbi főleg a német jogban gyökerezett, ún. Beweis-theoria, amely – Eötvös József szerint – nem más, mint „A törvényben kimondott, tapasztaláson épült okok” rendszere, a bűnösség bírói megállapítására.¹⁶ Ez magát a bírót túlzottan kötelezi a bizonyítási eljárása során. A fellebbezés során pedig csak közvetve alapozhatja ítéletét személyes meggyőződésre, inkább irományokra van utalva, amelyek az esetleges ártatlan vádlott számára kevés biztosítékot jelentenek a felmentésére.¹⁷

Az esküdtszék megléte a népet a törvények betartására is jobban ösztönzi, „azon befolyás” miatt „melly neki az esküdtszékek által a bírói hatalomra adatik”. Ennek része lesz „Azon büszke öntudat, mellyel mindenki önmagát mintegy a törvények őrzőjének tekintheti.” Sőt, itt is megfogalmazódott a végrehajtó hatalomtól való függetlenség és a jogegyenlőség esküdtszékek általi biztosítéka: „az egyes polgár... az végrehajtó hatalomnak önkényétől... sehol olly tökéletesen biztosítva nem érzi magát, mint midőn esküdtszékek által... csak hasonlói... által ítéltetetik el.”¹⁸

A Választmány tagjainak többsége azonban az esküdszék ellen emelt kifogást. A jegyzőkönyv szerint „törvénykezési rendszerünk alkotó részeivel ellentétben áll.” Az ellenzők főleg azt kifogásolták, hogy „a tény feletti ítéletre a nem törvénytudó embernek közönséges józan esze is elégséges” lenne. Számos esetben a tények nem könnyen választhatók el a jogkérdéstől, sőt a jogkérdést eleve magukban foglalják. Például a sajtóvétségek körében, ahogyan azt maga Eötvös is elismerte. Vagy az emberölés és a gyilkosság elhatárolásánál, amely utóbbinál a bűnösség megállapítása már a szándékosság jogi kérdését is magában foglalja. Komoly aggályként vetették fel, hogy „miért szükséges, hogy a ténynek kiismerése, és a büntetésnek alkalmazása külön subjectum által történjék”? Egyazon személy, aki a tény megismerte, jobban tud ítélni.¹⁹

A bizonyítási tanok nem rosszabbak a benső meggyőződésnél a bűnösség megállapításában. „A rendes törvényszékek... több biztosítást nyújtnak a perbefogottra nézve.” Lehet a bizonyítási tan hiányos is, de csekélyebb rossz annál, mint ha „a bíró minden szabályok alól felmentve és a törvény által felszabadítva, belső ösztönből... ítél.”²⁰ Mivel az esküdszék felett nincs fellebbvitel, és az esküdtek „az értelmi kifejlődés alsóbb fokozatán állók közül” is nagyobb számban lennének bevonva az ítélkezésbe, mégis csak a fellebbviteli bíróságok ellenőrzése lenne kívánatos. A nyilvánosság és az eljárás szóbelisége nem csupán az esküdszékeknél, hanem az állandó törvényszékeknél is biztosítható. Sőt, az is elhangzott, hogy esküdszékekre azért sincs „szükség, mert alkotványnak védpaizsa alatt, jelesen a municipális rendszernél fogva a polgári szabadság mély gyökereket vert”.²¹

Az elutasítás indokai között végül az esküdszékek vegyes összetétele is szerepelt. Bár a választmányban csupán műveltség tekintetében hangzottak, de a nemesi és nem nemesi jogállapot egyenlősítését is érteni lehetett alatta. A jegyzőkönyv alábbi passzusai ezt támasztják alá. „Nem maradna egyéb hátra, mint összevegyíteni az osztályokat s vegyes alkutú jury-t képezni, melyben az egészen műveletlen emberek a magasabb műveltségűvel egy padra ültetve.” Sőt, „vannak, kik a társasági állapotokat éppen az esküdszékek behozatalával szándékoznak kiegyenlíteni, az eskütti választhatóságot azon osztálybeliekre is kiterjesztvén, kik eddig a közdolgok viselésére befolyással nem bírtak...”²²

1842. december 18-án, a IX. ülésnapon, a Választmány tagjainak többsége végezetül leszavazta az esküdszékek bevezetését. A kisebbség azonban a különvéleményét kérte rögzíteni és azt az rákövetkezendő országgyűlési tárgyaláson bemutatni.²³

A különvélemény végül Pesten, 1843. március 15-én készült el („Különvélemény az esküdszékek mellett”). Az aláírói között volt – többek között – gróf Zichy Ödön, Deák Ferenc, báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc, akik kiindulópontként leszögezték, hogy: „A választmány többségének ezen határozatában mi alólirottak meg nem nyugodhatunk.”²⁴

A szerzők szerint a büntető eljárás alapvetően három szakaszra osztható fel. A perbefogás kérdésének eldöntése; a tény kérdése, illetve a törvény alkalmazásának kérdése. Azt látjuk, hogy a különvélemény a teljes büntető eljárást, mindhárom részében, nem kívánta esküdtbírószági alapra fektetni, hanem csak az első kettő részét. Az ún. perbefogási esküdszék (más néven vádesküdszék) dönt abban a kérdésben, hogy a cselekményre lehet-e vádat alapozni, közkeresetet indítani. A bünbírószági esküdszék határozhat a bűnösség kérdésében, ám a büntetettre törvényben elrendelt büntetés kiszabása az állandó, rendes bíróság feladata lenne.²⁵

A különvéleményből az esküdtek megválasztásának szabályait is megismerhetjük. Azt rögtön felismerhetjük, hogy az esküdtek összeírásában és megválasztásában a megyéknek fontos feladata lenne. Évenként kell összeírni a megyékben, „*polgári állapot különbsége nélkül*” azokat, akik 24. életévüket betöltötték, ugyanazon megyében, ahol összeírtak, állandó megyebeli lakóhelyük van és évi legalább 100 ezüst forint jövedelemmel rendelkeznek. Nem választhatók az egyházi személyek, katonák, köztisztviselők, szolgák, napszámosok és az írástudatlanok. A perbefogási esküdteknek a megyei közgyűlés egész évre 48 főt választana meg, úgy, hogy minden „*évnegyedben*” más-más 12 főből alakulhat meg az esküdszék. A bünbírószági esküdtek létszáma a nagyobb megyékben 160, a kisebbekben 120 fő lehetne, negyedévenkénti váltásban. Ugyanazon esküdt több éven keresztül is újraválasztható lenne. Foglalkozásuk idejére fizetést nem, hanem napidíjat kapnak. A rendes és állandó bíróság pedig egy elnökből és két bíróból

áll.²⁶ A királyi városokban hasonló módon, csak változó létszámmal, történe meg az esküdtek megválasztása. Fontos megjegyezni, hogy az országos Választmány többségi javaslata ettől jelentősen eltért, magasabb cenzust állapított meg a megválaszthatósághoz.²⁷

Azt már nemcsak a Választmány, hanem a kortársak is érzékelték, hogy az esküdtek választhatósági szabályai többet jelentenek pusztán bírósági szabályoknál, a későbbi politikai választójog bevezetésének alapjait teremtenék meg. Véleményem szerint érdemes röviden összehasonlítani az esküdtszéki választhatóságot a későbbi népképviselői országgyűlés választójogi rendelkezéseivel, mert fontos az esküdtszék történetének utóéletében és találunk némi hasonlóságot. Az 1848. évi V. törvény alapján választójoga van a legalább 20 éves, önjogi (azaz atyai, gyámsági hatalom alatt nem álló) személynek, akinek a szabad királyi városban legalább 300 forint értékű háza van, egyéb községben pedig $\frac{1}{4}$ telke. Azoknak, akiknek ezen kívül földbirtokból vagy tőkéjükből 100 ezüst forint éves jövedelmük van (2. §). Jövedelemre való tekintet nélkül az értelmiségi foglalkozásúak egy részének. A képviselővé választhatóság szükséges életkora pedig a 24. életév lett (3. §).²⁸ Beláthatjuk, hogy a képviselővé való megválaszthatóság 24. év életkori feltétele, valamint az aktív választójog gyakorlásában az évi 100 forint jövedelem, az esküdtszéki szabályokból átörökítődött. Abban mindkét szabályozás megegyezett, hogy a nők e választásokból ki voltak zárva. Azt hozzá kell tenni, hogy a magyar szokásjogban a férfiaknál a 24. életév az ún. teljes korúság (*perfecta aetas*) életkora volt már Werbőczy István *Hármaskönyve* óta (I. rész, 111. cím, 2. §).²⁹

A különvélemény az esküdtbírói eljárási szabályokat is röviden összefoglalta. A perbefogási esküdtszék minden hónap első napján gyűlne össze. A tagoknak esküt kell tenniük és maguk közül egy elnököt választanak. Az esküdtszék végezetül végzést hoz, amelyhez legalább hét szavazatos szótöbbség szükséges. Ha az esküdtek kevesebben lennének, választani kell más „*esküdtszéki képességgel*” bíró tagot. A távollévő tagot pedig bírságban kell elmarasztalniuk. A végzés ellen fellebbezési lehetőség nincs, csupán az eljárás formai szabályainak megszegése miatt.³⁰ A bünbírói esküdtszék ülésének időpontját az állandó, rendes bíróság elnöke határozhatja meg. Ennek során ügyelnie

kell arra is, hogy a vádlott számára elég idő legyen a védelemre (15–45 nap).

A bünvádi tárgyalás szintén minden hónap elején lenne. A megválasztott esküdtek névsorát előre közölni kell a közvádlóval és a vádlottal, aki hat tagot visszautasíthat (az ún. *visszavetés*, *recusatio*). Ha több vádlott áll egyszerre a bünbírói előtt, ők együttesen hat tagot vehetnek ki az esküdtek sorából.³¹ Az esküdtszék 12 tagból fog összeállni, akiknek esküt kell tenniük. Ezután a közvádló előadja szóban is vádat, valamint a bűnjeleket és bizonyítékokat bemutatja, a tanúkat behívhatja. A vádlott is hívhat be saját tanúkat. A jelenlévő állandó bíróság a terem egyik végében, az esküdtek testülete a másik részében helyezkedik el. A tanúkhöz mind az állandó bíróság tagjai, mind az esküdtek is kérdést intézhetnek. Ennek befejeztével először a közvádló mondja el mindazon okokat, amelyeknél fogva a vádlottat elmarasztalni kívánja. Ezután pedig a vádlott vagy a védője adja elő cáfolatait. Az esküdteknek szigorúan tilos bármilyen egyidejű akarat kinyilvánítása. Az állandó bíróság elnöke összegezi a tényeket és meghatározza a bűnösségre vonatkozó, konkrét kérdéseket, amelyekben az esküdtszéknek döntenie kell.³² Fontos az is, hogy minden egyes büntetettre vagy ugyanazon büntetett egyes részeire nézve külön kérdések kellenek.³³ Az esküdteknek ezeket írásban is át kell adni, az esküdtek egy másik terembe vonulnak vissza a határozat meghozatalára. Senki nem mehet be hozzájuk, és ők sem távozhatnak el addig, amíg döntést nem hoznak. Maguk közül elnököt választanak. A kérdésekre igen-nem választ kell adniuk, indoklás nélkül. A bűnösség kimondásához kétharmados szótöbbség kell, 8 tag egybehangzó szavazata.³⁴ Az esküdtek határozatukat írásba foglalják és a bíróság elnökének adják át, aki azt azonnal felolvassa. Ha a határozat nem találta bűnösnek a vádlottat, azonnal el kell bocsátani. Ha bűnös, és a bíróság az esküdtszék eljárásában a törvénnyel szembeni, formai hibát³⁵ nem talált, a törvény alkalmazásához kell fogni. A közvádló előadja a büntető törvény általa alkalmazni kíván passzusát. Végül az állandó és rendes bíróság mondja ki a vádlott ellen a konkrét büntetést. Fellebbezés nincsen.³⁶

A különvélemény fontosnak tartotta az esküdtszék bevezetésére vonatkozó okokat is elsorolni. A perbefogás módja igazságosabb lenne.

Míg a nemest csak a megyei közgyűlés (*sedria*) foghatta perbe, addig büntetőügyben a nem nemes perbefogásáról nem kellett külön határozni, hanem őt a mezővárosokban vagy az uradalmakban azonnal a tiszti, uradalmi ügyész eljárása alá vonták. Most „minden polgár egyenlő joggal követelheti a törvénynek s a közállománynak az oltalmát, minden polgárra nézve tehát egyenlő szabály szerint kell eljárni a büntető közkereset megrendezésében.”³⁷ Ráadásul szem előtt kell tartani a hatalmi ágak elválasztását is. A megyei közgyűlés politikai testület, melyet „törvénykezési kérdések elhatározásával s a büntető bírósági hatalom gyakorlásával megbízni nem lehet.”³⁸ A különvélemény indokai az ún. ténykérdést is elősorolta. Mert a Választmány „a tény kérdésének megítélését is rendes és állandó bíróságra bízta, és pedig ugyanazon bíróságra, melly egyszersmind a törvény alkalmazásának kérdése felett is határoz...” A különvélemény azt is hangsúlyozta, hogy a bűnösség megállapítása során a bizonyítási szabályok törvényi szintű rögzítésével (*Beweis theoria*) nem lehet elejét venni a bírói hatalommal való visszaélésnek, ahogyan azt a Választmány többségi véleménye javasolta.³⁹ A törvény alkalmazásának kérdésében mindkét javaslat a rendes és állandó bíróságot támogatta, amely „*törvénytudó*” tagokból álljon, a vélemények a fellebbezési fórum kérdésében tértek el.⁴⁰ Az esküdszéki rendszer által „a nemzet kezében van a büntető hatalom, – szabadon választott s önállású független férfiak ítélnék a vádlott felett, s a kimondott ítélet után visszalépnek ismét a polgárok sorába, mellyből választottak.” Ezáltal a részei lesznek, „buzgó ragaszkodással szövetségesei lesznek a büntető hatalomnak”. „Csak olyan kérdések felett ítélnék”, melyhez nem szükséges a „*törvénytudomány*”. Még csak „a nemzet műveltségének és kifejlődésének magosabb fokát” sem feltételezi, ahogy sokan kritizálták.⁴¹

Nem szabad elfelejteni az alkotmányos szabadság vonatkozásait sem: „az esküdszékek sokkal inkább fel tudják mindenhol tartani a függetlenségüket a kormány hatalmának ellenében is, mint az állandó bíróságok, mert ezen hatalommal semmi hivatalos viszonyban nem állnak.” A bécsi kormányzattal szembeni álláspont is kiérezhető ebben a megfogalmazásban: „a büntető igazság kiszolgáltatása a hatalom önkényének politikai célokra használható eszközévé nem fajulhat.”⁴²

A különvélemény végül nem értett egyet azzal sem, hogy az eljárást megelőző „*bűnvizsgálatot*”, a nyomozást csupán a megyei járásbeli szolgabíró teljesítse, ehelyett külön „*bűnvizsgálati rendes és állandó bíróságot*” kellene felállítani, az esküdszéki rendszer mellett.⁴³

2.

Tudjuk, hogy a Nógrád megyében politikai pályára lépő (előbb tisztelbeli aljegyző, illetve november 14-től kezdve megyei táblabíró) fiatal Madách Imre a pozsonyi országgyűlésre ellátogatott, 1843 szeptemberében. Korábbi tanulmányomban a halálbüntetés eltörléséről szóló megyegyűlési beszédét elemeztem.⁴⁴ Beszédei között pedig fennmaradt egy az esküdszékek mellett érvelő írása is (*Beszéd az esküdszékek mellett*).

Azt is tudjuk, hogy komoly anyagi jogi és egy eljárásjogi vita bonthatkozott ki a fent említett kérdésekben az országgyűlés (kerületi és országos) ülésein. Főleg azon, hogy az esküdszék intézménye megszüntetné a bírói hatalom kormányzattól való (politikai) függőségét és átörömné a rendi jellegű személyi jogállapotok rendszerét, mert a személy- és jogegyenlőség felé törekedett. Jól mutatta a végsőig menő vitát az is, hogy végül az országgyűlés felső háza, a Főrendi Tábla is utóbb olyan időbeli késlekedésbe esett, hogy nem szavazta meg az új büntetőjogi törvénykönyv javaslatát. Ahhoz azonban, hogy Madách beszédének háttérét jobban megértsük, érdemes ezt a vitát részletesen nyomon követni.⁴⁵

Mint minden vármegyét, Nógrádot is, két megválasztott országgyűlési követ képviselte az Alsó Táblán. *Felsőkubinyi és nagyolaszi Kubinyi Ferenc* és *baráti Huszár Károly* táblabírók. Az utóbbihoz Madáchot baráti szálak is fűzték, az ő meghívására látogatott el a fiatal Madách a pozsonyi országgyűlésre.⁴⁶ Kubinyi egyéb tudományos, közéleti tevékenysége nagyobb sajtóvisszhangot kapott, még a Pesti Hírlap is beszámolt róla. 1843 júliusában a „Nógrádnak a’ jelen országgyűlésen is köztisztellettű lelkes követét, a’ Koppenhágai Királyi Éjszakai Régiségbuvár Társaság” a tagjává választotta.⁴⁷ Augusztusban, Temesváron, mint

a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók egyesületének alelnöke, pedig megnyitotta a szervezet éves nagygyűlését.⁴⁸ A két nógrádi képviselő egyébként a Magyar Kereskedelmi Társaság részvényese is volt.⁴⁹ Huszár Károlyt pedig utóbb a Pesten építendő országház ügyében kinevezett választmány tagjává is megválasztották.⁵⁰

Az 1843-ban megtartott nógrádi megyegyűlésről a Pesti Hírlap is beszámolt, így rekonstruálni lehet a számunkra fontos, az esküdszékre vonatkozó követutasítást. A tudósító szerint negyedéves („*énnegyedes*”) augusztusi közgyűlésen tárgyalták meg az országos választmány büntetőtörvény javaslatát. A halálbüntetés („*halálos büntetés*”) megtartását; a botbüntetés eltörlését határozták el. Az „*eskütszékek*” intézményét elfogadták, de olyan módosítással, hogy csak azok lehetnek a tagjai, akik jelenleg is „*az alkotmány sánczai közt vannak*”, későbbiekben pedig a „*majd akkoron befogadandók is lehessenek esküttek*.”⁵¹ Azaz egyelőre még a nemesi tagokból álló esküdszéket támogatták.

Más megyék álláspontjáról is tudunk az országos választmány által kidolgozott büntető törvénnyel kapcsolatban. Szabolcsban például 1843. június 19-i megyei közgyűlésen a legélénkebb vitát az esküdszék váltotta ki. Főleg a fellebbvitel hiányát kifogásolták. Három módosítással fogadták el az esküdszéket. A bűnösség kimondására elég az egyszerű szótöbbség; az esküdtté való választhatóság vagyoni cenzusát fel emelték volna évi 200 forint jövedelemhatárra; az esküdtbíró visszavetés pedig csak 3 föig terjedhet. Azt is megtudjuk, hogy a különvéleményt aláíró, Szabolcs megyei első alispán szónoklata jelentősen befolyásolta a megyegyűlés álláspontját.⁵² Pozsony megye közgyűlése szeptember 4-én tárgyalta meg a választmány munkáját és elfogadták a különvélemény szerinti esküdszéket.⁵³ A Borsod megyei szeptemberi közgyűlésen a követi utasításba adták az esküdszék pártolását, „melly az országos választmányi külön vélemény által javasolt egész alakjában egyetlen szó ellenében általános elfogadást nyert.”⁵⁴ Győrben október 2-án tárgyalták meg az országos választmány munkálatait. Bár a perbefogó bíróságról heves vita támadt, többen közbekiabáltak, hogy „*maradjon, nem kell*”, végül a választmányi munkát elfogadták.⁵⁵

Az országgyűlés Alsó Tábláján a vita menetét ezúttal is a hódmezővásárhelyi születésű Kovács Ferenc 1894-ben kiadott, egykorú napló-

feljegyzései alapján követem nyomon.⁵⁶ Ennek megbízhatóságát emeli, hogy az Alsó Tábla kerületi üléseinek jegyzőkönyveire vonatkozóan a már többször idézett és hivatkozott Fayer-féle anyaggyűjtemény is ezt használta fel.

A követek 1843. augusztus 29-én kezdtek hozzá a II. Rész tárgyalásához. Fontos eredményen volt ekkor már túl az országgyűlés. Mert az I. Részről szóló vitákban, augusztus 18–19-én, a halálbüntetés eltörlése átment az Alsó Tábla 41. és 42. kerületi, majd szeptember 2-án a 36. országos ülésen.⁵⁷ A későbbiek szempontjából fontos megjegyezni, hogy bár Deák Ferenc táblabíróként Zala megye követe volt, de az egész országgyűlésen nem volt jelen.⁵⁸

Azt is meg kell jegyezni, hogy a már ismertett különvéleményhez képest némi változtatások is bekerültek a passzusokba. Az V. fejezet „*a vádeskütszék szervezetéről*” rendelkezett. Az esküdek összeírását minden év június-július havában kell elvégezni (39. §). Ezen lista az augusztusi megyei közgyűlésben kell, hogy felolvasásra kerüljön. A választhatósági cenzust annyiban pontosították, hogy az évi 100 forint tiszta jövedelem és 24. életév betöltése nélkül az értelmiségi foglalkozásúak is összeírtnak (40. §). A nyilvános oktatók, a Magyar tudós társaság tagjai, bölcsészek, törvény és orvos tudományok tudorai és okleveles sebészek, ügyvédek, mérnökök, valamint a községek jegyzői (40. § 1–5.).⁵⁹ Azt is hozzáteszem, hogy ez a foglalkozási kör is alapját képezi a későbbi 1848. évi V. törvény ismertebb választójogi kitételének (2. § d. pont).⁶⁰ A vád- vagy más néven „*perbefogó eskütszék*” pedig 13 (sic!) „*tagból álland*” (38. §).⁶¹ A vádesküdszéki ülés előtt 10 nappal, írásban kell meghívni az esküdeket. Ha az esküdek nincsenek teljes számban, magukat ki kell egészíteniük más helybéli esküdttel (44–46. §). A meg nem jelent esküdt 100 forintig terjedő bírsággal büntethető. A vádesküdszék tagjaival szemben visszavetésnek (*recusatio*) helye nincs (47–48. §). Aki egy évben a vádesküdszék tagja, ugyanazon az évben nem lehet az ítélő esküdszék tagja is (50. §).⁶²

A VI. Fejezet az „*ítélőeskütszék szervezetéről*” rendelkezett. Az esküdek köre ugyanabból a körből választható, mint a vádesküdszék esetében. Az ítélő (bűnbíróági) esküdszék „*mindig 12 tagból álland*” (53. §). Aki valamely esküdszéknek már tagja volt, a következő évben, nem

lehet újra erre kötelezni (56. §). A meg nem jelenés pénzbüntetése az előbbiekhöz hasonló mértékű (60. §). Az esküdtek közül a közvádló 6 főt, a vádlott 10-es visszavethet (63. §). A megmaradt esküdtek szabad választással kiegészítik magukat (67. §).⁶³ A VII. fejezet a büntetőtörvényszék (azaz az állandó és rendes büntetőbírószék) összetételét szabályozta, amely egy elnökből és négy ülnökből áll (73. §). Itt megtudjuk azt, hogy „Törvénytudónak” az számított, aki ügyvédi vizsgát tett, illetve a büntetőtörvénykönyvből is vizsgát tett le a valamennyi büntető bíróság fölébe helyezett, pesti fő-igazítószer elött (76, 87. §).⁶⁴

A vádesküdszer pontos eljárási rendjét a XII. fejezet tárgyalta. Az üléseket minden hónap nem ünnepnapján kezdi meg (258. §). Ezek az ülések nem nyilvánosak (263. §), az esküdtek pedig titoktartásra kötelezettek (264. §). A bűnvizsgáló bíró teszi majd fel a kérdést az esküdteknek, hogy a közvádló vádlevelében említett személy büntetést követett-e el és a bizonyítékok alapján igazságosan vád alá vethetik-e. A vádnak akkor van helye, ha a 13-ból legalább 7 tag igennel szavaz (266. § 1–2.).⁶⁵

A XIV. fejezet az „*ítélőeskütszer*” eljárását taglalta.⁶⁶ A tárgyalás nyilvános, a hallgatóság a teremben egy korlattal külön elkülönített helyen tartózkodhat (303. §). A jelenlévők viszont a helyeslés vagy rosszallás semmilyen jelét nem adhatják (308. §). A tárgyalást az elnök vezeti. A tanúk indokolatlan meg nem jelenése is büntetést von maga után (313–315. §). Vallomásaik elött egymással össze nem beszélhetnek (322. §).⁶⁷ Egy gyakorlati problémát szabályoz a javaslat, amikor tolmács alkalmazását rendeli abban az esetben, ha a tanú vagy a vádlott a bírák által nem értett nyelven beszél (333. §). Először a sértett, a közvádló tanúit hallgatják ki, utána a vádlottait (338. §). Amikor a közvádló keresetének támogatását szolgáló bizonyságokat előadja, a vádlott és védője a védelem előadásával következik. „Az utolsó felelet mindig a vádlottat és a védőjét illeti. Ezután az elnök a vitázatot bevezetettnek nyilatkoztatja.” (352–354. §).⁶⁸ A bírónak kell összegeznie az egész ügyet, saját véleménye kifejtése nélkül. A kérdéseket ő teszi fel az esküdteknek (359–360. §), akik ezután, külön terembe vonulva, döntenek. A bűnösség megállapításához legalább 8 szavazat szükséges (365. §).⁶⁹

3.

Az Alsó Táblán az 1843. november 28-án tartott 111. kerületi *ülésen* kezdték tárgyalni a büntető törvénykönyv II. Részét, a büntető eljárási szabályait. Felolvasták a büntetőtörvénykönyvet elkészítő országos választmány korábbi különvéleményét is, amely – mint láttuk – támogatta az esküdszer bevezetését. Szomori és Sodomori ifj. Pázmándy Dénes (Dienes) Komárom megyei követ azt indítványozta, hogy mivel a jogszabálytervezet V. fejezetével szoros összefüggésben van az esküdszer, a cikkelyek közül az esküdszer legyen először a tanácskozás tárgya.⁷⁰ Egymásnak feszültek az indulatok.

A másnapi, 112. kerületi *ülésen*, november 29-én komoly jogelméleti vita kerekedett. A kerületi *ülésről* – a felszólaló képviselők neveinek említése nélkül – a Pesti Hírlap is beszámolt.⁷¹ Garamszegi Géczy Péter táblabíró, Zólyom megyei követ kijelentette. „Az esküdszer – úgy mond – olyan fontos tárgy, melynél fontosabb a törvényhozásban nincsen... ily fontos tárgyra fordított tanácskozás a haza javára legjobban töltött idő...” Tudatában volt a kérdés fontosságának, a liberalizmus szellemi áramlatában: „Most egy szellemi mozgalom működik Európában, mely azt egyik végétől másikig átvezeti, mely mind a szellemi, mind az anyagi jólétet hatalmasan emeli.” Maga is mellette foglalt állást. „Lehetetlen nyílt karokkal nem fogadni azon intézményt, mely mind az anyagi, mind a szellemi jólétre hat, mely mind a lelket, mind a testet az elnyomás, s erkölcsi kényszerítés ellen biztosítja.” Mégis vannak „*fontolva haladók*”, akik szerint „kétségbe vonhatni nem lehet, de óvatosan kell hozzá nyulnunk...”⁷²

Géczy szerint a legfontosabb ellenérv az ellenzők szerint az, hogy a hazai szokásjoggal nem összeegyeztethető, töle idegen. Ebben igazat ad, de felteszi a kérdést: „Jó volna-e, egyezne-e a nép szokásával, természetével, egyezné-e egyéb intézményeinkkel?”⁷³ „Mert azon ellenvetés, hogy ezen idegen növény vagy nem honosodhatik meg nálunk, vagy nem illik többi intézményeink sorába, vagy veszt általa eredetiségéből alkotmányos rendszerünk, ezen ellenvetés – mondom – oly ellenvetés, mely maga-magában elenyészik.” A követ a magyar történeti alkotmány sajátosságával indokolja véleményét. „Helyhatósági rendsze-

rünkben meg van az esküdszék csirája... alkotmányunk a pusztaszeri országgyűléstől kezdve országgyűlésenkint szedett magába új, hasznos, sokszor idegen törvényeket”. A jogtudós Werbőczyvel példálózik: „Verbőczy szerint Magyarország regnum consuetudinarium (= a szokásjogoknak királysága); így egy új szokásnak behozatalával, ha mindjárt az rendszerünkben nem rejlenék is, – pedig ott rejlik csirája – nem vesztenénk semmit az eredetiségből.”⁷⁴ Ezt megvizsgálva a „behozatala mellett mindenütt ugyanazon okok szólnak.” Géczy felidézte az országos kodifikációs választmány véleményét és abból merítve jogtörténeti előzményekkel példálózott: Angliát tartja a bölcsőjének. „Angliában az esküdszék már 1 000 év óta áll; innen Amerikába, 50 évvel később Franciaországba s más európai országokba is bevitetett, és mindegyik a legüdvösebb eredményűnek mutatkozott.” „A hová egyszer bevitetett, sehol, de sehol sem akartak tőle megválni” Erre – a különvéleményt idézve – a poroszországi példát hozta fel, ahová ráadásul az ellenséges francia szellem vitte be. Géczy ezután az esküdszék jogbölcseleti háttérét emeli ki. A Montesquieu-i hatalmi ágak elkülönítését erősíti. „Az esküdszék egy szabad s alkotmányos nemzet minden kívánatinak megfelel, mert egyiránt megóvja a kormány s bíró önkénye ellen.”⁷⁵ Még az amerikai „Livingston is úgy emel ki az esküdszéket, mint a szabadság s alkotmány egyik legerősebb védbástyáját.” A bécsi kormányzattal, az önkényes perekkel szembeni védelem jogi eszközét látja az esküdszék létében! „Az esküdszék bevitelét pedig főleg az okosság ott tanácsolja leginkább, hol a kormány ellenében könnyen veszélyeztethetik a polgárok szabadsága.”⁷⁶

Gondoljunk csak az előző, az 1832/36. évi első reformországgyűlést követő Bárány Wesselényi Miklós, Lovassy László és Kossuth Lajos elleni perekre! Azt is tudnunk kell, hogy az 1839/40. évi országgyűlésen Deák Ferenc vezetésével emiatt folyt az Alsó Tábla küzdelme – 23 üzenetváltással! – a Felsőházzal a bírói függetlenségért! A Királyi Táblán pedig még két bírót, Császár Sándort és Földváry Ferencet lemondásra kényszerítették, mert Lovassy László felmentésére szavaztak!⁷⁷

Mindezeket Géczy nem említette. Azonban jellegzetes liberális megközelítésű érvelése mögött – véleményem szerint – mindenki megérthette, beleérthette! „Az esküdszék főelve az, hogy a hazának egy

polgára se fosztassék meg szabadságától, ha okot nem adott rá. Az esküdszék kellékei: a nyilvánosság és bizalom az esküdszéki bíró szabad választás útján közbizodalom emeli a polgárok sorából magas hivatalába, és dolgát végezvén, ismét, mint egyszerű polgár lép vissza a polgárok sorába; a nyilvánosság megóvja a vádlottat a bíró önkénye s hatalmaskodása ellen.”⁷⁸ Géczy beszédének végén támogatta az esküdszék melletti különvéleményt. A megyei követeket azonban kötötte a megyei követutasítás („*diaetai instructio*”)! Az egyik követ nyíltan ki is jelentette, hogy ha „utasítás nem közné kezét, ő lenne első, ki elfogadná”.⁷⁹ Ugyanilyen harc folyt a nyilvánosság- és szólásszabadságért is.

A kortársak között 1836-ban ugyanezen oknál fogva intézett megyei feliratot az országgyűlési követségről lemondó, de megyei tisztességét megtartó, jogász Kölcsény Ferenc is a törvényhatósági tudósítások miatt katonai erővel elfogott Kossuth ügyében, amelyben a nyilvánosságot tartotta az egyik legfontosabb alapelvnek. „Polgári alkotmányunk nyilvánossággal jár. Országos és megyei gyűléseink nyitva tartanak, s minden ami azokban történik, mondatik és végeztetik, azért történik, mondatik és végeztetik, hogy köztudomásra juthasson.” Kölcsény a hírlapokból hiányolta ezt a nyilvánosságot. „saját országos és megyei gyűléseink folytáról magyar hírlapjainkban sincsen szó.” (Felirat Kossuth ügyében, 1836. december 12.)⁸⁰ 1837-ben pedig ugyanezen oknál fogva intézett feliratot az országgyűlésen „*katonai erővel elfogatott ifjak ügyében*”. Keserűen panaszkolt, hogy „*Császári és Királyi Felséged trónusa előtt felszólalni kéntelenek valánk azon pörfolytatási titkos és önkényes rend és mód ellen, melyet a Királyi Ítéltábla a kérdéses ügyben, törvényről és természeti igazságról formált hitünkkel és ismérünkkel általánosan ellenkezőleg elkövetett.*” (Harmadik felirat az ifjak ügyében, 1837. március 6.)⁸¹ Az ifjakat elítélték, Lovassy Lászlót tíz évi várfogságra Spielbergben. Kölcsény a Wesselényi ellen indított perbe hasonló indokkal vetette bele magát.⁸² Ugyanilyen harc folyt a nyilvánosság- és szólásszabadságért is az 1839/40. évi országgyűlésen. Az ún. nota-perek (felségárulási perek) leállítására a megoldást az Alsó Táblán Deák Ferenc érve jelentette: „A király és kormány külön politikai fogalmak. Mindaz, a mi a kormány ellen mondatik, nem a ki-

rályt, hanem a kik által kormányoz, tanácsosait sújtja.” Az ifjú Lovassy is kiszabadulhatott, de a spielbergi várbörtönben letöltött két év alatt megöregült, Wesselényi viszont gräfenbergi gyógyintézetből szabadon tért vissza, Kossuthot is kiengedték.⁸³

A kerületi ülés vitáján a konzervatív ellenzék részéről Szepes megye követe, Zsedényi Ede (Eduárd) helytartósági tanácsnok kért szót. Ő volt az, aki a halálbüntetés eltörlését is ellenezte, most pedig az esküdszék felállítása ellen emelt szót. „Én hát azt mondom, hogy az állandó bíróság jobban, czélszerűbben működhetik az esküdszéknél.” Jogi indokai közt előadta, hogy „az esküdszéki bíróság belső meggyőződése s lelkiismerete sugallása szerint tartozván itélni, a próbákkal nem sokat törődik.” Továbbá, féltette a törvények betartását és a közbiztonság betartását. „ha valami törvényt igen keménynek tart, a »bűnös«-t nem mondja ki, és így egyrészt felülemelvén magát a törvényeken, más bírának is példát ad, hogy hasonlót tegyenek; másrészt pedig ezen engedékenységgel által a közbátorságot nem igen mozditja elő”. Továbbá, hiányolta a laikus bírák szakértelmét. „az esküdszéki bírák csak egyszerű polgárokból választatnak és a szövevényes, bonyolult kérdéseknél, a tudomány hiányát nem igen pótolhatja a becsületesség”⁸⁴

Politikai, állampolgári oldalról sem érett meg a helyzet behozatalára. „míg a közszellem ki nincs iránta fejlődve, míg a nép a míveltség bizonyos fokára nem emelkedett, addig lehetetlen behozatalára gondolni.” Zsedényi osztja azt az álláspontot, miszerint ennek első foka mindenekelőtt a politikai választójoghoz szükséges qualificatio elérése. De a szomorú tény az, hogy „polgártársaink 9/10 része ki van rekesztve a választásból.” A választójog kérdése eldönti aényt. „Most a választást, mert nincsenek rá megérve, nem adjuk meg nekik, és a mi ennél sokkal több képzettséget igényel, az ítélő hatalmat kezökbe akarjuk adni?” Másrészt nincs még megteremtve az esküdszék működésének egyik alapelve, jog és törvény előtti egyenlőség sem. Hogyan férne össze a nemesek és a nem nemesek közti viszony? „Gondolhatni-e, hogy azon nép, mely ezelőtt szolgabíró, esküdt, nemesség pálczája alatt szenvedett, ha a bíraskodási hatalom kezibe kerül, azt a nemesség megbosszulására nem használja? És micsoda érzést keltene nemesben, ha ő felette nem-nemes bíraskodnék?” Zsedényi érvelése alapvetően konzervatív

szellemisségű, de az esküdszék elutasítása kapcsán, mégis hirdeti a reformokat, csak fordított sorrendben, nem pedig az esküdszékkel kezdeni. „Jog és törvény előtti egyenlőséget kell előbb felállítani, általános képviseleti rendszert behozni, mert senki sem tud mutatni oly országot, hol népképviselő nélkül esküdszék volna.”⁸⁵ Zsedényi így tehát az állandó bíróságra szavazott, a választmány többségi véleményét támogatta.

Mivel több felszólaló nem volt, Szemere Bertalan elnök, a Borsod megyei követ, szavazásra tette fel a kérdést. A szavazás során a követek még felszólaltak, sőt arra is akadt példa, hogy egyik megyei követ a követutását és a követutását leszavazta! A Somogy megyei követ, Sárdi Somssich Pál táblabíró megyei követutása elvileg az esküdszék mellett volt, de azzal a megkötéssel, hogy az nemes bírákból álljon, így döntését újabb utasítása megérkezéséig, felfüggeszti.⁸⁶ A nemesi esküdszék a célul tűzött jövőbeli jogegyenlőség negligálását jelentő és privilegizáltakból álló, köztes esküdszéki rendszert jelentene!

Egymás ellen szavazott a két Ung megyei követ, Pálóczi Horváth Simon királyi tanácsos és táblabíró és Csicseri Orosz Elek főszolgabíró, eltérően értelmezvén az utasításukat. Rádai gr. Ráday Gedeon táblabíró, a Pest megyei követ pártolta az esküdszéket. Amikor már úgy látszott, hogy a megyei szavazatok az állandó bíróság mellett maradnak, a Csongrád megyei követ, a reformpárti Klauzál Gábor szót kért és válaszolt Zsedényi Ede érveire. Példaként hozta a nagy tekintélyű német jogtudóst, Mittermayert, aki a bünbizonyítási elmélet (Beweistheoria) tökéletlensége miatt fordult újra az esküdszékhez. Látszólag Zsedényi törvény felettségéről szóló ellenérvre reagált, de a Géczy által felvetett kormányzati befolyásoltság ellen is érvelt. „Nem az itt a baj, hogy az esküdszék meggyőződése törvény vagy nem törvény szerint ítél, vagy a törvény fölébe emeli magát, hanem az, hogy az esküdszék minden felsőbb befolyástól független.” A követ úr „csak azért szeretné a rendes bíróságot, mivel föllebb vitel útján... a bíróság a kormánytól függ.” Klauzál szerint nem is kell először a népképviselő megvalósítására várni, „mert éppen az esküdszék eszközlő leghathatóságban azt, hogy minden ember egyenlőn élvezze a törvény védelmét s egyenlőn viselje súlyát” és teljesen összhangban van alkotmányunkkal.

„mivel az esküdtszékek alapja a szabad választás és ez most is alkotmányunk lényegét teszi.” Klauzál meggyőződése, hogy a követek között, aki – hacsak utasításában kifejezetten nincs eltiltva ettől – az esküdtszék mellett szavaz, az „a bíróságot a főbb hatalomtól függővé nem akarja tenni”. A maga részéről az új büntető törvénykönyvet az esküdtszék nélkül elfogadni nem tudja. Az állandó bíróság lényeges hibájának a fellebbezést tartja. Mert ott már elenyészik a szóbeliség, azt követően pedig a felszaporodott iratok állnak rendelkezésre, ráadásul másodfokon már olyan bírák ülnek, akik „felsőbb kinevezéstől függenek”.⁸⁷ A Békés megyei követ, Bárány Weinkheim Béla táblabíró is Klauzál véleményét támogatta. Tolcsvai Bónis Sámuel táblabíró Szabolcs megyei követ pedig felrótta Zsedényinek, hogy „most jog, törvényelőtti egyenlőségről, népképviseltről beszél, midőn pedig azokról volt szó, akkor ellenők harcolt.”⁸⁸

Majdnem döntés is született volna a 112. kerületi ülésen, november 29-én. Azonban előállt az a helyzet, hogy szavazategyenlőség keletkezett mindkét oldalon. Az állandó bíróság mellett 24 megye⁸⁹ szavazott, az esküdtszék mellett pedig 23, köztük a két Nógrád megyei követ.⁹⁰ Az esküdtszékek mellett szavazott tehát Pozsony, Nógrád (Madách megyéje), Zala, Komárom, Bars, Hont, Zólyom, Pest, Tolna, Ung, Szabolcs, Gömör, Borsod, Heves, Bereg, Ugocsa, Bihar, Békés, Csanád, Csongrád, Arad, Temes, Torontál, a Hajdú Kerület, Fiume, Buccari, Turopolya, a szabad királyi városok. Érdemes az adatokat egy térképen áttekinteni. (1. melléklet)⁹¹

Ekkor értékelődött fel újra Somssich véleménye. Somogy megye követe elvileg mellette volt, de csak nemesi esküdtekkel. Somssich ’igen’ szavazata által 24–24 lett az eredmény, de a követ azt kérte, hogy függesszék fel e tárgyat, legalább 14 napig, míg végső utasítást kap megyéjétől. Véleménye szerint e tárgy fontossága azt indokolja, hogy ne rögtönözzék el azt minden tanácskozás nélkül, rövid szavazás útján. Az országgyűlési ifjak által megvetett Olysoi Gabányi Sándor főszolgabíró, Szatmár megye követe ehhez csatlakozik, az esküdtszék elvét elvileg elfogadja, de csak nemes bírák mellett. Most azonban az esküdtszék mellett szavaz!⁹² Szemere Bertalan üléseelnök így a vita elhalasztását és továbbfolytatását kénytelen javasolni. A kerületi ülés határozatát

többségében el is fogadták, hogy e tárgyat jövő év január közepéig felfüggesztik.⁹³

A tél folyamán tartott megyegyűlések között is volt olyan, ahol megváltoztatták a követutastást. A Pesti Hírlapból idézem például azt, hogy Torna megye 1844. január 5-én tartott közgyűlésén „az esküdtszékek, minden oldalról terjedelmes megvitatás, ’s minden ellenvetés megczáfolása, legyőzése után 32 szavazattöbbséggel 16 ellen elfogadtattak.” Annyi módosítást kívántak elérni, hogy a megyében a perbefogó esküdtszék 24, a bűnbíráló esküdtszék pedig 60 esküdtből álljon a helyi adottságok miatt. Érdekes az is, hogy „köznemesség nagyobb része” egyetértett vele, és nem védte nemesi előjogait az „ólmos bottal”. Az esküdtek döntéséhez szükséges „jó lelkisméret ’s józan ítélő-tehetség másoknál is, nem kiválólággal csak a ’ privilegialt osztálynál található, ’s hogy ez említett kellékek nemeslevelét Isten hatalmas keze irta meg.”⁹⁴

1844. január 26-án, a 146. kerületi ülésen – a Pesti Hírlap szerint a 145.⁹⁵ – ismételtén Géczy Péter zólyomi követ kért szót. Felsorolta az esküdtszék eszméjének meglétét a görögöknél (héliaia) és rómaiaknál (római civiljogi per második szakaszában és büntető perben is, az ún. quaestio), a germánoknál, de legszebben Angliában, az *angol jury*. Ahonnan elterjedt Amerikába. Az európai nemzetek közt pedig Spanyolország, Portugália, Svédország, Norvégia, Franciaország és legújabbán Görögország is él vele. A felszólaló felemlítette a jogtudósokat is (Rotteck, Welcker, Mittermaier, Livingston, Blackstone).⁹⁶

Géczy ezúttal nyíltan kimondta az esküdtszéknek a (bécsi) kormányzattól való függetlenségét! „Fő elve annak, hogy minden polgár hasonló polgár által ítéltesse criminalis, főleg politikai esetekben, s hogy a tény kérdését ne valamely állandó s a kormánytól kinevezett függő bíróság ítélje el, hanem szabadon választott polgártársak testülete.” Bár a zólyomi követ példaképpen a rajnamelléki német tartományok gyakorlatát említi, de a kerületi ülés tagjai érthették a nemrég perbe fogott és felségárulással vádolt liberális nemesi reformellenzéki vezetők esetét is! Németország egyes tartományaiban „a kormányok által felségsértéssel (nota infidelitatis) vádolt s üldözöbe fogott férfiak az esküdtek részrehajlatlan s független ítélete által felmentettek”. De ott volt ennek veszélye is, mert „az ezáltal megbántott kormányok megtámadták s fel akarták forgatni az esküdtszékeket.”⁹⁷

Madách vármegyéjének, Nógrád vármegyének egyik követe, Kubinyi Ferenc is határozott elszántsággal szólalt fel: „Csak a népből választott független bírókban lehet a népnek bizodalma, s csak ilyenek biztosíthatják tökéletesen a vagyon- és személybátorságot, és a status alkotmányát.” A különvélemény álláspontját osztotta, amely kettéválasztja a tény és a törvényalkalmazás kérdését. Kubinyi jól látta meg azt, hogy az esküdszékek fő célja az, hogy „külön bíró ítéljen a tény kérdéséről (ti.: a bűnösség kérdésében – D. Sz. P.) s külön bíró alkalmazza a törvényt” (ti.: a bűnösség esetére kiszabott büntetést). Az első esetben valóban nehéz korlátozni a bíró önkényét, a bűnösség megállapításának ténykérdése körül „történtek a legnagyobb visszaélések”, a vádlott fölött oly bírák ítélnék, „kikre a kormánynak befolyása van.” Nem nehéz észrevennünk az aktuális kormányzati célzást: „a felsőbb bírák iránt, úgy mint a dolog most áll, szóló bizodalommal nem viseltethetik.”⁹⁸ Utalt Zsedényi Ede novemberi kritikájára, a legnagyobb hiányosság az eltérő személyi jogállapot. De azt is tudhatta, hogy az augusztusi nógrádi megyegyűlés a jogegyenlőséget nem, és csak a nemesi esküdszéket fogadta el. Azaz marad a „különbség a nemes és a nem-nemes személyek bíróságára nézve.” A konzervatív beállítottságú Zsedényivel ellentétben Kubinyi ezt a problémát az esküdszék által oldaná meg. A különvélemény azon indoklását idézte fel, miszerint a nemesek esetében a megyegyűlés döntött eddig is, mintegy grand-jury, ellenben a nem-nemest enélkül is fogva lehet tartani, most egységesen „független és a tény kérdésére nézve külön bírák ítélnék.” Ez már csak azért is fontos, mert a politikai bűnökre e tervezet is súlyos büntetéseket szabott ki. „biztosítani kell tehát a polgárokat más részről, hogy a bírák e büntetéseket önkényesen ne alkalmazzassák.” Montesquieu-t idézi, hogy „nincs kegyetlenebb zsarnokság, mint amely önkényét jog és igazság álarca alatt gyakorolja.” Erre a feladatra pedig át kell dolgozni a büntető törvénykönyv II. Részét is. Szintén Zsedényi álláspontja ellen érvelt, amikor kifejtette, hogy „Az esküdszék pedig nagy tanultságot és műveltséget nem igényel; elég arra józan felfogás s ép emberi ítélet”.⁹⁹

Somssich Pál Somogy megyei követ múlt évi novemberi álláspontja nem változott. Időközben megkapta a követutasítást, amelyben „csak nemesi rendből alakítandó esküdszékek mellett” tudna szavazni. „Ez

küldőimnek utasítása, melyhez magamat alkalmazni követi kötelességem parancsolja.” Azonban személyes véleménye ettől eltért: „akkor elvben az esküdszékek mellett nyilatkoztam és csak megyém szavazata mentette meg a bukástól e nagy kérdést.” Látott biztató jövőt e tárgyban. Küldői „még most csak nemesekből kívánják alakítani az esküdszékeket, mégis magához az elvhez annyira ragaszkodnak, hogy készebbek inkább az egész büntető könyvet...egy időre félre tenni, mintsem... az esküdszékekben feltalálható garantiák nélkül életbe léptetni.”¹⁰⁰ A somogyi közgyűlés – a tél folyamán – határozottan a reformpárti irányba mozdult el.

A klasszikus (jogi) műveltségű Somssich egy nagyívű előadásban fejtette ki az esküdszéket pártoló nézeteit is. Jogbölcséleti fejtegetésének kiinduló kérdése az, hogy „melyik bíráskodási rendszerben fog tehát, az emberiség gyarlóságaihoz és tökéletlenségeihez képest, az igazság legjobban, legtökéletesebben kiszolgáltatni?” Erre pedig érveiben a különvélemény álláspontjához csatlakozva, Kubinyi Ferenc rövid véleményéhez hasonló, de annál jogilag szabatosabb feleletet tudott adni: „olyan bíróságok által szolgáltat ki legjobban, és – emberileg szólva – legtökéletesebben, melynek eljárásában a tény feletti ítélet a büntetés alkalmazásától elválasztva, külön bírák által mondatik ki, vagyis esküdszékek által!”¹⁰¹

Ennek alátámasztására a követ – véleményem szerint – hegeli jogfilozófiai érveket használt, ahogyan megjegyezte: „philosophiai jogszempontból kell okoskodnom”. Az igazság kiszolgáltatásának alapja, hogy „a tény, mint objectiv igazság, és a bíró meggyőződése, azaz a bírói subjectiv igazság közt, semmi különbség ne legyen.” „Főfeladat tehát minden rendezett társaséletben (t. i.: a társadalomban) a büntető eljárásnak oly formákat szabni ki, melyek közt lehető legbiztosabban ismerhesse meg a bíró a bűn tényeit, vagyis a kérdésben forgó objectiv igazságot.”¹⁰² Itt felidézem azt a tényt, hogy Hegel A jogfilozófia alapjai (Grundlinien der Philosophie des Rechts) című munkájában nem osztotta azt a nézetet, miszerint az igazság („az ész igazságának”) megállapítása során a bírósági eljárásban „csak hivatásos bírák képesek egyidejűleg mind a jogi kérdésekben, mint a ténykérdésekben is ítéletet alkotni.”¹⁰³ Ez a bíróságnak két, jellegénél fogva különböző funkciója.

Hegel a *Jogfilozófiában* az esküdszéket a terhelt bűnössége vagy ártatlansága megállapítása legjobb formájának, a „*lelkiismeret bíróságának*” tartotta! Ebben a „*ténykérdésben*” szerinte elég a szubjektív meggyőződés, azaz a lelkiismeret, amelyhez nincs szükség a jogászai képzettségű bíró szakismereteire. Az adott esetre vonatkozó törvényi rendelkezések megállapítását, a büntetés kiszabását tartotta egyedül fent a hivatásos bírók számára.¹⁰⁴ Azt is látta, hogy az esküdszék által a polgári társadalom tagjai részt vesznek a jogszolgáltatásban, mentesülnek a jogászrend kizárólagos – külön szakterminológiai nyelvhasználatot is magában foglaló – gyámsága alól. Bár Hegel külön nem foglalkozott az esküdszék szervezetének gyakorlati kérdésével, az esküdszék tagjait a polgári társadalom jómódú tagjaiból tartotta kívánatosnak összeállítani.¹⁰⁵

Felszólalásában Somssich nagyon is az európai gyakorlatot ismerte. Angliában is az ítélő esküdszék (*trial jury*, *petty jury*) a bűnösség kérdésében élt, a Magna Charta óta egyhangú határozattal. Az 1791. évi francia alkotmány is úgy rendelkezett, hogy az esküdtek a ténykérdésben, a hivatásos bírák a jogkérdések megválaszolásában az illetékesek.¹⁰⁶

Minden bírósági rendszer alapelve: „Büntetlen ne maradjon a bűnös, ártatlanul ne bűnhődjék a büntetlen.” A jogfilozófiája alapján nem jó az a gyakorlat sem, amelyben – mivel a valóban bűnösök önvallomása sokszor nem következik be – megengedett a bírói „gyanúbóli elítélés”. „Az ily gyanúbóli elítélések sem állhatnak meg a józan ész bírálata előtt, mert bűnös és büntetlen közt középállás nincs és gyanúból s félig elítélni senkit sem lehet.” A német jogtudósok ugyanis törvénybe foglalt a priori szabályokat hoztak, amikor „a vádlottat önvallomás híján, sőt tagadása ellenére is szabad legyen elmarasztalni” (a Beweistheoriák egyik fajtája). Azonban ezek vagy teljesen béklyóba szorították a bírói döntést vagy teljes önkénnyt tettek lehetővé. Ehhez azt is hozzáteszem, hogy maga Hegel sem fogadta ezt el, és a bizonyítékok értékelésében a szabad bírói meggyőződés elvét vélelmezte. Somssich az 1813. évi bajor Büntető rendszert hozta fel elrettentő példának, amelyben elegendő hat, alapos gyanút gerjesztő ok, az elítélésre.¹⁰⁷ A bűnösség megállapításának ez a módszere éppen olyan igazságtalan,

mint a középkori istenítéletek: „a középszázadnak sors, párviadal, tüzes vas s több eféle... ítéletei.” Somssich a bírónak, az eljárás alatt támadt, szabad meggyőződése mellett érvel. „Ez végnélküli nagy hatalom a polgárok élete, becsülete, vagyona felett ítélhetni.”¹⁰⁸

Ennek gyakorlását „oly bírákra bizzuk, kik az iránt legtöbb garantiát nyújtanak, hogy ily nagy hatalommal nemcsak hogy vissza nem fognak élni, hanem egyenesen csak a status érdekében fognak élni.” Ezek pedig olyan férfiak (sic!), „kik a fennálló status-hatalmaknak egyenes kifolyásai”, „akik a status egyéb főhatalmainak is alkotmányos részei”. Azaz a nemesek. Somssich nem osztja Montesquieu hatalmi ágak teljes elválasztásának elvét, a bírói hatalmi ágban legalábbis nem. A bírói hatalom az első kettő „egyeses kifolyása”. Mert ha nem, akkor „támadna a statusban egy új hatalom, a már fennállókon kívüli, mely két hatalom egymás mellett soha meg nem állhatna, sőt bizonyosan surlódásokat, ellenkezéseket, utóbb zavart és belháborút szülnének.” „A constitutionalis országokban, hol fejedelem és képviselt nép közt meg vannak osztva a főhatalmak, a bíráskodásban is egyes befolyással kell bírnia a fejedelemnek és a képviselt népnek.” Minálunk „a Karok és Rendek közt vannak megosztva, a bírói minden hatalomnak is egyenesen a fejedelem és Karok és Rendek kifolyásának kell lenni.” „Vagyis... a bíráskodás részesei a megyékben csak nemesek, a városokban pedig csak polgárok lehetnek.”¹⁰⁹ Ebben az alkotmányos rendszerben, ahol a fejedelem és a „nép” (rendek) vesz részt a bíráskodásban, a legcélszerűbb forma az esküdszéki rendszer. Somssich ezt a különvéleményben leírt, de vegyes, nemesi rendszerben képzelte el. Azaz, az eljárás első szakaszában a bűnösség kérdésében dönt a nemesi esküdszék „melyben a nép emberei hivatnak fel, hogy az eléjükbe adott tény felett tiszta meggyőződéseket, rövid igen vagy nemmel fejezzék ki; az állandó bírák pedig az ily egyszerűen kimondott bűnös vagy nem bűnös szerint a büntető törvényeket alkalmazva, mondják ki az ítéletet.” E fölött pedig egy felsőbb bíróság is örököl egy „*törlesztőszék*” (*forum cassationis*). A nép más formákban való részvételeit nem tartotta jónak. A nyilvánosság biztosítása kevés, a választott bírák a választóik sorából kilépnek, „önérdekeik emberei lesznek”.¹¹⁰ Az esküdtek viszont minden egyes alkalommal hivatnak fel az igazság kiszolgáltatására, azután ismét a nép soraiba lépnek vissza.

Somssich összehasonlította az esküdszéket az állandó bírósággal, és sorra vette azokat az érveket is, amelyek mellette szólnak. A bírói függetlenség jobban érvényesül annál az állandó bírónál, „kit a kormány nevez ki, ki a kormánytól várja el- és előremozdítását.” Az állandó bíró megvesztegethetőbb, mert „élete, hivatása és sok esetben kenyere a bírói hivatal.” Ráadásul az elkövető előre ismerheti, tudhatja a bíró személyét. Az esküdtbírót viszont nem, „kit minden egyes esetre külön húznak ki a sorsbőgréből.” A vádlott szegény vagy éppen gazdag állapota kevésbé tud hatni az esküdtekre. A pártoskodási szellemtől sem elfogultak, mert a vádlott kifogással élhet, a törlesztőszék előtt. Ügye más esküdszék elébe kerülhet. „az állandó bíró van pártszellemtől vagy más befolyástól elfogulva... mert a föllebbvitel után is csak ismét állandó és kormány kinevezésétől függő bíróra talál; ki többnyire ugyanazon párt embere, és ugyanazon befolyásnak enged.”¹¹¹

A követ egyetértett Hegel véleményével abban, hogy az esküdtbírói tiszthez nem kell iskolai műveltség. „A tény kérdése felett minden józan ember itélteni, úgyszint a 'bűnös'-t is kimondani képes... Az egyszerű igazság megismerésére tiszta ész és józan akarat elég,... mert hisz a bűnnek, úgy mint az erkölcsnek érzete az emberek kebelében létezik” „A tény egyszerű igazság fölött ítéljen az esküdt, a bűnt törvényekre alkalmazva, mondja ki az ítéletet a bíró.”¹¹² Somssich ésszerűen indokolta végül álláspontját, hogy az esküdszékek a bírói hatalomban miért nem egyedül a „nép kifolyásai”, hanem „a statusban fennálló hatalmaké”. Hasonló, a kormányzattal szembeni alkotmányos biztosítékot lát benne, mint Géczy tette. Mert „az esküdszékek igenis a legerősebb garanciái annak, hogy az alkotmányos kormányzás önkényes uralkodássá ne fajulhasson... nem kizárólag a nép, hanem osztva a kormánnyal gyakorolja a bírói hatalmat az esküdszéki rendszerben.” Úgy, mint hazánkban a törvényhozási ág a fejedelem és a képviselt nép, a végrehajtó hatalomban a kormány és a helyhatóságok között. Azonban a bírói hatalom megosztva nincs, „egyedül a (bécsi) kormány által gyakoroltatik”. Ezért „követelhetjük ennél fogva mi magyarok is, hogy a bírói hatalom a fejedelem és az alkotmányos jogokkal felruházott néposztály közt megosztassék... az esküdszéki rendszer által.”¹¹³ Somssich az esküdszéki rendszert a meglévő alkotmányos alapon kívánta lét-

rehozni. „Az esküdszéki rendszert a fennálló alkotmánynak veszélyeztetése nélkül szélesebb alapra állítani nem lehet...” vagyis „az alkotmányos jogokkal felruházott Rendekekből, és így a megyéknél csak nemesekből alakítva.”¹¹⁴

A kerületi ülésen kiderült a vita során, hogy Vas megye az új követutasításában már támogatta az esküdszékeket. Tóth Lajos táblabíró, követ így nyilatkozott. Esztergom megye követe, egyházpakai Andrassy Mihály másodalispán viszont osztotta Zsedényi Ede véleményét, „még nem látja nemzetét a kifejlődésnek azon a fokán, mely az esküdszékek behozatalára megkívánatik.”¹¹⁵ Sopron megye követe, Rohonczy Ignác első alispán szintén az esküdszékek ellen emelt szót. Először az esküdtek megválasztására vonatkozó javaslatot vette kritika alá. Véleménye szerint az esküdtté való megválasztatáshoz a különvélemény igen csekély cenzust követelt meg. „külföldön a legtöbb adót fizetők közül sorshuzás által vétetnek az esküdtek.” Azután kidolgozatlan probléma maradt a tervezetben a nem-nemesek és a nemesek számaránya. „Az előbbieket a közterhekben részt nem vesznek”. A nemesi esküdszék pedig éppen ezt az elvet tartósítaná, amellet, hogy „a bíraskodásnak egy eddig világszerte új neme volna”! Rohonczy felhívta a figyelmet a nyelv kérdésre, amely szintén e javaslatban kidolgozatlan. Milyen lesz az esküdszék a szlovák, szerb, román megyékben? Összességében nem tartotta jónak, hogy „most egyszerre bírói hatalmat adjunk azoknak, kiket eddig nem tartottunk érdemeseknek, hogy polgári jogokban részesítsünk.”¹¹⁶

Ilyen előzmények után a konzervatív Zsedényi Ede, Szepes megye követe adta elő kételyeit, amelyet utóbb a tudósításában a Pesti Hírlap is hangsúlyozott.¹¹⁷ Zsedényi szerint nem kívánatos a bírói igazság kiszolgáltatása „a politikai vezéreszmék közvetlen gyámsága alatt”, mert „az osztó és büntető igazság” supremáciája nem érvényesül. Ellenezte a hazai „ugynevezett liberális párt” befolyásának megnövelését a bíraskodásban. A bíraskodás és az igazság kiszolgáltatását legjobban az állandó bíróság látja el. A „jury hív kifejlesztése hazánkban nem lehetséges”, mert alkotmányunk inkább a rendi, mint a népképviselési rendszer eszméjén alapszik, „a tömeg az értelmesség alsóbb fokain áll”. Véleménye az, hogy „az esküdszék nálunk...idő előtti terv, mely békés uton

ki nem vihető”. A törvényjavaslat túllontúl szabad kezét ad ugyanis a leendő esküdteknek. Például arra vonatkozóan, hogy az esküdteknek milyen bizonyítási eszközön alapuljon a meggyőződésük, nem tűz ki szabályokat, csupán a belső lelkiismeretük őszinteségére hagyatkoznak. Zsedényi az esküdtek választásánál az életkori és vagyoni cenzust kritizálta. A különvéleményben van csak a 24. életév és 100 forint évi tiszta jövedelem javaslata. Ez sem jó, torz összetételű jury alakítható, az „ugy-nevezett liberális megyéknek” kedvez, azaz a „középrend embereinek”. A jelenlegi jogi státuszok különbségének fenntartásával lehetetlen a félelem és elfogultság nélküli döntés. A jelenlegi birtokviszonyok miatt azonban még nincs ilyen „középrend”, enélkül pedig nem lesz bázisa az esküdteknek. A föld a fejedelmé és a nemeseké. A javaslat különvéleménye szerint a nagyobb megyékben 160, a kisebbekben 120 tag lenne a nemesek által a megyegyűlésen választható, évenként megújítva. Ezeknek egy negyede ítélné három-három hónaponként mint esküdtszék.¹¹⁸ A választhatósági cenzus alkalmazása során pedig a nemesek és a nemesek között ellentmondásos arányokat venne, „a nemesek állására újabb homályokat rak”. A nemesek ugyanis kizárják a választás során az egyébként megválasztható, nagyobb számú nem-nemeseket. A rendi előjogok e rendszerben sem szűnnek meg, nem is szólva a pártoskodás politikai behatolásáról az esküdtek soraiba. „hogya a bűnös a győztes párthoz tartozik, a győztes párt által választott esküdtek a ’nem bűnös’-t ki is fogják mondani.”¹¹⁹

Szemerei Szemere Bertalan főszolgabíró, borsodi követ szerint az esküdtszék igen is bír mind a politikai, mind a jogintézmény minden kellékeivel. Így a rendes bírák három fajtája közé sorolja az esküdteket is, az örökös bírák és az időszakonként választható bírák mellett. Ezt a jogintézményt nem az elméletek, hanem az élet és a közönséges józan ész szülte. „Az élet bizonyítja, hogy büntetéseknél legjobb bíróság az esküdtszék.” Szemere kihangsúlyozta az esküdtszék és a polgári szabadság viszonyát. Igazi liberális érveléssel kezdte mondandóját. A „népszabadsággal” szoros „életkapcsolatban” van, mert „a gyors elmarasztalásra számított titkos eljárás fegyvere a zsarnoknak.” Az esküdtszék garanciát ad arra, hogy „hamis vádló nem diadalmaskodhatik”, „párt nem ül és ítél a bírói székben”, „áldozatul az ártatlan nem eshetik”.

Ellentétben Zsedényi követ véleményével, mint jogintézmény igenis megáll. A független és részrehajlás mentes bíráskodás követelményeinek az esküdtszék megfelel, mert „a hatalomnak nincs elég ideje sem rettenteni, sem ígérgetni... miután az utolsó időkben tudhatni meg, kik lesznek az ítélő esküdt tagok.” A néptől sem függenének nagyon, mert törvény által neveztetnek ki és „a mint az ítéletet kimondták, bírák lenni megszűntek.”¹²⁰ A megvesztegetéseknek is jobban ki vannak téve az örökös és a választott bírák, a részrehajlás mentességüket veszélyeztetve. Szemere kijelentette, hogy „Teljes biztosítékot a bírák részrehajlása ellen csak az esküdtszék nyújt, a megvesztegetés ellen a lehető esküdtek nagy száma s bizonytalansága által.” A vádlottnak biztosítva lenne a neki nem tetsző (ellenfél, elfogultság miatti) visszavetelési, esküdtbíró-visszavetési joga (recusatio) is, minden ok adása nélkül, amely jogot más bírónál kizárt gyakorolni. Szemere támogatja az esküdtek tiszta lelkiismeretét, józan esztét, élettapasztalatát. A tudomány itt nem szükséges, az állandó bírák rossz beidegződésévé válhat, hogy „megszoknak minden vádlottban bűnöst találni.” Így mindenféle törvényi és bírói bizonyításelméletek, skálák feleslegessé válnának, a pártatlan, szabad és lelkiismeretes polgárok, írott szabályokhoz nem kötve ítélnének. Szemere a különvéleményre tekintettel az ellenvélemények cáfolatába nem bocsátkozik, csak megjegyzi, hogy az esküdtek ítéleteiben nincs „egydedtség” (egyöntetűség), de a fő az, hogy igazság legyen bennük. Az esküdtszékek gyakrabban „feloldják” (felmentik) a vádlottat? A párizsi statisztika megcáfolja. Ne legyen a számos elmarasztalás a bírák igazságszeretetének mértéke! Az is igaz, hogy az esküdtszéktől nincs fellebbvitel. A bírói függetlenség, részrehajlás mentesség („részrehajlatlanság”), a visszavetelési jog, a nyilvánosság, a szóbeliség sokkal lényegesebb garanciák. Az pedig, hogy az esküdtek eltérhetnek a törvénytől az a válasza, hogy „ez csak ott történhetik, hol a büntető-törvény nincsen összhangzásban a néperkölcse”.¹²¹

Somssich és Zsedényi javaslataira reagálva Szemere azt mondta ki, hogy ne pusztán a nemesség alkossa az esküdteket. Az az esküdtszék eszméjével ellenkezne, ha az esküdtek csak egyetlen néposztályból lennének megválasztva. Ilyen rendi jellegű arányosítás nem kell az esküdt tagok között, sem a vádlott és az esküdtszék között sem. Nem osztotta

Zsedényi azon véleményét sem, miszerint „néposztályaink egymás közötti viszonya miatt nem véli az esküdszéket behozhatónak.” Tagadta azt is, hogy nem lenne az ország a bevezetésére megérett, az alkotmányunkba pedig „könnyű beleszöni az esküdszék intézetét.” A törvényszéki táblabírók és az esküdtek összehasonlításakor, az utóbbi kinevezése nem függ főispántól, nincsen kötve a nemességhez, a törvényudáshoz. Szemere a beszéde végén visszatért liberális szemléletéhez. Az esküdszéket „csak a szabadság ellenei rettegik és gyűlölik, de tisztelik, sőt imádják annak barátai.”¹²²

Torna megye követe, Soltész János főjegyző utasítása szerint csak úgy támogathatja az esküdszék bevezetését, ha a kisebb népességű és kiterjedésű megyékben a választható esküdtek száma felére csökkenjen, viszont évi 200 forint legyen a jövedelmi cenzusuk.¹²³

Másnap, 1844. január 27-én, az Alsó Tábla 147. kerületi ülésen tovább folytatták a követek az esküdszékről szóló vitát. A reformpárti csongrádi követ, Klauzál Gábor Zsedényi Ede azon állítását cáfolta, miszerint az esküdszék nem felelne meg igazság kiszolgáltatási céljának, és politikai célokra használható fel, azonban ezt az állandó bíróság kapcsán nem elemezte. Az nem probléma, hogy az állandó bíróság a „kormány kinevezésének folyadéka”? Nem látott problémát abban sem, hogy az esküdtek személyes meggyőződésre lennének majd utalva. Ahogyan az a javaslatban szerepelt: „Ha egyszer a ’bűnös’ kimondatott, a büntetés alkalmazása, azaz a törvény magyarázása... ez rendes bíróságra bizatik. Az esküdszék tehát a tény kérdése felett ítél; a büntetést pedig a rendes bíróság szabja meg.” Klauzál kitért arra a megjegyzésre is, hogy a „nem-nemes és nemes lakosok különböző jogai” miatt volna lehetetlen az esküdszéket megvalósítani. Klauzál megemlítette az esküdszék másik funkcióját is, azaz a jogegyenlőség mellett érvelt. Az Alsó Tábla feladata „fokonként helyre állítani a jog s törvény előtti egyenlőséget”. „jobbágyaival együtt ítél a földesúr, vagy jobbágjai ítélnek földesúrok felett” Angliában sincs emiatt eltörölve a jury. Az esküdszék ebben az esetben az úriszék különös ellenpontja lenne. Az úriszék megszüntetése kapcsán éppen hasonló érvek szóltak, amelyet Zsedényi viszont akkor ellenzett. Klauzál kitért arra is, hogy az a bürokrácia zsarnoksága, ahol a bíró kinevezése egyenesen a kormá-

nyoktól függ. Az ország pedig megérett az esküdszékek behozatalára, mert a novemberi vita során, ha a követeket nem kötötte volna a megyei utasításuk, megszavazták volna. Klauzál továbbá ezért is bízik a kormányban, hogy az esküdszéket átengedi, Zsedényi hiába féltette az egész büntetőtörvény javaslat elvetését az esküdszékről szóló vita miatt.¹²⁴

Bónis Sámuel szabolcsi követ felszólalásában szintén Zsedényi ellenérveire reagált. Most a Szepes megyei követ számára aggályos volt, hogy a jobbágy a földesúr felett ítélkezhetne, de az előző országgyűlésen nem volt az, hogy a földesúr ne maga ítélkezessen jobbágjai fölött, az úriszék megszüntetése tárgyában. Székhelyi Ifj. Majláth György első alispán, Baranya megyei követ viszont az esküdszék ellen érvelt! Azok a kiváló előnyök („jelességek”), amelyeket az esküdszékeknek tulajdonítanak, más jogintézményeknél is megvannak. Az esküdszéki bírák részrehajlás mentessége (a „*részrehajlatlanság*”) is mutat ellenkező példát. „Az esküdszéki bíró, ha a vádlott iránt ellenszenvvel viseltetik, vagy ha valaha a vádlott által megsértetett, keményebb ítéletet fog mondani.” Az állandó bíráknál csak a törvényben írt sérelem vehető figyelembe.¹²⁵

Perczel Mór(itz) táblabíró, Tolna megyei követ csatlakozott Klauzál politikai optimizmusához. A kormány igenis bele fog egyezni. Lehet, hogy békés úton revolutioval jár majd, ahogyan Szepes megye követe említette. „Véres revolutióra kedve senkinek sincs”, mert nem hinné, hogy a közvélemény megfordulna újabb három év múlva, a következő országgyűlésig az esküdszékek tárgyában. Ezt a kormány is tudja. Perczel a nemesi esküdszéket ugyan nem pártolta, de ha más formában nem lesz, elfogadta.¹²⁶

Szentkirályi Móric másodalispán, Pest megyei követ szerint az esküdszék betölti a büntetés eredeti célját, ártatlanul nem fog büntetni senkit. Ez mindenképpen fontosabb, mint ha sok bűnöst esetleg felment. Politikai tekintetben pedig az esküdszékek biztosítják majd a törvény előtti egyenlőséget, ezáltal a polgári szabadságot is. Lehet, hogy van önkény az esküdszékekben is, de az „a különböző néposztályok gyűlölségeinek fegyverévé” nem fog válni. Mert a véteknek „nincs nemzeti-sége, nincs vallása, nincs polgári érdeke”, a bűnösség ténykérdése fe-

lett „bármilyen különböző elemből álló jury is ítélni”. Tagadta Szepes megye követének azon elvét, hogy „bírói hatalom részese csak az lehet, ki politikai jogokkal bír.” Szentkirályi szerint a politikai választójog az esküdtképesességtől igenis elválasztható, de ha „egyesíteni fog a választói képességgel”, az sem anomália.¹²⁷

Az elnök ezután bezárta a vitát, és szavazást rendelt el. 28 megye az esküdtszék mellett szavazott,¹²⁸ 20 (pontosabban 19, mert Verőce megye követe nem szavazott) pedig ellene.¹²⁹ Madách megyéje, Nógrád ismételtelen az esküdtszék ügye mellé állt. Továbbá Ung, Szatmár, Szabolcs, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Bereg, Ugocsa, Bihar, Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Torontál, Pozsony, Nyitra, Vas, Zala, Komárom, Bars, Somogy (!), Hont, Győr, Zólyom, Pest, Tolna (ld. az 1. melléklet térképét). Az esküdtszéket az Alsó Tábla kerületi ülésének többsége elfogadta! A következő szavazási kérdés az volt, hogy csak nemesekből álljon-e a felállítandó esküdtszék? Azaz „osztálykülönbség nélküli egyénekből álljanak-e az esküdtek tagjai, vagy ne”. Az előbbi mellett 32 megye szavazott, 15 ellene.¹³⁰

Az erőviszonyok az újabb szavazás során tehát lényegesen nem változtak meg. Annyit megállapíthatok, hogy egyes, korábban ingadozó megyék az esküdtszék ügye mellé álltak, így Nyitra, Vas, Győr, Torna. Időközben az esküdtszéket csak Temes megye nem támogatta.

A Büntető törvénykönyv II. Részének megtárgyalásához az Alsó Táblán a követek csak 1844. augusztus 17-én kezdtek hozzá, a 263. Kerületi ülésen.¹³¹ A Pesti Hírlap többször is rövid tudósítást adott erről. „A' büntető–törvénykönyv' második része, a' büntetőeljárás, alkalmazva az esküdtszék' elveihez, végig tárgyalatván, igen kevés, figyelmet alig érdemlő változtatással, elfogadtatott.”¹³² Az augusztus 26-i országos ülésen azért még kifogások kerültek elő. Például az, hogy nem méltányolták eléggé az állandó bíróság eszméjét. A tényt a törvényes kérdéstől nem lehet mindig tisztán elkülöníteni. Az esküdtbíróóság „olcsó, jó 's ezért népszerű,” de „az emberi indulat, a' polgári elfogultság nála sem idegenek.” Az egyik legfőbb kifogás az volt, hogy „az esküdtszék' behozatala teljes törvényelőtti egyenlőséget kíván, mi nálunk még nincsen.” Inkább a fennálló rendszeren kellene javítani. A tény külön megvizsgálására a megyékben külön állandó törvényszéket

felállítani. Ez a vélemény azonban – mintegy 20 megye – kisebbségben maradt. Az augusztus 26-i szavazás eredménye 19 megye és Horvátország ellenezte, két megye a nemesekre, egy a táblabírákra akarta csak az esküdti minőséget kiterjeszteni, azaz arisztokratikus alapon. Mivel sérelmezték azt is, hogy „minden százforintos ember, 's a' falusi mesterek' rongyos segédei is esküdtképeseknek mondatnak.” „A' többség mindenben pártolá a' kerületi szerkezetet.”¹³³ Az esküdtszékről szóló – igen termékeny vitába torkolló és elhúzódó – országgyűlési eljárás miatt azonban a főrendek kicsúsztak az időből.

A Főrendi Tábla csak szeptember 10-én, a 218. országos ülésen tárgyalta meg a büntető törvénykönyv II. Részét és benne az esküdtszék intézményét. Gróf Teleki László felvetette az idő szorító rövidségét, mert az országgyűlés időszakából csak 5 hét maradt (október 15-ig), a büntető eljárási javaslatból félő, hogy már nem lehet törvény, kérte annak elhalasztását a következő országgyűlésre.¹³⁴ Majláth György országbíró nem támogatta a halasztást. Egyes követek már nem is kívántak újra hosszú vitákba bocsátkozni, hanem csak megismételték az esküdtszék ellen szóló indokokat az országos választmány munkájából. Mások, mint például báró Mesznil Viktor, gróf Andrássy Károly, az esküdtszék mellé álltak és a „szabadság palladiumaként” tekintettek rá.¹³⁵ Gróf Batthyányi Lajos például, anélkül, hogy állást foglalt volna, már nem kívánt részt venni ilyen rövid idejű vitában.¹³⁶ Gróf Széchenyi Antal viszont inkább a határozott elutasítás mellé állt, mintsem a hallgató elhalasztás mellé.¹³⁷ Néhány okot elősorolt. A tény kérdését a törvény alkalmazásától nem lehet különválasztani. Az esküdtszék bírói függetlenségét túlzottan politikai szempontból tárgyalták. „A politikus perek nehézségeit pedig az esküdtszékek institúciója sem oldja fel.” Az esküdtszék a *judicium parium* alapelvét elvesztené, ha csak nemesi esküdtszéket vezetnének be. Így tehát fel kell szólítani a rendeket, hogy álljanak el az esküdtszékek eszméjétől, és az országos választmányi többségi véleményére alapozzák a jövőben a büntetőeljárási javaslatot.¹³⁸ Gróf Andrássy Károly a meglévő állandó bíróságokkal politikai vonatkozásban éppen azt kifogásolta, hogy „a függést inkább oly bíróiságtól lehet feltenni, mely a kormánytól neveztetik és fizettetik... politikai vétségekben a kormány mellett részrehajló ítéletet hozandnak...

látjuk, hogy bíránk eddig még mindig hajlandók voltak a kormány parancsolatainak hódolni.”¹³⁹ Gróf Batthyányi Kázmér az elszalasztott lehetőséget sajnálta: „látunk minden haladásnak egyáltalában megakadályoztatását s pangatását... száz elkezdett felrakott fontos s csekély tárgy utolsó ízben mintegy kótyavetyére veretik.”¹⁴⁰ Maga báró Eötvös József is, aki a büntetőeljárás tárgyalását már az országgyűlés kezdetétől sürgette, most, az ügy jövőbeli megmentése érdekében, kénytelen volt Teleki elhalasztási indítványát támogatni. Többet kívánt a főrendektől, érvelést az elutasítás mellett, nemcsak egyszerű szavazást. Ki kellene fejteni, hogy ha elutasítják az esküdszékeket, akkor mi legyen annak helyébe állítható.¹⁴¹ Gróf Zichy Ottó, az esküdszéket pártolva, a tárgyalás elhalasztását azért is javasolta, mert „a kormány az esküdszéki eszmét a régi mód szerint organumai által levotizálni és elvettetni fogja”¹⁴² Gróf Károlyi Lajos főispán, aki ellenezte az esküdszékek bevezetését, viszont a határozathozatalt sürgette. „Én a törvényhozó test legszigorúbb kötelességének tartom, hogy e tárgyban a véleményét mondja ki”, azaz a főrendek többségi (elutasító) véleményét. Mivel a rendek az egész eljárásjogi javaslatukat az esküdszékre alapozták, így csak az esküdszék létéről kellene határozni.¹⁴³

A Főrendek végül, a 224. országos ülésen, 1844. szeptember 18-án elfogadott válaszüzenetükben arra kérték meg a rendeket, hogy mivel „az esküdszékek elfogadásához nem járulhatnak... alapeszméjét el nem fogadhatták”, mellőzzék a javaslatból az esküdszékeket és „az állandó bíróságok megtartásával a büntető eljárást ahhoz alkalmazni szíveskedjenek”.¹⁴⁴

4.

A főrendek 1844. évi – többségi – álláspontja nem meglepő. Nincs szándékomban az esküdszékekkel foglalkozó hazai szakirodalom teljes körű számbavétele, csupán három – szemléletükben különböző – munkát vizsgállok. Azt meg kell említeni, hogy nem fogadták egyöntetű lelkesedéssel.

A Tudományos Gyűjtemény – Madách születési évében! – az 1823. évi I. számában Fabriczy Sámuel értekezést írt *Az Esküdtek Székéről*,¹⁴⁵ amely az olvasók előtt már ismert, mert „a’ mi mindent fejtegető, ’s főképp a’ polgári alkotásokat illető ideákon magokat örömezt muttató napjainkban, sokféle vizsgálódásoknak ’s ítéleteknek tárgyává lett.” Kezdeti kritikai hangvételt nem is rejtette el: „minden oldalú tökéletességet magának nem tulajdoníthat... de nem is tsudálhatja senki.”¹⁴⁶ Az esküdszékek révén a bírói hatalom két ítélőszékben működhetne. Az egyik a bűnösségről, a „tett valóságáról” (quaestio facti), a másik pedig a „tett törvényes következtetéseiről” (quaestio juris) hozna ítéletet, azaz a már többször említett ténykérdésről és a jogkérdésről. Ez utóbbit, természetesen, hivatásos bírákra bízta.¹⁴⁷ Ellenben „a’ facti quaestiót pedig, a’ nép közepéből mindenik előforduló esetre külön külön választott Esküdtek ítélik, kik az ítélet után ismét oszolnak.”¹⁴⁸ Mert ezek a bírák nem elmozdíthatatlanok (inamovibilis). Fabriczy azonban főleg az angol jury példáján kifejtette az előnyöket is. A despotizmus elhárítására alkalmasabb, ahol pedig a „végrehajtó hatalom a’ törvényhozó hatalomtól el van választva, lehetetlen a’ bírói hatalmat alkalmasabb kézre bízni”. Az alperes vagy a terhelt személyes szabadságát lehetőleg nem veszélyezteti, mert az elegendő számú esküdt egyúttal kezességet is nyújt az igazságos ítélethez. Az alperes az esküdszékből azokat elmozdíthatja, akikben nincs bizodalma. Fabriczy ismerete már a főbb ellenérveket is, azaz, hogy az esküdtek csak az „önnön belátásokra ’s lelkiismeretekre” tudnak döntésükben hagyatkozni. Mivel nem foglalkoznak sokszor „törvényes dolgokkal” ez kevés a döntésükhöz.¹⁴⁹ Fabriczy szerint „ezen ellenvetés nem jelent semmit”. Az esküdtek is kérhetnek még több bizonyítékot, tanút, ha kevésnek ítélik, vagy a bizonyítékok ellenére is felmenthető a terhelt, az alperes. Az angol rendszerben még a bírónak az a lehetősége is megvan, hogy perújítást kérjen, ha úgy látja, hogy az esküdtek rosszul ítélték. Az angol esküdszék nyilvánossága is előnyös. „a nevezetesebb perek néha temérdek sokaságú publicum előtt folytattnak.”¹⁵⁰ Fabriczy fontosnak tartotta a műveltséget az esküdtválasztásnál. „nem a’ legeggyűgyűbb ’s talán legostobább, hanem inkább a’ legokosabb emberek szoktak választatni”. A bíró a törvény homályosnak tűnő részeit az esküdteknek meg-

magyarázhatja. Egyébként a nem elég elmés esküdt is nem olyan „*kemény szívű*”, mint a tisztességükben megöregedett bírák szoktak lenni.¹⁵¹ Arra az ellenvetésre, miszerint az igazság kinyomozására mennyire alkalmas, már vannak hiányosságai. Az angol törvények „szerfelett kedveznek a valódi gonosztévőnek is”, de ez nem a jury hibája. Lehet olyan esküdtiséket is létrehozni, ahol az esküdtek nyugodtan mondhatnák, hogy a döntéstől tartózkodnak, mert az eset számukra ’nem világos’ (non liquet), a terheltet pedig elengedik. Az ilyen személyt még egyszer új eljárás alá lehetne vonni. Azt is felrötták, hogy a közvélekedés, ha a büntetést túl szigorúnak találja arra a bűnre, akkor az esküdtek felmentik a gonosztévőt. Ez viszont, Fabriczy szerint, éppen arra jó, hogy megmutassa, jelezze a törvényhozó hatalomnak, hogy a törvény ellenkezik a nemzet akaratával, gondolkodásmódjával.¹⁵² További spekulációkba nem szükséges elmerülni, mert „minden politikai intézetnek igazi próbaköve a tapasztalás.”¹⁵³

Az esküdtisékekkel szembeni határozott álláspont könyv formájában jelent meg, éppen az 1843/44. évi országgyűlési viták idején, azok hatására. Kölcey Ferenc egykori iskolatársa és barátja, Kállay Ferenc 1844-ben, Pesten adta ki „ellenészrevételeit”.¹⁵⁴ A munka két fő részre tagolódik. A szerző az 1844. február 16-án írt, előszóban kihangsúlyozta, hogy az első részt még 1843 nyarán írta meg, amikor az országos választmány dolgozatai és a különvélemény még nem jelentek meg nyomtatásban. Hogy mégis mi készítette az írásra a szerzőt? Az, hogy „azóta az alsó tábla nyolcz szó többséggel megalapítja az eskütszéki intézetet.” Az utalás egyértelműen az 1844. január 27-i, 147. kerületi ülés 28–20 arányú elfogadó határozatára vonatkozik. Láttuk, hogy a Felső Tábla még nem tárgyalta a törvényjavaslatot, így Kállaynak még lehetett befolyásolni a közvéleményt is. Azért is érdemes megismernünk főbb érveit, mert a Felső Tábla képviselői nem igazán fejtették ki teljesen ellenvéleményüket az eskütszékekkel kapcsolatban.

Kállay Ferenc – munkája első részében („*Első Czikk*”) – a Pesti Hírlap 261. számára utalva (1843. július 8.) a szabolcsi közgyűlés elfogadó lelkesedését kritizálta. A túlzott lelkesedéstől óva intett, az ismert mitológiai példával: „az eskütszékeknek honunkba átültetése körül igen nagy óvatossággal kell eljárni, nehogy felhőt karoljunk Junó he-

lyett.”¹⁵⁵ Hozzáteszi a túlzottan eltorzító és hosszú felsorolást felhozó, ogtörténeti fejtegetésekhez, hogy bár Angliában II. Henrik két rendelete (1164, 1174) hozta be a 12 tagú esküdtiséket birtok és vétségi perekben, Skandináviában is a kereszténység felvétele előtt már 12 tagú esküdtisék bíráskodott, Franciaországba csak 1794-ben hozták be, de az angolok, franciák nemzeti nagyságukat nem az esküdtisékeknek köszönhetik.¹⁵⁶ Arra is utalt, amit Fabriczy is megemlített, hogy az angol esküdtisék rendszere sem hibátlan, a vétkes kikerülheti, kijátszhatja a törvényt. Az esküdtek lelkiismerete Kállay számára is veszélyt rejt. „A törvényszékben kemény büntetések kikerülése végett lágy érzelmeknek engednek helyt.” A bűnösöket az esküdtek vagy feloldozzák vagy kisebb büntetést helyettesítenek a nagyobbánál, a „vád címeiket elkeresztelik”.¹⁵⁷ Kállay kritikája a tanult ismeretek hiányát rója fel. Ő ehhez a jogi tanulmányokat feltételezte. „...bíráskodni mindenkinek nem lehet, ’s nem szabad, bármily gazdag legyen is, ha törvényes tanulmányait tudományosan be nem végezte, ha a mellett practice nem gyakorlotta magát.” „A nép érti-é, tisztán felfoghatja-é a bírói tisztség természetét?” Tanulatlanság folytán még nagyobb zsarnokságot is elkövethet. Hiába mondják az ellenvélemény képviselői, hogy „csak bűnvádról döntenek, a büntetést a rendes törvényszék mondja ki” A „legnehezebb kérdések eldöntését azokra bízni, kikben legkevesebb az ahoz való felkészültség.”¹⁵⁸ Ehhez idézi például a konzervatív Edmund Burke (1729–1797) gondolatait: „Hogyan ítélhet az, ki szánt, vet, ’s ökröket ostorral hajt? ...így van a dolog az asztalosokkal, ácsokkal, ’s más mesterekkel, nálok nélkül nem lehetünk el, de azért még hivatalt nem viselhetnek, nem bíráskodhatnak, a társaságot nem igazgathatják.”¹⁵⁹ Kállay a szóbeliség eljárásbeli módját azért ellenezte, mert a beszédekkel az esküdtek érzéseire könnyen lehet hatni.¹⁶⁰

Az eddigiek során – nem véletlenül – már többször említettem, idéztem a viták során ezt az alapvetően jogi ellenérvet. A klasszicizmus és a romantika eltérő szemlélete, véleményem szerint e jogi vitában is kimutatható. Mert szinte szimbolikus ez az érzéssel, a minden emberben benne lévő érzelmvilággal való óvatosság! Az esküdtisék ezen legszubjektívebb elemében a kor romantikus felfogása is megtestesül. A klasszicizmus elveihez hűen a törvények, szabályok gépies alkalmazá-

sán áttört az egyéni meggyőződés, a belső lelkiismeret, a benyomások döntő szerepe, egy jogi eljárásban. Attól függően, hogy a klasszicizmus vagy a romantika felfogása áll közel egy-egy szerzőhöz, gondolkodóhoz, tagadja meg vagy élteti ezt a humán szubjektív elemet.

Kállay is osztotta azt a meggyőződést, hogy a bűnös–nem bűnös kérdés nemcsak ténybeli, hanem jogi kérdés is. Az előbbi a törvényi tényállások ismerete nélkül nem határozhatják meg.

De ugyanilyen problémás az egyenlőség kérdése is. Az esküdtszék az „egyenlők bírósága” átüt azon az eddigi gyakorlaton, hogy a kisebb rendűeket megítélhették a nagyobb rendűek. „Ma pedig egyenlőségről még kevésbé lehet gondolkodni.” Nevelés, gazdaság, egyéni képességek, szokások, vallás tekintetében is különbségek vannak. Ezek „a bíró és vádlott közti belső és külső egyenlőséget lehetetlenné teszik.”¹⁶¹

Az pedig, hogy az „esküdtszéki intézmény a nemzeti szabadság paladiuma” túl általános érv. Mint láttuk, ez felbukkant már az országos választmány véleményében is, sőt a Felső Táblán is. Kállay mechanikus gépi állammodellje az államot egy jól működő gépezethez hasonlította, amelynek legfőbb elve az összhang: „a status összes műkerekének forgása feltételezi a statusélet kihajtásait, melyek annál erkölcsibbek, minél nagyobb összhangzatban működnek a kerekék.”¹⁶²

A szerző munkájának második részében is az esküdtszékekkel szembeni ellenérveit folytatta („II-ik Czikk”). Alapelve az, hogy „esküdtszékek nélkül is lehet nagyobb vagy kisebb pontossággal igazságot szolgáltatni.” Az esküdtszékekkel kapcsolatosan „a híres élő vagy kiholt nemzetekre” hivatkozni aggályos és „mindig egy kis vakitással jár”.¹⁶³ Itt egyben utalt „a büntető jog tudomány” azon elhanyagolt állapotára honunkban..., melynek magyar literatúrája magában már olly kopár és meddő.”¹⁶⁴ Nem szabad azt feltéteznünk, hogy Kállay nem lett volna egyáltalán híve az új büntetőjogi törvény megalkotásának. „új Codex kell, mert eddig semmi sem volt”, de ebben az állandó bíróságot „elpárologatni” már kétséges.¹⁶⁵

Kállay kételkedett abban is, hogy az esküdtszék az állami rend és stabilitás eszköze lehetne. Ebben a nagy francia forradalom példáját hozta fel (1791-től), amelyben „sem béke sem zavargás idejében a kor-

mány nem képes esküdtszékek által, a közcsendet, nyilvános jó rendet és jogos bátorságot eszközölni.” Sőt, a bűnösök némelyike maga is esküdtszék tagja volt. Ezért a francia kormány 1808-tól állandóan módosította az esküdtszékeket, és azokat az állandó bíróság „gyámsága alá helyezi”. Az Egyesült Államokban is „fattyú sarjadékokat hajtott”, hiába volt a híres Edward Livingston (1764–1836) louisianai szenátor, jogtudós és államférfi bölcsessége, aki bevezette az angol jog apján az esküdtszéket is. „Livingston, aki az esküdtszékek hős patrónusa, is kénytelen volt lényeges módosítást ajánlani a louisianai államnak.”¹⁶⁶

Kállay még némi filozófiai-döntéspszichológiai fejtegetésbe is bocsátkozott annak kapcsán, hogy a tény- és a jogi kérdés szétválasztására, megítélésére mennyiben elég a józan ész? Azt honnan meríthetik az esküdttek? A lelkiismeret néha bizonytalan megállapításokat hozhat. Ha egy személy többféle vétket követett el, azoknak beszámítása, összeillesztése (bűnhalmazata) még több megfontolást igényel. „Mindezeket a józan, de nem gyakorlott észre bízni nagy bizakodás lenne.”¹⁶⁷ Azt is megállapította, hogy az esküdtszékek esetleges bevezetésével a bírói munka lefokozódik, „gép-szerű” lesz, mert „csak a törvény értelmét mondja ki, hogy mi legyen a büntetés.” Kállay az állandó bíróságok híve, a tény és a jogkérdés nem elhatárolható.¹⁶⁸ A nyilvánosság és a szóbeliség az esküdtszékek mellett szólnának ugyan, de az esküdttek a vádlottat, a tanúkat, a panaszost nyilvánosan kihallgatva az igazság felől nagyobb meggyőződést nem szereznek, mint az állandó bírák. A vádlott személyes jelenléte hatással van, de kívülről ítélkezni ritkán lehet a helyes módon.¹⁶⁹ Kállay, véleményem szerint, mintha a kor kedvelt Beweis-teóriája felé hajolt meg akkor, amikor az esküdtszéki bizonyítási módokat nem tartotta úgy helyesnek, ha azokat csupán a jó lelkiismeretre bízzák, mert azokhoz jogtudományi bizonyítási módok is kellenek, a bűnösség ugyanis nemcsak tény-, hanem jogkérdés is. „álokoskodás hát az, mely a lelkiismeretet akarja a bizonyítványok helyébe tenni.”¹⁷⁰ Az az állítás sem meggyőző, hogy az esküdtszékek kevesebb ártatlant ítéltek volna el, mint az állandó bíróságok. Erre angliai és francia statisztikai adatokat idézett fel. Angliában és Franciaországban több ártatlant ítéltek el, mint az állandó bíróságok Németországban.¹⁷¹ Kállay kifakadt az ellen a vágyott cél ellen is, hogy ha az

esküdszékek választási elvei révén bővítenék a politikai jogokat az országban. „drága áron vásároltatnék úgy meg a polgári szabadság, a juryknak kellene azt csak ugyan megteremteniek.”¹⁷²

Munkájának zárógondolataként ismét kihangsúlyozta az óvatosságot a hazai bevezetés során. A hazai nép műveltsége még nem érett meg az esküdszék feltételeire. Ehhez nevelni kell a népet, hogy képes legyen élni új jogaival. Ebben fontos elv a fokozatosság: „Neveljétek hát a népet... neveljétek azt lépcsőnkint... De ne kívánjatok tüstént esküdszéket... mert gyarló bírák kezébe veszélyes fegyver is.” A bevezetés során pedig „vigyázni kell a népműveltségre, annak jellemére, a criminalis törvénykönyv minőségére, a föld politikai ’s polgári viszonyaira, ne hogy több kárt okozzanak, mint hasznot.”¹⁷³

A reformkorban az európai országok esküdszékeiről szóló első, jelentős összehasonlító jogirodalmi munkát, magyar nyelven az a Szalay László készítette el, aki az országos választmány munkálatait jól ismerte, és a centralisták köréhez tartozott. *A’ büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdszékekre* című munkáját 1841. november 17-én fejezte be és 1842-ben, Pesten jelent meg.¹⁷⁴ Tulajdonképpen a büntetőtörvény javaslatot kidolgozó választmány munkáját akarta ezzel Szalay segíteni és igyekezett az európai esküdszéki rendszerek összehasonlító bemutatásával mintát is adni a hazai megvalósításához.

Hasonló igény hívta életre, mint egy évvel korábban Szemere Bertalan akadémiai első díjjal jutalmazott értekezését, *A büntetésről, s különösbbe a halálbüntetésről* című munkát is.¹⁷⁵ A centralisták a kodifikáció és börtönügy szakértőivé váltak, a büntető igazságszolgáltatás reformjáért kezdettől fogva küzdöttek. Szalay jogtudóssá válásának fontos állomásává vált ez a munka.¹⁷⁶ Tudjuk azt is, hogy az 1843/44. évi országgyűlésen Korpona város követeként vett részt, a Felsőház tagjaként.

Szalay könyvének I. részében utalt a Pesti Hírlap első számaiban megjelent bírói eljárásról szóló írásokra.¹⁷⁷ Megemlítette a Hírnök folyóiratban Welcker legújabb értekezését az esküdszékekről és a nyilvánosságról. A témáról író publicistáink is főleg Rotteck és Welcker „*státuslexikonából*” merítettek. Szalay kihangsúlyozta, hogy a büntető eljárást nem szabad a politikai céloknak alárendelni. „Törvényes, külö-

nösen büntetőjogi eljárás által más, politikai czélok’ eszközzését venni főleg ‘s majdnem kizárólag irányba, csak azt bizonyítja: hogy nem érezzük a’ büntetőjogi intézkedések’ egész fontosságát, hogy ezeket egyedül alárendelt függeléknak tekintjük.” Mert a fő cél: az osztó és büntető igazság követelésének kielégítése, a Montesquieu-féle hatalmi ágak elválasztását pedig tiszteletben kell tartani.¹⁷⁸ Montesquieu tanítványai is említésre kerülnek a kötetben. Például Paul J. A. Feuerbach, aki az 1813. évi bajor büntető törvénykönyvet alkotta meg, és büntetőjogi kézikönyve nagy népszerűségnek örvendett. Feuerbach tanítványa, Karl. J. A. Mittermaier, a heidelbergi egyetem professzora és Szalay személyes barátja is volt. Mittermaier a büntető eljárásjogon belül főleg a bizonyításelmélet szaktekintélye volt.¹⁷⁹

Szalay a büntető eljárásról írva, összehasonlította az esküdszékek és az állandó bíróságok hatékonyságát. Könyvének fő kérdését így határozza meg: „milly utón szerezhető erősebb bebizonyítás, milly utón eszközölhető nagyobb kivilágítás, esküdszékek vagy állandó bíró collegium által-e?”¹⁸⁰

Munkájában, némi római jogi jogtörténeti áttekintés során, elkülönítette a kutató, (nyomozó elvi, inquisitorius) eljárást és a vádló, (vád-elvű, accusatorius) eljárást. Azt tudnunk kell, hogy a vádelvi eljárásban maga a sértett kezdeményezése alapján járhatott el a bíróság, míg a kutató/nyomozó rendszerben a bíróság vád nélkül, hivatalból jár el. A bizonyítékokat is hivatalból, titkosan gyűjti össze.¹⁸¹

Szalay szerint, ha a bíró maga nyomozza ki a büntetteket, a kutató eljárásban nagy a bírói önkény lehetősége is, emiatt ez „a polgári szabadságra nézve veszedelmes.” Itt az amerikai jogtudós Livingston kritikáját is idézi (Project of a new penal code for the state Louisiana, London 1824. 85.).¹⁸²

Magyarországon a büntető eljárás ösztönszerű, nem elvek mentén jött létre. A nemesek elleni büntető eljárás inkább „kutató elemeket” nem ismer, a nem nemesekkel szembeni pedig „kutató jellemet öltött magára”.¹⁸³ Szalay – munkája megírásakor – időben még előtte van a büntetőjogi országos választmány tanácskozásainak: az majd „rövid idő múlva megnyitandja tanácskozásait.” Véleménye szerint a „vádoló eljárás” által biztosabban jutunk el vezéreszmékhez, mint a természetjog

által.¹⁸⁴ Angliában a „nagy vagy vádoló jury” elé kerül a vád kérdése, arról, hogy a gyanú megalapozható-e.¹⁸⁵

A könyv II. Részében Szalay a szorosabban vett európai büntető pert (angol, francia) vette vizsgálat alá, amelyeknek két fő momentumuk közül az egyik az, hogy bűnös-e a vádlott vagy sem (guilty–guilty not, coupable–non coupable). Továbbá, hogy: „szükségesek-e a vádlott bűnösségének kiviláglásához (Beweis theória) külön jogismeretek?” A másik fő elem pedig az, hogy milyen büntetést szab az illető büntetettre a törvény. Ez már törvénytudósokból álló bíróságot feltételez.¹⁸⁶

A bűnösség megállapításának kérdéskörében, a középkorban az ilyen ismeret fő forrása a beismerő vallomás, „a vádlott önmegvallása” volt. Az egész kutató rendszer ennek elnyerésére irányult, a tortúra is ezért volt szükséges. Az egyházi istenítéletek (ordalia) szintén. Az Istenség közvetlen nyilatkozása által kitudható a vádlott ártatlansága vagy vétkeisége. Azonban Szalay egyetértett Fabriczy Sámuellel abban, hogy „tagadhatatlan, hogy a’ kétségbeesés’ örültségében bűnösnek vallhatja ’s vallotta magát nem egy ártatlan.”¹⁸⁷

Ha pedig nem lehet önmegvallást nyerhetni, akkor a Beweiss theória elvei, az ún. „*jelenségekből való kiviláglás*” (*Indicienbeweis*) esete segíthetne, azonban mindezek nem mindig teljesülnek. Ezért így tette fel a kérdést: „Szükségesek-e a büntetőjogi kiviláglásnak nyeresére külön tudományos, nevezetesen jogismeretek?” „Nem-mel felelünk...” „A Jurynak elfogadhatására a büntető igazság szempontjából ez a’ conditio sine qua non.”¹⁸⁸ A bűnös/nem bűnös kérdésében esküdtek éppúgy tudnak dönten. „Az úgynevezett ténykérdés megfejtésére nem törvénytudósokból álló bíróság is alkalmas.” A német jogtudós Mittermaier is húsz évig ellene volt az esküdtszékeknek, de amikor büntetőper terv kidolgozásával foglalkozott, végül az esküdtszékek felállítását javasolta.

Szalay következő kérdése: esküdteknek minden polgár alkalmas? Válasza szerint *minden* becsületes, érett polgár. Akik gyámság alatt vannak, azok nem. Bírák, kormány tisztviselők sem! Európai államok bizonyos mértékű cenzust alkalmaznak: a birtok, műveltség, függetlenség valamely mértékét követelik meg.¹⁸⁹ Angliában az esküdtszék tagjainak (12 fő) egyhangú határozatot kell hoznia. A francia juryban lehet-

séges a többségi döntés is. „A jurynak a törvényes formák megtartásával hozott ítélete... eldönthetetlen s módosíthatatlan és fellebvitelt soha nem ismerő”, egyedül revisio alá Franciaországban vethető.¹⁹⁰

Az esküdtek döntése után következik a bírósági szakasz, amely kiszabja a büntetést. Szalay, munkájának végén, bizonyítottan érzi azt, hogy amely országokban csak van, a legfőbb kincseknek ismerik az esküdtszékek intézetét. Mintha Kállay későbbi könyvének ellenszólásával zárna gondolatait. A „nép nevelésének egy leghathatósabb eszköze.” Ehhez viszont „közszellem, népérettség, s a’ sociális kiválóságok” kellenek, mindezek nélkül „valóságos és üdvös befolyást ígérő jury nehezen gondolható.”¹⁹¹

5.

Szükséges volt ennek a korabeli, az 1848 előtti esküdtszékekről szóló vitának a részletekbe menő, új feltérképezése ahhoz, hogy ebben végül Madách Imre megszólalását, az esküdtszékekről szóló beszédét érdemben elhelyezzük, fontosságát értékelni tudjuk. Láttuk, hogy a reformkor milyen szerteágazó jogi vitája bontakozott ki Madách szeméi előtt, amelyet ő is nyomon követett, ismert, és amelybe szükségét érezte bekapcsolódni.

Madách Imre beszédét elfogult, szinte a vallásos tisztelet hangján kezdte meg az esküdtszékek mellett.¹⁹² „A tárgy, amelyhez jelenleg szólni kívánok, magában oly nagy, oly szent, hogy azt csak meg kell ismertetni, hogy imádhassék.”¹⁹³ Ugyanakkor utalt az esküdtszékekkel kapcsolatos hatalmas szakirodalomra is. Nem kell retorikai ékesszólással a beszéd tárgyát jobban ékesíteni, ezért indította így a mondatot: „Nem bírok kiszámított ékesszólással...” Nemcsak Halász Gábor kiadását, hanem a beszéd fennmaradt kéziratát (OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 715.) is hasznos tanulmányozni, mert ebben Madách áthúzásai néhol olvashatóak, és árnyaltabbá tehetik a szöveg vizsgálatát, a szerző érvelését.

Madách például az első megfogalmazásban még nem nevesítette a szerzőt, csak annyit írt le, hogy „*Egy nevezetes író*”. Majd – az előbbi

áthúzza – nevén nevezi kiindulópontjának hivatkozási alapját: „Montesquieu mondja, hogy egy szabad státusnak egyik előfeltétele a jól körülírt s kidolgozott büntetőtörvénykönyv, mert csak ez biztosíthatja a személybiztonságot.”¹⁹⁴

Madách szenvedélyes híve az új büntetőtörvény javaslat kidolgozásának. „Ha ennek kidolgozásához látunk, T. r. – Álljunk el mostanig követett foldozó modorunktól”. Ez az utalása egyaránt vonatkozhat az 1843 márciusában elkészült Különvélemény támogatására, de érvényes lehetett később az 1844. augusztus 26-i ülésen az Alsó Tábla országos vitáján az esküdszék ellenzőinek kifogására is, továbbá a Felső Táblán újból elhangzott kifogásokra, amelyek inkább csak a meglévő büntetőrendszert javítanák. Madách beszédében a folytatás egyértelműen ezzel szegült szembe: „vagy alkossunk egy gyökereiből jót és tökéletest vagy hagyjuk meg egészen a régit... ne tegyük a nyűgöt párnákkal tűrhetővé, hogy még hosszú idők húzzanak rajta.”¹⁹⁵

Sajnos, ahogyan a halálbüntetés eltörlését szorgalmazó beszédének, e beszédnek sincs a kéziratban keltezése. Így csak vélelmezhető dátumot adhatunk. Véleményem szerint ebben az esetben inkább az országgyűlési tárgyalás időpontja a viszonyítási alap. Mert Madách megszólítása a beszéd szituációja szempontjából különösen figyelemre méltó. „T. R.” Tekintetes Rendek! Akkor ez a beszéd nem a nógrádi megyegyűlésre utal, hanem az országgyűlés Alsó Táblájára, ahol – legalább is egy ideig – maga is vendégként jelen volt. Visszautalnék arra, hogy például Somssich Pál, Somogy megye követe is így szólította meg az Alsó Tábla kerületi ülésének képviselőtársait: „tek. Rendek”¹⁹⁶ Az is kérdés, hogy Madách saját beszédéről lehet itt szó, vagy talán másnak megírt beszédéről? A nógrádi követeknek?

Az Alsó Táblán az esküdszék – mint láttuk – 1843. november 28-án került első ízben tárgyalásra, majd 1844. január 26-án, másodszor. A beszédnek ez előtt kellett születnie. Azt már tanulmányom elején említettem, hogy a nógrádi megyegyűlés 1843 augusztusában elfogadta az esküdszék pártolását, így arra e beszéd már nem vonatkozhat, a „Tekintetes Rendek” megszólítás sem ezt valószínűsíti. Inkább egy olyan *terminus ante quem* időpontot valószínűsítek, amely az Alsó Táblán folyó vitákra reflektált, talán egy készenlében lévő beszédként, amennyi-

ben szükség lenne rá. Madách így 1843 augusztusa és novembere között írhatta ezt a beszédét. Mivel az 1844. év januárjára – a második szavazáson – időközben Nógrád megye nem változtatta meg a véleményét, erről a két követ sem tett említést, így nem valószínű, hogy ezt megelőzően született volna, hiszen januárban már nem kellett ebbe az irányba Madáchnak befolyásolnia a helyi közvéleményt sem, de a követeknek sem az Alsó Tábla többségi véleményét. Azt viszont tudjuk, hogy például a halálbüntetés eltörlése tárgyában a megyegyűlés időközben megváltoztatta álláspontját és a követutasítást is.¹⁹⁷

Mutatja Madách elkötelezettségét az esküdszék irányában, hogy „a büntetőtörvénykönyvünk sine qua non-jának kívánom én az esküdszéket emeltetni”¹⁹⁸ Azaz az új büntetőkódex nélkülözhetetlen részének tekintette, akárcsak Klauzál Gábor vagy a Somogy megyei követutasítás. Feltűnő itt az is, hogy Madách az esküdszékről általában kívánt szólni, a különvélemény vagy a törvénytervezet szerinti vádeszküdszékről (perbefogási esküdszék), illetve az ítélő esküdszékről (bűnbírói esküdszék) külön-külön a beszéd nem tesz említést.

Mindenekelőtt leszögezte, hogy az esküdszék legnagyobb garanciája abban áll, hogy „semmi honpolgárt addig elítélni nem lehet, minek-előtte polgártársai és törvénytudó bírók közremunkálódása által bűnösnek nem ítéltetett.”¹⁹⁹ Ebben jól felsejlik az is, hogy Madách szerint is a vádlott és az esküdtek azonos jogúak, egyenlő jogú polgárok legyenek. Láttuk, hogy ilyen értelemben nyilatkozott Deák Ferenc, báró Eötvös József és Pulszky Ferenc is az országos választmányi ülésen. Madách nem tett arról említést, hogy a külön nemesi és nem nemesi esküdszék felállítását pártfogolná, mint azt az országos választmány tagjainak többségi véleménye vagy később Somssich Pál javasolta az Alsó Táblán. A törvénytudó bírók „közremunkálódása” pedig úgy értendő, hogy az esküdszék bűnösségben meghozott ítélete után, csak kiszabják a törvényben megállapított büntetést. Madách tehát a már többször említett, ún. ténykérdés kapcsán is az esküdszéki rendszer mellett volt.

A beszéd kéziratában jól látszik, hogy a következő mondatot Madách – végül – tintával áthúzta, amelyet Halász Gábor sem tett közzé, és amelyet ezért az alábbiakban közlök: „Különösen pedig azért, mivel mind az abszolút igazság kiszolgáltatásának ezt legbiztosabb mód-

jának ismerem, mint az egyes polgár személy bátorságának egy alkotmányos monarchiában legnagyobb garantiájának tartom.”²⁰⁰ Ez utóbbi megjegyzése tartalmilag felidézi Kubinyi Ferenc nógrádi követnek az 1844. január 26-i vitában tartott felszólalásának első mondatait. Az is elképzelhető, hogy Kubinyi ezt a gondolatot maga is felhasználhatta. Szembefordult azzal, amelyet az Alsó Táblán Zsedényi Ede mondott a közbiztonsággal („közbátorság”) kapcsolatban, mert azt feltette az esküdszék bevezetése esetén. Hasonló értelemben csatlakozott ehhez Kállay Ferenc is könyvében, a francia forradalom visszasságaival példálózva. Madách viszont, az idézett mondat első felében, jogfilozófiai értelemben is határozottan az esküdszék mellé állt. Az abszolút/objektív igazságosság megállapításának legbiztosabb módjaként tartotta számon. Itt Hegel – korábban említett – esküdszéket pártoló véleményét emelném ki, valamint Somssich Pál hegeliánus jogfilozófiai érvelését az Alsó Táblán. Madách a lehúzott mondat második részében pedig utalt a vádlott személyes biztonságára az esküdszéki eljárás során, a vallatásoktól való mentesítésére, amelyet a továbbiakban részletesen kifejtett.

A szerző kritikája szenvedélyes hangvételű, Démoszthenészt idézte fel, sőt „*lángbetűkkel*” írta le a „*borzasztóságokat*” is. Az ártatlanok elítélésének lehetőségét. Láttuk, hogy ez a legfontosabb jogi érv az esküdszékek bevezetése mellett, amely összefügg az állandó bíróságoknál a fellebbezés során az iratokból való túlzott ítélkezés veszélyeinek, a bíró személyes tapasztalata helyett. Az országos választmány véleményében is felbukkant, sőt az Alsó Táblán folyó vitában Szemere Bertalan és Szentkirályi Móric is megemlíttette. Felhívom a figyelmet arra is, hogy ebben a beszédrészletben Madách ismét élt a „tekintetes rendek” megszólítással, amely szintén nem megyegyűlési beszédre vall: „fel tudnám idézni az ártatlanok vérének, melyek a jog áldozatául estek el, örökre elborzadnának, tekintetes rendek, e rendszertől.”²⁰¹

Madách egy további fontos hiányosságot is kiemelt: a gyanúból történő ítélkezést! Az eddigiekben már többször említett ún. Beweis theória egyik kritikájaként fogható fel az a kijelentése, hogy a bíró így „nem azt vizsgálja, történt-e vagy nem, de a feltéve történtet...”²⁰² Emellett a botozás ebbéli alkalmazása ellen is felemelte szavát, mert kri-

tikával illeti az inquisitorius eljárás módszerét is, amelynek célja – mint Szalay László művében is láttuk – az egyén önvallomásának kikényszerítése a kínzások, tortúrák alkalmazása által: „a megrettent ártatlan megzavarodik, vall és aláírja halálát”²⁰³ Ennek során az is aggasztó Madách szerint, hogy a vallatás, kihallgatás során az előzetes eljárásban elveszik „egy szó, egy hangejtés, egy mozdulat kimarad az egészen idegen bírónak, mely éppen menthetné, mint rabot.” Itt jól érezzük mi is, hogy a megyei táblabíróvá kinevezett Madáchot mennyire mélyen érintette a fennálló rendszer személytelen ítélkezése, amelyben a vádlottól teljesen idegen a bíró személye is. Ezt vallotta Eötvös József is a választmányban, az ellenvéleményt pedig Kállay Ferenc fejtette ki.

Madách beszédében az esküdszékek közül az angol rendszerűt ajánlja, amelynek példája az országos viták során is a legtöbb hivatkozást hozta. Erről értekezett már 1823-ban Fabriczy Sámuel, 1842-ben megjelent könyvében Szalay László is, de ezt említette példaként az Alsó Táblán Géczy Péter zólyomi követ, 1844. január 26-án, az Alsó Tábla kerületi ülésén. Madách szerint „Ebben a vádlott nemzete előtt áll, mert nemzete legjobbjai önválasztása szerint bizodalom van mellette...” „Bíró s nemzet egy.” Ezt hangsúlyozta ki Deák Ferenc és Palóczy László is az országos választmányi ülésen. Madách szerint ráadásul közvetlenebb: „itt vádló, bíró szemtől-szembe áll, pillanat nem vész el, mindjárt vehet felvilágosítást, szóbeli védelemben – itt még nincs ráütve a gyalázat bélyege.”²⁰⁴

Másik előnye az is, hogy az esküdtek nem megvesztegethetők. „Nem férhet esküdtekhez megvesztegetés” véleménye szerint azért, mert csak egy ideig lesznek esküdtek, utána – mint a Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzaiban* is megörökített, legendás római consul és hadvezér Publicola, azaz Publius Valerius – a nép közé ismét visszavegyülnek.²⁰⁵ Többen ezért is tekintették az esküdszéket az alkotmányosság védelmezőjének, „palladiumának”. A megvesztegetés elkerülésére utalt Pulszky Ferenc az országos választmányban, az Alsó Táblán pedig Somssich Pál és Szemere Bertalan.

Madách is veszélynek tartja a kormányzat politikai befolyásának lehetőségét a bírói hatalomban, azaz, ha „a kormány kegyétől függünk”. Ez a kérdés is központi problémája volt az esküdszéki vitának

és a jogintézmény politikai irányban történő értelmezést mutatta. Láthattuk, hogy az országos választmányban főleg Deák, Eötvös és Bezerédy István, a különvéleményben pedig Deák és Klauzál Gábor is erre utalt. Az Alsó Táblán pedig Géczy Péter, de a nógrádi követ, Kubinyi Ferenc felszólalásában is fellelhetjük. Somssich Pál, Klauzál Gábor, a Felső Táblán pedig gr. Andrássy Károly. E politikai megközelítés ellen az Alsó Táblán csak Zsedényi Ede, a Felső Táblán pedig gr. Széchenyi Antal tudott érveket szegezni. Madách ehhez azt is hozzátette, hogy az esküdtek, mivel több eltérő személyi jogállapotú társadalmi rétegből lennének megválasztva, az önkény lehetőségét is jobban kiszűrnék. „itt önkénytől félni nem lehet s mindenféle státusból szedettek több oldalról átlátván, jobban is kisütik tehát.”²⁰⁶ Az esküdtszék egyes összetételét az országos választmány többségi véleménye azonban ellenezte. Ebben Madách inkább a különvéleményt követte és az Alsó Táblán hasonló értelemben szólalt fel Kubinyi Ferenc nógrádi követ is, annak ellenére, hogy a nógrádi megyegyűlés a követutasításban csak a nemesi esküdtszéküket támogatta.

Madách továbbá ellenezte azt a „középutas” véleményt, amely elégnek tartotta a „nyilvánosság, bíróságfüggetlenség” létét, de az esküdtszék már nem. Ők „csak egy részét akarják elszakasztani annak, mi együtt jó”. Ebben az érvelésében számomra úgy tűnik, mintha Madách az esküdtszék büntetőjogi vonatkozású jogegyenlősítő szerepét védené. Ebben Deák Ferenc és a különvélemény nézetét vallotta, amely ellen az Alsó Táblán Zsedényi Ede és Somssich Pál is kifakadt. Mert Madách szerint „ezek a legillogikusabban cselekszenek, mert látják, az egész jó, s csak egy részét akarják elszakasztani annak, mi együtt nőtt, együtt ért és egygyé forrt... ök... a kasztákat (t. i.: a rendeket, kasztokat sic!) védik és épp a konstitucionális (t. i.: az alkotmányos) monarchia elvei ellen tesznek.”²⁰⁷ Rámutatott arra, hogy több nemzet szereti az esküdtszék intézményét. Madách beszédének érvelő részében szándékosan egy sor filozófus, tudós véleményére való hivatkozást kerüli el (többek között megemlítette Hume, Burke, Russel, Robert Peel, Montesquieu neveit, a német jogtudóst Justus Mösert és másokat) akik az esküdtszék és a sajtószabadság mellett voltak. Mintha feltételezné azt is, hogy hallgatósága jól ismeri azt a terjedelmes jogtörténeti példatárat a vitából, ame-

lyet ő most nem akart megismételni. Hiszen az olvasható a választmány különvéleményében. Az esküdtszék történeti múltjára is hivatkozhatna, de csak utal a zsidó, a görög, a római példára. Sőt Ciceróra! De a germán és frank törzsek gyakorlatára, amelyről Tacitus tudósított.

Számunkra a legizgalmasabb mégis az, hogy Madách végül saját jogfejlődésünk (eltérő) példáira hivatkozik. A megyei közgyűlési, a táblabírói választások gyakorlatára. Sőt, I. (Szent) István királynak egy – általa ismert – törvényére. „Sz. Istvánnak egy törvénye van, mely így szól: Nemo pro jure habeatur nisi possessio testimonium dederit”²⁰⁸ Ezt az elég tömör mondatot így fordítanám: „Senki a jog előtt ne számítson, hacsak nem adott birtok-tanúbizonyyságot.” A nehézséget az rejti, hogy Szent István törvénycikkelyei között – a jelenleg elfogadott szöveggyomáiban – ez a rendelkezés nem szerepel. Mivel Madách nem adott további információt, megvizsgáltam a korabeli magyar törvénygyűjteményt is. A Corpus Juris Hungarici egy 1822-ben kiadott kötetében sem az Intelmek, sem a törvények között nem fellelhető.²⁰⁹ Megvizsgáltam továbbá a Szent László törvényhelyeket is, de ilyen rendelkezés azok között sem szerepel. A hivatkozás megoldása – egyelőre – továbbra is nyitva marad.

Madách végső érve az esküdtszék mellett az a kevésbé szakrális érv, hogy kevesebb költsége lenne: „pénztelen korunkban... kevesb költség...”²¹⁰ Itt a különvéleményben leírtakra, illetve a büntető törvénytervezetben lévő azon szabályra utalt, amely szerint az esküdtek csak működésük idejéig kapnak napidíjat (49. §), feladatuk elvégzése után már nem, ellentétben az állandó alkalmazásban lévő rendes bírókkal.

Mindezek az érvek – mint ahogyan a többi sem – nem voltak arra elegendőek, hogy az esküdtszéki bíráskodás bevezetését megteremthesék. Az országgyűlési eljárás során az egész törvényjavaslat megbukott. A következő országgyűlésen nem tárgyalták újra. Egyes elemei a már említett 1848. évi V. törvényben, a választási cenzusok kapcsán kerültek újra elő. Az esküdtszék bevezetésére egyedül csak a sajtóvétségi eljárásban került sor, amelyről részletesen az 1848. évi XVIII. törvénycikk rendelkezett, amelynek teljes bevezetését viszont a forradalmi események nem tették lehetővé. Azonban a pesti radikális ellenzékiek márciusi *Tizenkét pont*jában továbbra is élő követelés maradt az „Eskütt-

szék, képviselet egyenlőség alapján” (8. pont), amelynek megvalósítása a forradalom és szabadságharc során elmaradt.²¹¹

Az esküdtszék – a szabadságharc bukása után – Madách Imre számára is be nem teljesült óhaj maradt. 1864-ben bekövetkezett halálával még a sajtóesküdtszék 1867. évi bevezetését sem érhetette meg. Valószínűleg ő is egyetértett volna a jogtudós Finkey Ferenc keserű véleményével, amelyet a Jogtudományi Közlönyben írt, 1898-ban. „*A sajtóügyekre szorított jury... inkább politikai, mint igazságügyi intézmény... tehát a jog ferde alapon működik, már pedig esetlen lesz a legszebb szobor is, ha ferde alapra helyezzük s bizonyos, hogy ily talapzatról nem bírálhatjuk meg helyesen.*”²¹²

Jegyzetek

1. ANDOR Csaba: *Bevezetés a Madách-kutatásba*. Madách Könyvtár–Új Folyam 92. Szeged–Balassagyarmat, 2016. 113.
2. Pesti Hírlap (147) 1842. május 29. 383.
3. FENYŐ István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum. Budapest 1997. 199. A továbbiakban: FENYŐ 1997; *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Szerkeszti: FAYER László, IV. kötet, Budapest 1902. CIII. p. A továbbiakban: FAYER 1902.
4. FAYER 1902. 216–217, 220.
5. Uo. 219.
6. Uo. 218–219.
7. Uo. 226.
8. Uo. 222.
9. Uo. 223.
10. Uo. 225.
11. Uo. 218, 227.
12. *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Szerkeszti: FAYER László, II. kötet, Budapest 1898. 350. A továbbiakban: FAYER 1898.
13. Uo. 351.
14. Uo. 352.
15. Uo. 356.
16. FAYER 1902. 223.
17. FAYER 1898. 357.
18. Uo. 358.
19. Uo. 361.
20. Uo. 363.
21. Uo. 368.
22. Uo. 372.
23. Uo. 373.
24. *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Szerkeszti: Fayer László, I. kötet, Budapest 1896. 240, 273. A továbbiakban: Fayer 1896.

25. Uo. 244.
26. Uo. 244–245.
27. Uo. 256. Az országos Választmány többsége ugyanis más rendszerű perbefogó széket támogatott. Eszerint három évre 24 tagot kellene választani, akik közül minden hónapban 12 tag ülne össze a perbefogási kérdések eldöntésében. Minden tag minden második hónapban sorra kerülne. A tagoknak „törvénytudóknak” kell lenniük és évi 400 forint jövedelmük kell, hogy legyen.
28. www.1000ev.hu (A letöltés ideje: 2017. 01. 06.)
29. WERBŐCZY István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Budapest 1990. 238.
30. FAYER 1896. 246.
31. Uo. 248. Az országos Választmány többségi javaslata csupán három tag visszavetését fogadta el. Lásd: uo. 262.
32. Uo. 249.
33. Uo. 259.
34. Uo. 250.
35. Például azt, hogy az esküdtbíróság tagjai elegendő létszámmal nem voltak jelen; valamelyik fél nem volt meghallgatva; illetve, hogy nem a többség véleménye ment a határozatba stb. Uo. 256.
36. Uo. 252. Az országos Választmány többségi javaslata a tény kérdésében megengedte a fellebbvitelt. Lásd uo. 263.
37. Uo. 254.
38. Uo. 255.
39. Uo. 260–261. Teljesen más megközelítés szerint kell gondolkodni. „Mindezen bizonyításoknak árnyékai oly számok és különfélék, hogy azokat általános szabályul szolgáló törvény által elhatárolni lehetetlen; mindezeket az egyes eseteknek ezerféleken változható körülményei szerint kell mindenkor megítélni.”
40. Uo. 268.
41. Uo. 271.
42. Uo. 270.
43. Uo. 273.
44. DIÓSZEGI SZABÓ Pál: „Ezúttal a nyakazás elmarad.” – *Madách és a halálbüntetés kérdése*. In.: XXIII. Madách Szimpózium. (Kecs-

- kemét, 2015. április 10., Szeged, 2015. szeptember 25) Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Balassagyarmat 2016. 68–106. Különösen: 68–69. A továbbiakban: DIÓSZEGI SZABÓ 2016
45. A jogi szakirodalomban az esküdtzékeknek főleg az 1848 utáni története áll a középpontban: FINKEY Ferenc: Az 1843-i büntetőjogi javaslatok száz év távolából. MTA, Budapest, 1942. FINKEY Ferenc: Az esküdtzék a magyar büntetőeljárásban. Jogtudományi Közlöny, 1898. 44. szám. BOTH Ödön: Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtzéki rendelete. *Acta Juridica et Politica. Tomus VII. Fasciculus 1*. Szeged, 1960. A dualizmus kori esküdtzékekről: ANTAL Tamás: Az esküdtzések reorganizációja (1896–1900), különös tekintettel Debrecenre. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXX*. (Évszám?) 195–215.
46. DIÓSZEGI SZABÓ 2016. 69, 82.
47. Pesti Hírlap (266) 1843. július 20. 1.
48. Pesti Hírlap (262) 1843. július 6. 455; Pesti Hírlap (275) 1843. augusztus 20. 564.
49. Pesti Hírlap (282) 1843. szeptember 14. 621.
50. Pesti Hírlap (339) 1844. március 31. 219.
51. Pesti Hírlap (279) 1843. szeptember 3. 600.
52. Pesti Hírlap (262) 1843. július 6. 454.
53. Pesti Hírlap (282) 1843. szeptember 14. 705.
54. Pesti Hírlap (294) 1843. október 26. 731.
55. Pesti Hírlap (296) 1843. november 2. 747.
56. Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési Alsó Tábla kerületi ülésének naplója. Szerkesztette és kiadta: KOVÁCS Ferencz ügyvéd, Csongrád megye volt alispánja és Hódmezővásárhely város volt országgyűlési képviselője. I–VI. kötet. Franklin Társulat, Budapest 1894. 12, 89. A továbbiakban: KOVÁCS 1894. I–VI.
57. DIÓSZEGI SZABÓ 2016. 83–88.
58. KOVÁCS 1894. I. 91.
59. FAYER 1896. 377.
60. Bár az 1848. évi V. törvény némileg kibővítette e felsorolást: „tudorok, sebészek, mérnökök, academiái művészek, tanárok, a ma-

gyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek és segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók” (www.1000ev.hu letöltés ideje: 2017. 01. 06)

61. FAYER 1896. 377.
62. Uo. 380.
63. Uo. 381–383.
64. Uo. 384.
65. Uo. 414–415.
66. Uo. 421.
67. Uo. 423.
68. Uo. 426–428.
69. Uo. 431.
70. KOVÁCS 1894. III. 193; FAYER 1902. 5–6.
71. Pesti Hírlap (366) 1843. december 7. 836–837.
72. KOVÁCS 1894. III. 198; FAYER 1902. 6–7.
73. KOVÁCS 1894. III. 198; FAYER 1902. 7.
74. KOVÁCS 1894. III. 199–200; FAYER 1902. 8.
75. KOVÁCS 1894. III. 199; FAYER 1902. 7.
76. KOVÁCS 1894. III. 200; FAYER 1902. 8.
77. KOVÁCS 1894. I. 15. (Bevezetés)
78. KOVÁCS 1894. III. 199; FAYER 1902. 7–8.
79. KOVÁCS 1894. III. 200; FAYER 1902. 8.
80. KÖLCSEY Ferenc *válogatott művei*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Fenyő István munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1975. 657. A továbbiakban: FENYŐ 1975.
81. FENYŐ 1975. 662.
82. SZABÓ G. Zoltán: *Kölcsey Ferenc*. Kalligram Kiadó, Pozsony 2011. 219, 228–233.
83. KOVÁCS 1894. I. 15–16. (Bevezetés)
84. KOVÁCS 1894. III. 200; FAYER 1902. 9.
85. KOVÁCS 1894. III. 201; FAYER 1902. 9–10.
86. KOVÁCS 1894. III. 202; FAYER 1902. 11.
87. KOVÁCS 1894. III. 203; FAYER 1902. 12–13.
88. FAYER 1902. 13.

89. KOVÁCS 1894. III. 204; FAYER 1902. 14. Nyitra, Sopron, Trencsén, Vas, Liptó, Győr, Veszprém, Baranya, Fehér, Esztergom, Mosony, Árva, Bács, Turócz, Pozsega, Verőce, Szerém, Abaúj, Zemplén, Sáros, Szepes, Torna, Máramaros, Krassó, a káptalanok s a Jászkun kerületek.
90. KOVÁCS 1894. III. 204; FAYER 1902. 14.
91. GERGELY András: *A nemzeti ébredés kora 1790–1848*. Magyarország története 13. Főszerk.: ROMSICS Ignác. Kossuth Könyvkiadó Budapest 2009. 75. alapján.
92. KOVÁCS 1894. III. 205–206; FAYER 1902. 14.
93. KOVÁCS 1894. III. 207; FAYER 1902. 16–17.
94. Pesti Hírlap (318) 1844. január 18. 38.
95. Pesti Hírlap (322) 1844. február 1. 66–70. Részletes tudósítással, a felszólalók név nélküli megemlékezésével, ugyanis: „*megkezdett az eskütszékek feletti tanácskozás, melyet lehető legkimerítőbben adni, kötelességnek tartjuk.*”
96. KOVÁCS 1894. IV. 7; FAYER 1902. 18.
97. KOVÁCS 1894. IV. 8; FAYER 1902. 18–19.
98. KOVÁCS 1894. IV. 8; FAYER 1902. 19.
99. KOVÁCS 1894. IV. 9; FAYER 1902. 20.
100. KOVÁCS 1894. IV. 10; FAYER 1902. 21.
101. KOVÁCS 1894. IV. 10; FAYER 1902. 21.
102. KOVÁCS 1894. IV. 11; FAYER 1902. 22.
103. A. A. PIONTKOVSKIJ: *Hegel állam- és jogbölcsélete és büntetőjog elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 297. A továbbiakban: PIONTKOVSKIJ 1972; HEGEL: A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és az államtudomány vázlata. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta SZEMERE Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest 1971. 243. A továbbiakban: HEGEL 1971.
104. PIONTKOVSKIJ 1972. 295, 299–300; HEGEL 1971. 244.
105. PIONTKOVSKIJ 1972. 301–302.
106. ABLONCZY Zsuzsanna: *A laikus bíráskodás problémájának bemutatása a magyarországi esküdtzéki ítélkezés történetén keresztül*. (OTDK dolgozat) Iustum Aequum Salutare V. 2009/4. 168.
107. KOVÁCS 1894. IV. 12; FAYER 1902. 24.

108. KOVÁCS 1894. IV. 12; FAYER 1902. 23–24.
109. KOVÁCS 1894. IV. 13; FAYER 1902. 25.
110. KOVÁCS 1894. IV. 14; FAYER 1902. 26.
111. KOVÁCS 1894. IV. 16; FAYER 1902. 27–28.
112. KOVÁCS 1894. IV. 16; FAYER 1902. 28.
113. KOVÁCS 1894. IV. 17; FAYER 1902. 29–30.
114. Kovács 1894. IV. 18; FAYER 1902. 30.
115. KOVÁCS 1894. IV. 18; FAYER 1902. 31.
116. KOVÁCS 1894. IV. 19; FAYER 1902. 32.
117. Pesti Hírlap (322) 1844. február 1. 68. „gyakorlati szempontjai s ügyes kikeresése által azon gyenge oldalaknak, melyek a különvélemény szerinti magyar jury épületén némi megtámadást engednek, czáfolatok egész seregét vontak maga után, egész terjedelmében közöljük.” A vita és a kerületi ülések beszédeinek folytatását a Pesti Hírlap (323) 1844. február 4-i száma a 76–79. oldalon közölte.
118. KOVÁCS 1894. IV. 21–24; FAYER 1902. 33–37.
119. KOVÁCS 1894. IV. 25–27; FAYER 1902. 38–42.
120. KOVÁCS 1894. IV. 29; FAYER 1902. 43–45.
121. KOVÁCS 1894. IV. 30–33; FAYER 1902. 46–49.
122. KOVÁCS 1894. IV. 34–36; FAYER 1902. 50–53.
123. Kovács 1894. IV. 37; FAYER 1902. 54.
124. KOVÁCS 1894. IV. 38–41; FAYER 1902. 58–60.
125. KOVÁCS 1894. IV. 43–44; FAYER 1902. 60–62.
126. KOVÁCS 1894. IV. 44; FAYER 1902. 63.
127. KOVÁCS 1894. IV. 45–46; FAYER 1902. 64.
128. KOVÁCS 1894. IV. 46; FAYER 1902. 65. Ung, Szatmár, Szabolcs, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Bereg, Ugocsa, Bihar, Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Torontál, Pozsony, Nyitra, Vas, Nógrád, Zala, Komárom, Bars, Somogy (!), Hont, Győr, Zólyom, Pest, Tolna.
129. KOVÁCS 1894. IV. 47; FAYER 1902. 65. Abaúj, Zemplén, Szepes, Máramaros, Temes, Krassó, Sopron, Trencsén, Liptó, Veszprém, Baranya, Fehér, Esztergom, Mosony, Árva, Bács, Turóc, Pozsega, Szerém. Verőce nem szavazott.
130. KOVÁCS 1894. IV. 47; FAYER 1902. 67.
131. KOVÁCS 1894. IV. 309.

132. Pesti Hírlap (380) 1844. augusztus 22. 576.
133. Pesti Hírlap (382) 1844. augusztus 29. 595; Pesti Hírlap (384) 1844. szeptember 5. 610.
134. FAYER 1902. 134.
135. Uo. 137–138.
136. Uo. 141.
137. Uo. 142.
138. Uo. 167–171.
139. Uo. 173.
140. Uo. 144.
141. Uo. 147, 172.
142. Uo. 153.
143. Uo. 157, 163.
144. Uo. 183.
145. FENYŐ 1997. 201; FABRICZY Sámuel: *Az Esküdtek' Székéről*. Tudományos Gyűjtemény 1823. I. 24–38. A továbbiakban: TGY 1823.
146. TGY 1823. 25.
147. Uo. 30.
148. Uo. 31, 32.
149. Uo. 33–35.
150. Uo. 35.
151. Uo. 36.
152. Uo. 37.
153. Uo. 38.
154. KÁLLAY Ferencz: *Az eskütt székéről, tekintettel az alsó táblai szónoklatokra*. Trattner és Kállay, Pest, 1844.
155. KÁLLAY 1844. 6.
156. Uo. 8–9.
157. Uo. 12.
158. Uo. 14–15.
159. Idézi: KÁLLAY 1844. 15.
160. Uo. 16.
161. Uo. 17.
162. Uo. 18.

163. Uo. 20–21.
164. Uo. 22.
165. Uo. 23.
166. Uo. 25–26.
167. Uo. 32.
168. Uo. 34–35.
169. Uo. 37.
170. Uo. 40, 42.
171. Uo. 45.
172. Uo. 52.
173. Uo. 53, 54.
174. SZALAY László: *A' büntető eljárásról, különös tekintettel az eskütszékekre*. Kiadja: Heckenast Gusztáv, Pest 1842. A továbbiakban: SZALAY 1842.
175. SZABÓ 2016. 77, 81.
176. FENYŐ 1997. 113.
177. SZALAY 1842. 8.
178. Uo. 9.
179. FENYŐ 1997. 199.
180. SZALAY 1842. 10.
181. CSÉKA Ervin–VIDA Mihály: *A büntető eljárási jog vázlata. I.* Jatepress, Szeged 1999. 13.
182. SZALAY 1842. 13.
183. Uo. 15.
184. Uo. 16.
185. Uo. 28–29.
186. Uo. 33.
187. Uo. 36.
188. Uo. 53.
189. Uo. 74. Angliában 21. életév, illetve jövedelmi határok, Franciaországban 25. életév, a helybenlakás, jövedelem, az Egyesült Államokban többnyire egy meghatározott életkor.
190. Uo. 86.
191. Uo. 88.

192. HALÁSZ Gábor: *Madách Imre Összes művei II.* Sajtó alá rendezte: HALÁSZ Gábor, Budapest 1942. 669. A továbbiakban: Halász 1942.
193. HALÁSZ 1942. 669.
194. Uo. 669.
195. Uo. 669.
196. KOVÁCS 1894. IV. 10; FAYER 1902. 21.
197. DIÓSZEGI SZABÓ 2016. 88.
198. HALÁSZ 1942. 669.
199. Uo. 669.
200. OSZK Kézirattára Oct. Hung. 715. 70. Ezúton köszönöm Andor Csabának a kézirat elérhetőségét.
201. Uo. 670.
202. Uo. 670.
203. Uo. 670.
204. Uo. 670.
205. Uo. 671.
206. Uo. 671.
207. Uo. 671.
208. Uo. 671.
209. *Corpus Juris Hungariae seu decretum generale incltyi Regni Hungariae*. Budae, MDCCCXXII. 119–122, 123–125, 128.
210. HALÁSZ 1942. 672.
211. HERMANN Róbert: *Forradalom és szabadságharc 1848–1849.* Magyarország története 13. Kossuth Kiadó, Budapest 2009. 13.
212. FINKEY Ferencz: *Az esküdtszék a magyar büntető eljárásban*. Jogtudományi Közlöny (44) 1898. november 4. 310.

Felhasznált irodalom

Források

- Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési Alsó Tábla kerületi üléseinek naplója.* Szerkesztette és kiadta: KOVÁCS Ferencz ügyvéd, Csongrád megye volt alispánja és Hódmezővásárhely város volt országgyűlési képviselője. I–VI. kötet. Franklin Társulat, Budapest 1894.
- Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye.* Szerkeszti: FAYER László, II. kötet, Budapest 1898.
- Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye.* Szerkeszti: FAYER László, IV. kötet, Budapest 1902.
- Az OSZK Kézirattára Oct. Hung. 715.
- Corpus Juris Hungariae seu decretum generale inclyti Regni Hungariae.* Budae, MDCCCXXII.
- HALÁSZ Gábor: *Madách Imre Összes művei II.* Sajtó alá rendezte: HALÁSZ Gábor, Budapest 1942.
- Pesti Hírlap (147) 1842. május 29.
- Pesti Hírlap (262) 1843. július 6.
- Pesti Hírlap (266) 1843. július 20.
- Pesti Hírlap (275) 1843. augusztus 20.
- Pesti Hírlap (279) 1843. szeptember 3.
- Pesti Hírlap (282) 1843. szeptember 14.
- Pesti Hírlap (294) 1843. október 26. 731.
- Pesti Hírlap (296) 1843. november 2.
- Pesti Hírlap (366) 1843. december 7.
- Pesti Hírlap (318) 1844. január 18.
- Pesti Hírlap (322) 1844. február 1.
- Pesti Hírlap (323) 1844. február 4.
- Pesti Hírlap (339) 1844. március 31.
- Pesti Hírlap (382) 1844. augusztus 29.
- Pesti Hírlap (384) 1844. szeptember 5.
- Pesti Hírlap 1844. augusztus 22.
- WERBŐCZY István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve.* Budapest 1990.
- www.1000ev.hu

Feldolgozások

- A. A. PIONTKOVSKIJ: *Hegel állam- és jogbölcselete és büntetőjog elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
- ABLONCZY Zsuzsanna: *A laikus bíraskodás problémájának bemutatása a magyarországi esküdtszéki ítélkezés történetén keresztül.* (OTDK dolgozat) Iustum Aequum Salutare V. 2009/4.
- ANDOR Csaba: *Bevezetés a Madách-kutatásba.* Madách Könyvtár – Új Folyam 92. Szeged–Balassagyarmat, 2016.
- CSÉKA Ervin–VIDA Mihály: *A büntető eljárási jog vázlata. I.* Jatepress, Szeged 1999.
- DIÓSZEGI SZABÓ Pál: „Ezúttal a nyakazás elmarad.” – *Madách és a halálbüntetés kérdése.* In.: XXIII. Madách Szimpózium. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Balassagyarmat 2016. 68–106.
- FABRICZY Sámuel: *Az Esküdtek' Székéről.* Tudományos Gyűjtemény 1823. I. 24–38.
- FENYŐ István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Argumentum. Budapest 1997.
- FINKEY Ferencz: *Az esküdtszék a magyar büntető eljárásban.* Jogtudományi Közlöny (44) 1898. november 4.
- GERGELY András: *A nemzeti ébredés kora 1790–1848.* Magyarország története 13. Főszerk.: ROMSICS Ignác. Kossuth Könyvkiadó. Budapest 2009.
- HEGEL: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és az államtudomány vázlata.* Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta SZEMERE Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest 1971.
- HERMANN Róbert: *Forradalom és szabadságharc 1848–1849.* Magyarország története 13. Kossuth Kiadó, Budapest 2009.
- KÁLLAY Ferencz: *Az eskütt székről, tekintettel az alsó táblai szónoklatokra.* Trattner és Kállay, Pest, 1844.
- KÖLCSEY Ferenc *válogatott művei.* A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Fenyő István munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1975.
- SZABÓ G. Zoltán: *Kölcsey Ferenc.* Kalligram Kiadó, Pozsony 2011.
- SZALAY László: *A' büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre.* Kiadja: Heckenast Gusztáv, Pest 1842.

Gréczi-Zsoldos Enikő

„itt ülök, a' hol a' német egységet kovácsolják”

Szontagh Pál levele Madách Imrének
a Frankfurti Nemzetgyűlésről

1. Szontagh Pál személye és kapcsolata Madách Imrével

A Nógrád megyei Szécsényben született Szontagh Pál a reformkori Nógrád vármegyei szabadelvű nemesi ellenzék egyik vezetője volt. Jogi tanulmányai után Nógrádban működött jegyzőként és szolgabíróként, később többször választották országgyűlési követnek, majd képviselőházi alelnöki és belső titkos tanácsosi tisztelet is betöltött. 1848-ban fogalmazó lett a bécsi magyar minisztériumban Esterházy Pál mellett. Tisza Kálmán barátja lett, képviselőként is pártjához tartozott. A 48-as alapokon nyugvó nemzeti érzelmű politikusokat a korban baloldalinak tekintették. Szontagh Pál a balközép vezéralakja volt. A nagy műveltségű nógrádi Szontagh Pál – ezzel a jelzővel illették, hogy megkülönböztessék a Gömör megyei ugyanilyen nevű képviselőtől – bensőséges barátságot ápolt a megye kiemelkedő műveltségű politikusával, költőjével, Madách Imrével. A jóbarátok levelezéséből kiderül, hogy intim, magánéleti és hivatalos ügyeket egyaránt érintő témákat szívesen osztottak és vitattak meg egymással.

1848. augusztus 2-án keltezte Szontagh Pál Madách Imrének a Majna melletti Frankfurtról azt a levelét, amelyben a német egység kikiáltására felállt Frankfurti Parlament, az első szabadon választott német törvényhozó testület és alkotmányozó nemzetgyűlés eseményeiről tudósítja barátját (a levél megjelent: Andor–Gréczi-Zsoldos 2014: 172–175).

2. Az 1848–49-es Frankfurti Nemzetgyűlés magyar követei

1848. április 14-én a Frankfurti Nemzetgyűlésbe a Battyhány-kormány is küldött követeket. Pozsony nem állított föl önálló külügyi tárcát és

külügyminisztert, a király személye körüli miniszteri poszt, amelyet Esterházy Pál töltött be, foglalta magában a külügyminiszteri feladatokat. A minisztertanács Szalay Lászlót és ifj. Pázmándy Dénest delegálta a birodalmi gyűlésbe. Szontagh Pál – mint a magyar külügyminisztérium futára – július 31-étől vett részt az üléseken. Levelében csak egy követről, Szalay Lászlóról esik szó, arról a magyar küldöttről, aki publicistaként, jogászként, történészként, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagjaként, az előbbinek egy időben titkáráként, a tudománytörténetben a modern magyar történettudomány megalapozójaként vált ismertté. A Frankfurti Parlamentben szabadelvű politikusként képviselte az ország érdekeit. Békés Márton így jellemzi az 1840-es évek szabadelvűségét: „A szélsőbaloldali gondolatrendszer a reformkor klasszikus szabadelvűségét – amely a nemzeti liberalizmus és a mérsékelt konzervativizmus többféle arányban előállított nemes keveréke volt – is úgy szemlélte, hogy abban a Habsburg-ellenes szereplőket felnagyította. Így elsikkadtak Széchenyi, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Szalay László politikai nézetei” (Békés 2009).

Szontagh Pál magát „*diplomata embryo*”-nak, „*courrier*”-nak nevezi, hiszen azzal a feladattal érkezett Frankfurtba, hogy Szalay Lászlónak, a magyar kormány diplomáciai megbízottjának személyesen adja át a megbízólevelet, mivel felettesei nem szerették volna a postai szolgálatra bízni a küldeményt. Erről a küldetésről így tudósítja barátját: „én mint a magyar külügyi ministerium’ futára i. e. courier-ja küldettem /ürgönnyel Szalay Laczihoz, olly /ürgönnyel, melly megbízó levelet és (:ezt mint *diplomata embryo* csak /ügom:) utasítását foglalal magában, ’s melly tehát nem lát/zott a’ posta’ bizonytalan chance-aira bizhatónak”. Mint megtudjuk tőle, Szalay László belépti jegyével ülhetett a nemzeti gyűlés tribünjére.

Ez a levél nem objektív, száraz tudósítás, hiszen Szontagh Pál jól tudja, hogy elv- és jóbarátjával, Madách Imrével bizalommal megoszthatja nézeteit, az események elemzését, a személyek szubjektív bemutatását. A parlament az akkor 15 éve épült Paulskirchében tartotta üléseit. Az 1848-as forradalmi hullám során megalakított testület Németország első szabadon választott törvényhozó testülete volt, innen ered az épület kiemelt politikai fontossága is. Később itt ült össze első alka-

lommal a nemzetgyűlés is, ezért emlegették később Paulskirchenparlament néven. A levélíró a helyszínt és a tartózkodás idejét így rögzíti: „Harmadnapja hogy itt ülök, a’ hol a’ német egységet kovácsolják Sz. Pál templomában”. A Szent Pál templom azóta fontos szimbóluma Németországnak.

Szontagh Pál a Frankfurti Parlament jelentőségét a magyar lehetőségek párhuzamában látta. Így gondolkodott: „s ha isten is úgy akarja mint Szalay Lázló, úgy azon koh[ó]ból hol a’ német egység – legalább tűrhető alakban – kikerül, kikerülend a’ magyar függetlenség elismerése külnemzetek által is”. A német egység létrehozásának céljával alakult nemzetgyűlés része volt a német területen Märzrevolutionnak nevezett forradalmi mozgalomnak, amely – hasonlóan a magyar eseményekhez – 1848 márciusa és 1849 késő ősze között zajlott. A mozgalom célja az volt, hogy a német területeket, az osztrák, beleértve a Monarchia magyar és észak-itáliai részeit, illetve Poroszországot, létrehozzák a polgári-demokratikus alapokra épülő német egységet.¹

A bécsi minisztérium is elküldte követét, báró Karl Freiherr von Geringer kormánybiztost. Ő az, aki később teljhatalmú császári biztосként dolgozott Haynau mellett, majd Haynau leváltása után őt bízták meg a Helytartóság vezetésével. Szontagh szavaiból is érezzük, mennyire fontos volt az önállósulni kívánó Magyarországot az osztrákoktól külön képviselni ezen a gyűlésen. Megelégedettséggel írja barátjának, hogy megelőzte Bécs követét és régensét, s szinte örül, hogy legalább három hétig távol lehet az osztrák hivataloktól: „mind a’ Reichsverwesert, mind pedig a’ bécsi ministerium küldöttét b. Geringert meg is előztem – mivel ők későbbben is, mindig elég korán érkeznek – itt azonban pihenni sőt Bécsből egész 20–21 napig távol lenni /zabadságot nyerék”.

3. Szontagh Pál úti élményei

A levélíró az utazás élményei közül útitársai politikai nézeteinek összecsapását osztja meg barátjával. Szokásos humorával azért megjegyzi: „A’ sors mostoha volt irántam, mert még csak valami vasuti kalanddal sem örvendeztetett meg; levén egé/z utamban csak férfiakkal találko-

zásom”. Az út egy részét vasúton, a másik etapot postakocsin tette meg – régi magyar nevén „*Boroszló*”, azaz a mai lengyel Wrocław és a németországi Lipcse (Leipzig) érintésével. Az utazás több napig tartott, közben fogadókban szállt meg. Levele végén írja, hogy augusztus 3-ára tervezi a visszautat: a Rajnán előbb Kölnig hajózik, onnan pedig Berlinen át megy vissza Bécsbe, mivel a két német nagyvárosban szeretne még időzni. A levélből információt kapunk arról is, hogy mennyi volt egy képviselő napidíja ekkoriban. Szontagh Pál 4 forintot és 48 krajcárt kapott naponta, amelyből – bevallása szerint – a legszükségesebbeket és a kirándulásokat tudja majd fedezni. Azt is megtudjuk, hogy a maradékból a hitelezőit szeretné kifizetni.

A „/zükebb körre /zorult postakocsiban” útitársai között foglalt helyet egy porosz jogász (ahogy ő írja: „egy porosz Justiz Man (...) – kinek nevét nem tudom”), rajta kívül „Educations Rath Dr Mager” és „b. Türckheim”. A két néven nevezett utastársat jegyzi a történeti krónikák, így ezeket a személyeket tudjuk azonosítani. Karl Wilhelm Eduard Mager az 1840-es évek jelentős német pedagógusa és iskolapolitikusa volt, mindemellett irodalmár és nyelvész. A szociálpedagógia hirdetőjeként ő alkotta meg magát a műszót is.² Az utazás közben kialakult vitában Szontagh Pál Mager eszméit találta megalapozottnak. Az útitársak diszkusszióját okos mérlegeléssel, a rá jellemző politikai műveltséggel elemezte. Míg a porosz jogász radikális, „philosophico-aestheticus” nézeteket vallott, addig a pedagógiai szakember liberális eszméket hirdetett. A porosz jogászt felsőbbrendűséget sugárzó emberként jellemezte: „az előbbi nagyon tranchant (fr. ’megdönthetetlen’), önmagát mindenek fölébe emelni lát/zó”, míg Magert „/zerény maga viseletű”-nek írja le. A porosz jogász Feuerbach és Ruge nézeteit hangoztatta. A levélíró gúnyos megjegyzése utal arra, hogy nyilvánvalóan sem ő, sem a levél címzettje, azaz Madách sem híve ennek a gondolkodásmódnak. Ludwig Andreas Feuerbach, aki Hegel-tanítvány volt és a materializmust hirdette, Marx *Tőkéjének* tanulmányozása után lépett be a Német Szocialista Pártba.³ Arnold Ruge német filozófiai és politikai író 1844-ben Marxszal jelentetett meg egy radikális évkönyvet. Junghegelianus évkönyveiben, illetve a Hallische Jahrbücher címmel szerkesztett folyóiratában hirdette a marxi eszméket.⁴ Feuerbach is itt jelen-

tette meg írásait, s vált a német ellenzéki mozgalom legbefolyásosabb filozófiai vezetőjévé. Képviselőként a szélsőbal frankfurti szervezője volt. Szontagh porosz útitársa is ezeket az eszméket vallotta, s bírálta Welcker, Mittermaier és Itzstein nézeteit, azaz a liberálisokat. Karl Theodor Welcker német jogászprofesszor egyike volt a korabeli liberális világnézet formálóinak.⁵ Tagja volt a Frankfurter Nemzetgyűlésnek, ahová a beszélgetőtársak is tartottak, feladata az össznémet alkotmány kidolgozása volt. Carl Joseph Anton Mittermaier,⁶ bajor udvari tanácsos, a délnémet liberális mozgalom központi alakja 1848 májusában részt vett a Frankfurter Nemzetgyűlés ülésein csakúgy, mint a levélszövegben harmadikként említett politikus, a délnémet liberális mozgalom doyenje, Johann Adam von Itzstein, aki szintén követként volt jelen Frankfurtban a baloldali frakcióban.⁷ Itzstein a demokratikus eszméket valló Centralmährzvereinnek (CMV), Németország első modern pártjának volt a tagja. Szervezője volt a Frankfurtban 1848. június 14–17. között megrendezett Demokrata Kongresszusnak (Demokratenkongress). A levélbeli megjegyzések alapján Szontagh Pál az utóbbi nézetek híve.

A negyedik útitárs a Türrkheim család Hans nevű fia lehetett, aki 1864–83 között Berlinben volt badeni képviselő,⁸ mivel apja, Johann von Türrkheim badeni miniszter és publicista⁹ 1847-ben meghalt. Így kétséget kizáróan fia, Hans von Türrkheim volt Szontagh Pál útitársa. Az ő nézeteivel értett egyet leginkább a levélíró, kivéve a nemesség kérdését, hisz „ő nagy nemesember” – indokolja Szontagh. Jellemzésében barátságosnak mutatta be a bárót. Megemlíti barátjának, hogy mivel Boroszlóban (Wrocławban) értéken alul akarták beváltani az osztrák pénzt, ezért Türrkheim segítette ki őt a menetjegyvételben. Lipcsében adta meg tartozását, amikor már német pénzt tudott váltani.

4. Az 1848. augusztus 1-jei ülésnap eseményei

Szontagh Pál a Frankfurter Nemzetgyűlés augusztus 1-jei ülésnapjának eseményeiről viszonylag részletesen tudósítja barátját levelében. Az ülésen a német nép „Grundrechte-iről”, azaz földesúri jogairól esett szó,

ezzel összefüggésben a nemesi jogok megtartásáról és eltörléséről. A német szónokokat dicséri, amilyenekkel – véleménye szerint – Bécsben nem lehet találkozni. Különös elismeréssel szól közülük Ahrensről. Heinrich Ahrens jogfilozófus, a lipcsei egyetem professzora a márciusi forradalom jelentős alakja.¹⁰ Szontagh a felszólalók közül megemlíti „Mohl Róbert”-et, azaz Robert von Mohl német államtudóst, a tübingeni egyetem professzorát.¹¹ Az 1848–49-es évek igazságügy-miniszterét az általános választójognak és a köztársaságnak mint államformának az ellenzőjeként ismeri a történelem. Szontagh tudósítása szerint ezen a napon a nemesi címek ellen szólalt fel.

Felix von Lichnowsky felszólalását elismeréssel említi, a nemesi jogok mellett érvelő herceget a „*legékeőbb*” szónoknak nevezi. Lichnowsyt az 1848-as márciusi forradalom kitörésekor választották a német nemzetgyűlés tagjává. A jobboldalon foglalt helyet, és mint kiváló szónok, fanatikus legitimista és katolikus csakhamar magára vonta a radikálisok és a néppárt gyűlöletét.¹² Éppen itt, a frankfurter fölkelés alkalmával, 1848. szeptember 18-án sebesült meg halálosan. Szontagh az idősebb Arndtot is említi a szónokok között. Ernst Moritz Arndt német történészprofesszor¹³ a régi rendszer ellenzője, a demokratizmus híve volt. Furcsállva jegyzi meg, hogy bár Arndt magát republikánusnak vallja, mégis a címek mellett szólt a vitában. Két osztrák szónokot és egy Oelsből, lengyel néven Oleśnicából érkezett radikális követet is említ, akinek a nevét azért nem jegyezte meg, mert nem „notabilitás”. Rokonszenvét leginkább a címek ellen harcoló lengyel radikális követ nyerte el. Nem véletlen, hogy a herceg a nemesi jogok mellett érvel, a közrendű pedig az egyenjogúságért harcol. Az oelsi követet nevezte a „leggorombább”-nak, akit a nemzetgyűlés tagjai „Reichskanarienvogel”-nek, azaz birodalmi papagájnak csúfoltak ruházata miatt, ugyanis – Szontagh leírása szerint – „tetőtől talpig sárga nankinba öltözködik (...), s’ ezen ruháját akkor sem változtatá, midőn János hg. ti/ztetelére még a’ többi liberális is feketébe öltözködék”. Szontagh arról is tudósítja Madáchot, hogy a szavazás augusztus 1-jén még nem történt meg, a vita ugyanis a levélírás napján, 2-án folytatódott.

A levél kezdő sorából és későbbi véleménynyilvánításából is fény derül arra, hogy a jó barátok milyen politikai nézeteket vallanak. Ezt

írja Szontagh: „De csodálkozzál, kedves Imrém, ha t. i. azt hitted hogy a’ radicalisok az egész világon barátaink, – épen nem.” Megfigyelte ugyanis a nemzetgyűlésben, hogy kik azok, akik a magyarok iránt jó szívvvel viseltetnek. Ezek közé sorolta a poroszokat, még azokat is, akik szélső jobboldaliak, például Lichnowsky herceget. A radikálisokat azonban nem találta magyarpártiaknak, úgy látta, hogy ők semmibe veszik a magyarok törekvéseit: „philosophicus világnézetüknél fogva fumigálnak” – írja. Nyilván barátjával együtt a nemzeti radikalizmus XIX. századi eszmerendszerének képviselői voltak, egyetértettek az ország nemzeti alapon történő radikális újjáalakításával. Szontagh Pál jól érzi a magyar szabadságharc alapjaira fundamentált politikai eszmék, vívmányok különbözőségét a Robert Blum és az Arnold Ruge nevével jelzett irányzatoktól. E két nevet említi ugyanis, amikor bírálja a radikálisok nézeteit, s mindezek közül éppen azt, hogy ők „az egész világot, vagy tán minden egyes individuumot /zabaddá akarnak tenni”. Ruge marxista nézeteivel és Robert Blum vallási radikális eszméivel nem ért egyet.

5. Deutschkatholizismus és Lichtfreunden

A 40-es évek reformorientált erői további táborokat alkottak vallási megoszlás szerint. A radikálisok között említett Robert Blum német politikus, költő, publicista¹⁴ nézeteit, bár radikális, de nem tartja magáénak a protestáns Szontagh. Blum a liberális katolikus irányzathoz tartozott, az ún. Deutschkatholizismus vezető személyisége volt. Szontagh Pál hitbéli meggyőződése a protestáns iránynak, az ún. Lichtfreunden nevű csoport tagjainak gondolkodásával egyezik. Mindkét irányzat a Märzrevolution alapján áll, mégis a hitbéli különbözőség eltérő alapelveket sugall: a Deutschkatholizismus az 1840-es évek közepén a német szövetségi államokban hatott aktív, katolikus valláspolitikai mozgalomként. A protestánsok a felvilágosult alapeszméket hirdetve a tolerancia, az emberi igazság és a humanizmus elveit tekintették legfőbb értéknek. A levél későbbi részéből megtudjuk azt is, hogy a nemzetgyűlés aznapi programja után egy buzgó baloldali, felvilágosult „Lichtfreund”-ot látogatott meg.

6. A korabeli németek jellemzése

A német tájról és az emberekről is szól a levélíró, de csak érintőlegesen. A közlekedést és az épített környezetet fejlettségnek találja: „a’ német földet vasutak, gyönyörű élőfabe/zegésű kőutak által minden irányban körösztült /zelve” látja. A népet viszont „busnak, csunyanak”, s „bár vásárnap volt”, „ro/z öltözetűnek” találta, s mindezért nemzeti érzése „dagadt”. Ítéletét enyhítendő azt is közli barátjával, hogy később Szalay László „azt mondá hogy azon darab mellyen jöttem Németország legcsunyább rē/ze ’s egy/zersmind leg/zegényebb is”. Maliciózus nyelvpolitikai megjegyzése akár a mai idegen nyelvű feliratokkal kapcsolatos vitában is jó érvként szolgálhatna. Ezt írja: „Örültem láthatni, hogy a’ német is csak majom, itt a’ fogadók majdnem kizárólag franczián, igen ritkán csak németen neveztetnek”. A 48-asok mindegyikének, bármely irányzatról is lévén szó, közös törekvése volt a magyarosítás politikája, a magyar „kultúrfölény” érvényesítése, akár a nemzetiségek elnyomása, erőszakos magyarosítása árán is, ami olykor átcsapott sovinizmusba. Szontagh Pál levelében a népek egyenjogúsítása ellen megfogalmazott gondolatai jól társíthatók ehhez a nézetrendszerhez: „a’ horvátot, rácztot, tótot, vagy mi a neve /zegény hazánk lako/sága’ zagyalékának, mint a’ magyarral gleichberichtigt tekintik. No tej/sék, de nekem nem kell csak magyar /zabadság”. Nyilván nem az egyes ember elleni intolerancia, hanem a nemzeti eszme világos megnyilvánulása ez a gondolat. A levél befejező részében a visszaút terveiről ír, megemlíti, hogy járt a követek olvasóköreben, de hírlapokon kívül mást nem talált.

7. Befejezés

Nem maradt fenn a levélre érkezett válasz, ha egyáltalán volt, sőt a következő ismert Madách-levél, amely Szontagh Pálnak szól, évekkel későbbi. A diskurzust így egyoldalúnak ismerjük meg, ám a két jóbarát politikai gondolkodását hátrahagyott írásaikból, eszmecseréikből, tevékenységükből ismerhetjük. E levél, még ha egy is a sok közül, mégis tanulságos, hiszen a levélíró utalásai, megjegyzései bepillantást engednek

nemcsak a korban elismert politikus, Szontagh Pál, nem is csupán a két reformkori gondolkodó nézetrendszerébe, de látenszen utalnak a korszak magyar és német politikai törekvéseire, a korabeli magyar és német identitásviszonyokra.

Jegyzetek

1. https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Revolution_1848/1849 2015. jún.
2. <http://www.uni-jena.de/unijenamedia/Mager.pdf> 2015. jún.; [de.wikipedia.org/wiki/ Karl_Mager](https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Mager) 2015. jún.)
3. hu.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Andreas_Feuerbach 2015. jún.
4. hu.wikipedia.org/wiki/Arnold_Ruge 2015. jún.
5. [https://hu. wikipedia.org/wiki/-Karl_Theodor_Welcker](https://hu.wikipedia.org/wiki/-Karl_Theodor_Welcker) 2015. jún.
6. hu.wikipedia.org/wiki/Carl_Joseph_Anton_Mittermaier 2015. jún.
7. de.wikipedia.org/wiki/Johann_Adam_von_Itzstein 2015. jún.
8. [en.wikipedia.org/ wiki/Hans_von_T%C3%Bcrckheim](https://en.wikipedia.org/wiki/Hans_von_T%C3%Bcrckheim) 2015. jún.
9. de.wikipedia.org/wiki/Johann_von_T%C3%Bcrckheim 2015. jún.
10. [https:// de.wikipedia.org/wiki/ Heinrich_Ahrens](https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Ahrens) 2015. jún.
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_von_Mohl 2015. jún.
12. de.wikipedia.org/wiki/Felix_von_Lichnowsky 2015. jún.
13. hu.wikipedia.org/wiki/Ernst_Moritz_Arndt 2015. jún.
14. de.wikipedia.org/wiki/Robert_Blum 2015. jún.

Irodalom

- ANDOR Csaba–GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő (szerk.) 2014. *Madách Imre levelezése*. Salgótarján–Szeged: Dornyay Béla Múzeum–Madách Irodalmi Társaság.
- BÉKÉS Márton 2009. Elfelejtett monarchisták. A legitimista mozgalom helye a magyar jobboldalon. *Magyar Nemzet*. 2009. április 28. (http://mno.hu/migr_1834/elfelejtett_monarchistak-307356)
- HERMANN Róbert (szerk.) 1996. *1848–1849. A szabadságharc és a forradalom története*. Budapest: Videopont Kiadó.
- NAGY Iván 1857–1868. *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Pest.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_von_Mohl 2015. jún.
- https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Ahrens 2015. jún.
- https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Revolution_1848/1849
- <http://www.uni-jena.de/unijenamedia/Mager.pdf>
- https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Mager 2015. jún.
- https://hu.wikipedia.org/wiki/Arnold_Ruge 2015. jún.
- https://hu.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Andreas_Feuerbach 2015. jún.
- https://hu.wikipedia.org/wiki/Karl_Theodor_Welcker 2015. jún.
- https://hu.wikipedia.org/wiki/Carl_Joseph_Anton_Mittermaier 2015. jún.
- https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Adam_von_Itzstein 2015. jún.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Hans_von_T%C3%BCrckheim 2015. jún.
- https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_von_T%C3%BCrckheim 2015. jún.
- https://de.wikipedia.org/wiki/Felix_von_Lichnowsky 2015. jún.
- https://hu.wikipedia.org/wiki/Ernst_Moritz_Arndt 2015. jún.
- https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Blum 2015. jún.

II. *Az ember tragédiája* értelmezései

Greczi-Zsoldos Enikő–Gyukits György

Szuicid vonások a londoni színben szociológiai és nyelvészeti szemmel

„Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad.
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni.”

Madách Imre *Tragédiájának* londoni színe több szempontból is kitűnik a többi közül: egyrészt saját korát ábrázolja benne, másrészt ebben a színben van a mű egyfajta „csúcspontja”. A szabadversenyek kapitalizmus Madách korában válik meghatározóvá, melynek emblematikus képviselője a hárommillió metropolisz,¹ a korabeli világ legnépesebb városa, London; Angliának, a kapitalizmus hazájának fővárosa. A rendelkezésre álló források alapján úgy tudjuk, a költő sohasem járt Londonban, sőt Angliában sem. Annak ellenére, hogy a Nógrád vármegyei Alsósztrégován élt, nem élt vidéki elszigeteltségben, hiszen parlamenti képviselőként gyakran megfordult a fővárosban, és itt sok folyóirathoz, könyvhöz hozzájuthatott akár a korabeli kapitalista társadalomról, Londonról szólóhoz is.

Madách dolgozószobájának falán William Hogarthnak egy londoni piacot ábrázoló rézkarca, a *Southwark Fair*² függött, ez a kép adta az alapját *Az ember tragédiája* 11. színének. (Lásd a mellékelt lapon!)

Hogarth képe persze nem pusztán egy piacot, hanem a XVIII. századi Angliában kiteljesedő piacgazdaság emberi erkölcsökre gyakorolt hatását ábrázolja egy vásári forgatagban. A piacgazdaság felvetette erkölcsi dilemmák már e korban sem csak Hogarth képein, hanem példának okáért „a közgazdaságtan Ádámjának” – Adam Smithnek – az írásaiban is megjelennek.

Talán ebben a színben fogalmazódik meg a legsokrétűbben az egyébként mindegyikben fellelhető társadalomkritika, minden bizonynyal ezért is ez a leghosszabb szín.³

A Tragédiában Isten harmonikus kapcsolatban élő emberpárt, tehát közösséget, és nem társadalmat teremt. A közösség és a társadalom

megkülönböztetése a XIX. század végén a társadalomtudomány egyik alapvetése lesz (Tönnies 1983). A kiűzetés után az ember ezzel szemben különféle eszmék alapján társadalmakat hoz létre, mint például a „*milliók egy miatt*” (800)⁴ elv alapján az egyiptomit. Végül minden társadalom megbukik, de hát ezért is tragédia a *Tragédia*.

A londoni szín társadalmát kitüntetett jelentőségű, ugyanis itt az ember a nagy órásmester szerepében tetszeleg, mert egy önszabályozó társadalmat hoz létre, melynek alapja a verseny.

„KAR
Mi szép mi buzdító versenydala” (2595)

Így tehát a *Tragédia* Istenéhez ebben a színben próbál meg a (társadalom)teremtés révén leginkább hasonlítani a porból gyúrt ember, hiszen a Tragédia teremtés-konceptiója is az órásmester elvén nyugszik:

„AZ ÚR
Be van fejezve a nagy mű, igen.
S úgy összevág minden, hogy azt hiszem,
Év-millióig szépen elforog.
Míg egy kerékfogát újítani kell.” (15)

A két szín közötti párhuzam abban a szerkesztési elvben is megnyilvánul, hogy mindkettő kórossal kezdődik (Andor 2008), az első az angyalok kórusával, a londoni pedig a „zsibongó sokasággal”, vagyis a tömegével. De a párhuzam ezzel véget is ér, és a két szín valójában inkább ellentétpárja egymásnak, ami megnyilvánul abban is, hogy az előbbiben az angyalok karánál – *nagy fényesség* a szférák zenéjétől halkan kísérve, míg az utóbbiban itt is ugyan halk zenétől kísérve, de *estve felé* kezdődik és a szín végén ismét megjelenő második karra már *besötétül*.

Érdekes az a mód, ahogy Lucifer az álomban megismerteti Ádám-mal a szabadversenyek kapitalizmust. Először felülről – a Tower tetejéről – az egész társadalmat szemlélik, majd leszállnak:

„ÁDÁM

...Hogy tudjuk, mit érez:

Le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez.” (2660)

Ez a megismerés individuális – részint pszichológiai – szintje, ahol mai kifejezéssel élve „résztvevő megfigyelőként” közvetlen tapasztalatokat szereznek e társadalomról. Végül a szín végén ismét visszazállnak a Tower bástyájára, így már megint felülről szemlélve a piac(gazdaság)ot, mert csak innét válik láthatóvá a társadalmi produktum, a kollektív öngyilkosság, míg a legvégén megint az egyes emberek horizontjáról látjuk az eseményeket.

Hasonló módszert követ Durkheim *Az öngyilkosságról* (Durkheim 1982) című munkájában. Egyrészt említi az öngyilkosságok pszichológiai szintjét, de felfedezi a társadalmi elemet is az öngyilkosság – mint jelenség – hátterében. Durkheim különböző öngyilkossági típusokat különít el: az altruista, az egoista és az anómiás öngyilkosságot, melyeket más-más társadalmi viszonyhoz rendel. Talán legnagyobb érdeme, hogy az öngyilkossági arányok XIX. századi folyamatos növekedését mérceként használva, kora társadalmának dezintegrációját diagnosztizálja (lásd 1. ábra).

Eszerint az öngyilkosságok arányszáma azért nő, mert a gazdasági válságok mellett⁵ az olyan társadalmi intézmények, mint a család vagy az egyház egyre inkább meggyengülnek, és így egyre kevésbé képesek támaszul szolgálni a „krízisszituációba” került öngyilkosjelöltek számára. Ezt az érték- és normavesztett állapotot nevezi Durkheim anómiának. Tulajdonképpen Madách is ezt az anomikus állapotot írja le, csak komplexebben. Nem a tudós fegyelmezett elmélyültségével, mint Durkheim, hanem a drámaíró – gyakran látomásszerű – mozaikképeinek kavalkádjával, melyek a társadalmi lét minden bugarába betekintést engednek.

Most nézzük a „liberális piacgazdaság” patológiáját a londoni szín kaleidoszkópján keresztül!

Feltételezhető, hogy az a tünet, amit legelőször tárgyal, az a legfontosabb Madách számára, azaz a kultúra hanyatlása.⁶

1. ábra

Az öngyilkosság konstans volta a főbb európai országokban (abszolút számok)

Év	Franciaország	Poroszország	Anglia	Szászország	Bajorország	Dánia
1841	2814	1630		290		337
1842	2866	1598		318		317
1843	3020	1720		420		301
1844	2973	1575		335	244	285
1845	3082	1700		338	250	290
1846	3102	1707		373	220	376
1847	(3647)	(1852)		377	217	345
1848	(3301)	(1649)		398	215	(305)
1849	3583	(1527)		(328)	(189)	337
1850	3596	1736		390	250	340
1851	3598	1809		402	260	401
1852	3676	2073		530	226	426
1853	3415	1942		431	263	419
1854	3700	2198		547	318	363
1855	3810	2351		568	307	399
1856	4189	2377		550	318	426
1857	3967	2038	1349	485	286	427
1858	3903	2126	1275	491	329	457
1859	3899	2146	1248	507	387	451
1860	4050	2105	1365	548	339	468
1861	4454	2185	1347	(643)		
1862	4770	2112	1317	557		
1863	4613	2374	1315	643		
1864	4521	2203	1340	(545)		411
1865	4946	2361	1392	619		451
1866	5119	2485	1329	705	410	443
1867	5011	3625	1316	752	471	469
1868	(5547)	3658	1508	800	453	498
1869	5114	3544	1588	710	425	462
1870		3270	1554			486
1871		3135	1495			
1872		3467	1514			

In: Durkheim, Émile 1982. *Az öngyilkosság*. KJK. Budapest (35. oldal)

A kultúrán belül is első a színjátszás: ahol a színjáték a színjátékban dramaturgia során a bábjátékos görbe tükröt tart Ádám elé, ugyan- is az ő történetét adja elő vásári komédia szintjére süllyedve:

„A BÁBJÁTEKOS

[...]

Mulatságos komédia nagyon,

Szemlélni, mint szedé rá a kígyó

Az első nőt, ki már kíváncsi volt

S mint vitte ez csávába akkor is már

A férfiút [...]” (2660–5)

A kultúra eróziójával kapcsolatban ábrázolja az elidegenedést:

„A ZENÉSZ

Dehogy tetszik, dehogy! Sőt végtelen kín

Ezt húzni napról napra, és nézve-nézni

miként mulatnak kurjongatva rajta.

E vad hang elhat álmaimba is.

De mit tegyek, kell élnem s nem tudok mást” (2790)

Marx a munkával kapcsolatban fogalmazza meg az elidegenedést mint a tőkés társadalom egyik legfontosabb attribútumát: az embert a munka tette emberré, és most ettől idegenedik el (Boudon 1998). Madách az elidegenedést a kultúra közvetítőinél – bábjátékos, zenész – önpusztító módon jeleníti meg, ez a tömegigény kiszolgálása révén magának a kultúrának a felszámolását is jelenti egyben. Idekapcsolható még a nyegle alakja, aki szintén tömegigényt elégít ki, csak a „tudomány” területén:

„NYEGLE

[...]

Ez az edényke élet-elixir,

Melytől megifjul a beteg, vén.

Ezt szedték hajdan a nagy pharaók,

Ez Tankréd bűvös bájitalja,

E szépítőt használta Helene,

Ez Kepler astrologiája. –” (2975)

Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a kultúra és a tudomány hanyatlása mögött a fogyasztói igények kielégítése révén az anyagi haszonszerzés a mozgatórugó. Végző soron a fogyasztói társadalom csíráját láthatjuk, mely a XX. és XXI. századi társadalomban válik majd csak meghatározó jelentőségűvé.⁷

A társadalmi osztályok, illetve ezek ellentéte a következő problémakör. Erről már készült egy tanulmány (Gyukits 2016), így most csak a témánk szempontjából lényeges szempontokat emeljük ki. Madách nagyfokú szociális érzékenységének adja tanújelét, ennek egyik ékes bizonyítéka, hogy Ádám Luciferrel munkásruhában ereszkedik a nép közé a Tower bástyájáról. Tulajdonképpen az együttérzés már a legelső történelmi színben is megjelenik, hiszen a fáraó végző soron e miatt is teszi szabaddá a népét. De Lucifer interpretációjában a liberális kapitalizmus elnyomottainak sorsa sokkal nyomorúságosabb, mint amilyen a fáraó rabszolgáié volt:

„LUCIFER

Egyiptomban sem hallott volna fel

Ilyen magasra a rabok nyögése,” (2610)

Hogy ez nem teljesen költői túlzás, arról Engels (1980) *A munkásosztály helyzete Angliában* című szociografikus munkájában olvashatunk, mely 1845-ben jelent meg először. Elképesztő állapotról számol be ugyanis, melyet jól jellemez, hogy a nők gyakran a szövőgép mellett szülnek, és „ideális” esetben is csak egy-két napot maradhatnak otthon az újszülöttnel.

Madách különböző munkástípusokat ábrázol. A sorsa változhatatlanságába belenyugvó apatikus:

„MÁSODIK MUNKÁS

Csak az ital maradjon, elfelejtjük.” (2730)

A lázadó:

„ELSŐ MUNKÁS (Az asztalnál)
A gépek, mondom, ördög művei:
Szántól ragadják a kenyeret el. (2730)
[...]
A dús meg ördög, vérünket kiissza.
Most jőne már, hadd küldeném pokolba.
Több példa kéne, mint a múltkori.” (2735)

De megjelennek a társadalmi hierarchia csúcsán lévő népnyzó tőkés is:

MÁSODIK GYÁROS
Erősebben kell hát befogni őket,
Dolgozzanak fél-éjjel gyárainkban,
Elég pihenni a másik fele,
Kinek álmodni úgy sem czélszerű.” (2920)

Ennél is lényegesebb azonban az a rendszerkritika, mely a kapitalizmus legitimációját kérdőjelezi meg:

„ÁDÁM
Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a meztlen ellenek szemében.
Mi függetlenség, száz hol éhezik
Ha az egyes jármába nem hajol
Kutyáknak harcza ez egy koncz felett.” (3105)

Lényeges, hogy nincs egyenlő versenyesély a piacon, és a mély társadalmi egyenlőtlenségek miatt nincs szabadság sem. Sőt:

„KAR
Majd, hogy a kiváló egyes a milljót semmíti meg.” (2575)

Ez az, amit Engels (1980) egyenesen szociális gyilkosságnak nevez a fent már idézett munkájában. A tömegigényt kiszolgáló kultúra hanyatlása, és szintén emiatt a múltba forduló tudomány, továbbá a társadalmi intézmények erőzítője, a gyilkos verseny vezet az öngyilkos társadalom víziójához, melyet csak felülről, a társadalom egészét szemlélve lehet megpillantani.

Egy hatalmas boszorkányszombatot idéző látomást tár Lucifer az álomban most Ádám szeméi elé: az öngyilkos társadalomét, ahol örökös körforgásban a társadalom tagjai éjjel saját sírjukat ássák meg, ebbe beleugranak, majd reggel újjászületnek,⁸ és ez a körforgás évezredekig eltart:

„KAR
Bár egypár ezredév után
Még mindig nem lesz kész a nagy mű.
Bölcső s koporsó ugyanaz. – –
Ma végzi, a mit holnap kezd el” (3125)⁹

Az ember mint órászmester a szabadversenyes kapitalizmus koncepciójával megbukott, érdekes, hogy miben látja Ádám ennek az okát: a mindenki harca mindenki ellen elvén alapuló társadalomban a szolidaritás, azaz a kegyelet hiánya, ami e társadalom végzete.

„ÁDÁM
Ismét csalódtam, azt hívé, elég
Ledönteni a múltak rémeit
S szabad versenyt szerezni az erőknél. –
Kilöktem a gépből egy fő csavart,
Mely öszvetartá a kegyeletet.
S pótolni elmulasztám más erősbél.” (3100)

Ádám a megoldást a közösségben véli megtalálni:

„ÁDÁM
Én társaságot kívánok helyette
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,

Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt. –” (3110)

Itt ismét eljutunk a közösség és a társadalom dilemmájához: miután az órásmester-koncepció megbukott. A szabadversenyos kapitalizmus mellett az összes többi társadalmi konstrukció is megbukott, hiszen erről szólnak a korábbi történelmi színek. Ádám most a közösségben véli felfedezni a megoldást, ez vezet majd el a falanszterhez. Végül megint individuális horizonton keresztül látjuk a sírba ugró öngyilkosokat, akik közül egyesek búcsúlevél gyanánt néhány szót szólnak. Lényeges, hogy Madách itt nem egy pszichológiai folyamatot akar láttatni, ezért nem is viselik magukon az öngyilkosok pszichológiai habitusának jegyeit, mint amilyen például az ún. beszűkült tudatállapot,¹⁰ hanem filozofikus üzenete van: az áldozatok számára ebben a társadalomban ugyanis egyfajta megváltás az öngyilkosság:

„LOVEL
Kincsem nem nyújta boldogságot:
Most ingyen nyúgalmat találok. (3140)
[...]
„AZ ELÍTÉLT
Maradj, bilincs, a hitvány por felett,
Más törvényt sejtetek e küszöb megett.” (3150)

A bűnösök számára ez az igazság pillanata, azaz egyfajta utolsó ítélet:

„KATONA
Hívém, derék vagyok nagyon,
S egy rossz gödörben megbukom. –” (3145)
„A NYEGLE
Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk:
Most a valónál mind elámulunk.” (3155)

Ebből az álombéli kollektív öngyilkosságból csak Éva – mint az örök szerelem szimbóluma – az egyetlen, aki felmagasztosul – ez a reménysugár vezet át a következő színbe.¹¹

Madách zsenialitását bizonyítja, hogy a londoni szín társadalmának ábrázolását az öngyilkosok által használt nyelvi elemek felhasználásával valósítja meg, azaz az önpusztító társadalomról az öngyilkosok nyelvén szólal meg. Ennélfogva a londoni szín szociológiai és nyelvészeti elemzése korrelál. A nyelvhasználatban megmutatkozó szuicid vonások, amelyek ez esetben az önpusztító társadalom képét is kirajzolják, nyelvtudományi módszerekkel is leírhatók.

A nyelv és a társadalom összefüggését a szociolingvisztika írja le. A két jelenség koegzisztenciája azt jelenti, hogy egyfelől a társadalom alakítja a nyelvhasználatot, másfelől a társadalomban élő ember formálja nyelvhasználatával a társadalmat. A nyelv és a kultúra viszonyát tárgyaló diszciplínák abból a tézisből indulnak ki, hogy kultúra mindaz, amit a közösségben élő embernek tudnia kell ahhoz, hogy mindennapjait élje, hogy a közösség tagja, azaz társadalmi lény legyen. Edward Sapir és Benjamin Lee Whorf elmélete szerint a nyelv, amelyet az egyén elsőként, vernakuláris nyelveként elsajátít, meghatározza világlátását: olyan kereteket, olyan fogalmi kategóriákat ad számára, amelyek lehetőséget és akadályt is jelentenek egyben a körülöttünk lévő világ jelenségeinek tudatosításában. A kognitív nyelvészet és a pszicholingvisztika a nyelv létrehozását megelőző gondolkodást a nyelvalkotó folyamat fontos részének tartja. Ez a lingvisztikai szemléletmód a nyelv használatában nemcsak a mondatokat generáló mechanizmust, hanem az embert, annak személyiségét, viselkedését, reakcióit is látja. A nyelvhasználat, a pszichés-gondolkodási folyamat és a viselkedés, azaz a nyelvi magatartásformák alkalmazása szorosan egybekapcsolódik. Gondolkodásunk, viselkedésünk sajátos mintázata összefüggésbe hozható beszédünk stílusával, megnyilatkozásaink nyelvi jegyeivel. A kontextusnak, a megnyilatkozás szemantikájának pszichológiai relevanciája van.

Az öngyilkos hajlam és a nyelvhasználat összefüggésére több vizsgálat is rámutatott. A londoni szín elemzésének metodikai alapját ezek a tartalmi-szemantikai-nyelvi elemzések adják. A „fekete doboz”-modell elképzelői szerint a tett és az azt megelőző kommunikációs stratégia

giák megfeleltethetők egymásnak. A szuicid hajlamú emberben a tagadó grammatika dominál. Az öngyilkosságot a kulturális minták kínálják, ezek pedig a nyelvben ragadhatók meg.

Ezekben az empirikus kutatásokban általában a szöveg tagadásra utaló nyelvi jegyeinek mennyiségi paramétereit határozzák meg. Az 1980-as évek végén Walter Weintraub pszichiáter megállapította,¹² hogy a beszéd fontos információt nyújt az egyén pszichikai állapotáról. Kategóriákba rendezte a nyelvi jegyeket: vizsgálta a személyes tartalmú közléseket (az *énre* vonatkozó kifejezéseket), az érzelemkifejezőket (pl. az érzelemre utaló igéket, úm. *szeret, gyűlöl* stb.), az ún. visszavonókat (pl. az ellentétes köztöszökat), a tagadás jelenlétét (pl. a tagadószókat), a minősítőket (a mondatbeli jelzőket). A krízisbeszélgetések elemzése során arra jutott, hogy a tagadás szövegszintű megjelenése kivételesen jellemző az öndestrukcióra hajlamos egyénekre.

Fekete Sándor és Osváth Péter szorongással, depresszióval kapcsolatos internetes levelezőcsoportokat vizsgált (2004). Hasonlóan Weintraubhoz kategorizálták a nyelvi jegyeket: kvantitatív módszerrel mérték a létige tagadó alakjait (nincs, sincs), a tagadó- és tiltószavakat (*ne, nem, se, sem*), a *se-* előtagú általános névmásokat (senki, semmi), a negatív tartalmú határozószökat (soha, sose, sehogy, semmire, semmiképp stb.), a fosztóképzőket (-tlan, -tlen, -talan, -telen), bizonyos névutókat (*nélkül, kívül, helyett* stb.). A levelek szövegeinek tartalmi-szemantikai elemzése azt mutatta, hogy a szuicid csoportban a negáció (a tagadás, a nemlegesség) és a dichotóm gondolkodás (fekete-fehér világítás) szignifikánsan elkülönül az egészségesektől.

A Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Intézetének munkatársai a depresszív dinamika nyelvi jegyeit kutatták az én-elbeszélésekben. Véleményük szerint a tagadás túlsúlya mögött a világ értéktelenedése áll, a tagadás dominanciája pedig utalhat a preszuicidális szindrómára, az önagresszióra való hajlamra. Vizsgálatuk azt mutatta, hogy az öngyilkos hajlamú csoportban nagy számban jelennek meg negatív kódú nyelvi elemek.¹³

B. Erdős Márta a válságos élethelyzetben zajló kommunikáció természetével foglalkozik kötetében (*A nyelvben élő kapcsolat*, 2005). Egy öngyilkosság-megelőző sürgősségi telefonszolgáltatás beszélgetéseit elemezte, a tagadó jellegű, negatív kódú kifejezéseket vizsgálta.

Kézdi Balázs a tagadás nyelvi markereit igyekszik kimutatni diszkurzív elemzéseiben (Kézdi 1995). A tagadást metaforikus kódként értelmezi. Véleménye szerint nem tudatos tartalmi elemei ezek a szövegnek, sokkal inkább a személyiség jegyei, melyek reprezentálnak egy világképet. A „negatív kód”, a „depresszív dinamika”, „az önpusztításra referáló diskurzus” egyértelműen a szuicid hajlamú emberekre jellemző.

A fenti pszichológiai–pszichiátriai–pszicholingvisztikai vizsgálatokhoz hasonlóan, melyek a nyelvi elemek mennyiségi paramétereit mérik, elvégeztük a XI. szín mikrolingvisztikai vizsgálatát.

2. ábra
Negatív nyelvi elemek a londoni színben

Nyelvi elem	Adatok	Mennyiség
A létige tagadó alakjai	<i>nincs(en), sincsen</i>	7
	<i>tagadás</i>	2
Tagadó- és tiltószavak	<i>nem, ne</i>	91
Különböző szöfajú szavak, melyekben a <i>sem</i> szerepel	<i>sem, semmi, semmit, úgysem, semmiség, semmiháziak, sosem, sohase</i>	18
Határozószavak, névmások stb. <i>se-</i> előtaggal	<i>senki, sehol, sehonnán</i>	5
Névutók	<i>nélkül, ellen, helyette</i>	6
Fosztóképző	<i>-tlan, -tlen, -talan, -telen</i>	21
Összesen		150

A szóasszociációs vizsgálat során a londoni színben rendkívül sok negatív kódú lexémát találtunk. Ezek a nyelvi elemek szöfaji csoportosításban – ige: pl. elmerül, fűlsz, elnyelendi, semmisíti meg, rettegsz, küzdesz, fáradsz, zúg, zajg, korlátozza, átgtyötörtél, ledűltek, zavarnak, kihalt, rettent; főnév: mortuus (! ’halál’), lélekharang, koporsó, harczában, sohaj, nyögés, jajkiáltás, gúny, korlátfalak, kísértetek, átok, rab-szolgákkal, rabok, veszély, könnyek stb.; melléknév: rekedt, rémes, kínzó, hitvány stb.; igenév: feláldozván.

A kvantitatív elemzés során lexikai-szemantikai sajátosságokat kerestünk, számláltunk; feltérképeztük a tagadó jellegű nyelvi markereket, a negatív modalitású szavakat. A fenti táblázat összefoglalja az adatokat (lásd 2. ábra).

Ádám a szín elején lelkes, elszánt, optimista (ezt jelzik a pozitív tartalmú lexémák: pl. szép, élet, buzdító). Később monológjaiban az ellentétek harcolnak egymással, a szín közepétől pedig egyre negatívabb nyelvi kód jellemzi. Minél alaposabban megismeri a londoni társadalmat, minél inkább belemerül a vásárba, annál borúlátóbb lesz a világlátása. Más szereplők szövegeiben is negatív jelképpé lesznek a pozitívnak ható kifejezések (pl. az ibolyák, melyek holt gyermek kezébe kerülnek).

Lucifer eleinte pozitívnak mutatkozik, mintegy csalétekként, majd – amikor még Ádám derűlátó – szándékosan a rosszat mutatja fel. Lucifer fő jellemzője az ellentétek láttatása. A luciferi monológok nyelvi elemzésében megvan az a veszély, hogy ugyan pozitív konnotációjú a nyelvi elem, mintegy tetszését fejezi ki a szereplő, holott a gúnyos félrevezetés vezérli. A londoni színben Lucifer szövegeiben kétszer is előfordul a tagadás szó:

„Míg létez az anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is,
Tagadásul, mely véle harcban áll.
S míg emberszív van, míg eszmél az agy,
S fennálló rend a vágnak gátat ír,
Szintén fog élni a szellemvilágban
Tagadásul költészet és nagy eszme.”

Freud a tagadást az ítéletalkotás tudatos funkciójának nevezi. Két fajtát különbözteti meg: amikor az egyén állítást tagadólag mond el; s amikor valamit, aminek tudatában van, nem létezőnek tekint. Az első kategóriára jó példákat találunk a londoni színben – Cigányasszony: „Ne üdvözljek, hogyha nem igaz”; Éva: „Elég nem szép, hogy még nem látta meg”; Anya: „Nekem még társa sincsen ellenemre”; Cigányasszony: „A közbejárót sem kell feledni”.

A XI. szín mintegy 4000 szavából 370 tartozik a létige tagadó alakjai, a tiltó- és tagadószavak, a nemleges névmások, határozószavak, névutók közé, s ide számoltuk a fosztóképzős alakokat is. Ez a szöveg szókészletének közel 10%-a.

A preszuicidális szindróma, a diszkurzív szuicidológia paradigmája nyilvánvalóan nyomon követhető a színben: a szereplők nyelvhasználatát a negatív kód jellemzi, a szín végére a szereplők negatív kommunikációja cselekvésbe torkollik: a haláltánc, a „danse macabre” után valahányan a sírba hullanak („Bevégezők”). Egyfajta „búcsúlevelekben” köszönnek el a szereplők az evilágtól a közös sírba ugrás előtt (A bábjátékos: „Im a komédiát lejátszom,…”; A korcsmáros búcsúztat: „Kiitta mindenik borát / Vendégeim, jó éjszakát!”; A kisleány: „Kis ibolyáim mind elkeltek / Majd újak síromon teremnek”). Nemcsak az egyén, hanem a közösség jellemzője a destrukció, hiszen Éva kivételével mindenki megválnak életétől.

Bizonyítottunk véljük tehát kiinduló felvetésünket, melyet a szociológia és a nyelvtudomány elméletei is alátámasztanak: Madách Imre a londoni színben egy öngyilkos társadalmat mutat be. Az, hogy a szuicid hajlam kit jellemez: a szereplőket (akik a madáchi személyiség projekciói), az író vagy mindez a társadalomábrázolás tudatos kelléke, az kérdéses. A költő a tudatos szerkesztésre utal az Erdélyi Jánosnak írott egyik levelében: „Az egyes képeket vagy momentumokat (...) úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mint egy lélektani szükségből következzenek egymásból. (...) a socialismus gúnyolásával vádolsz, (...) a szabad verseny – s’ mind azon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik a munka egyes részeinek tárgyai, miket épen azért választottam tárgyaiúl, mert az emberiség fejlődésének fő momentumaiúl nézem.” (Andor–Gréczi–Zsoldos 2015: 344)

A fentiekből összefoglalásul leszűrhető, hogy Madách a szociális érzékenységen kívül kiváló diagnosztá is, hiszen a XIX. század közepén Magyarországon épp csak szárnyát bontogató kapitalizmus tökéletes látletétet adja.

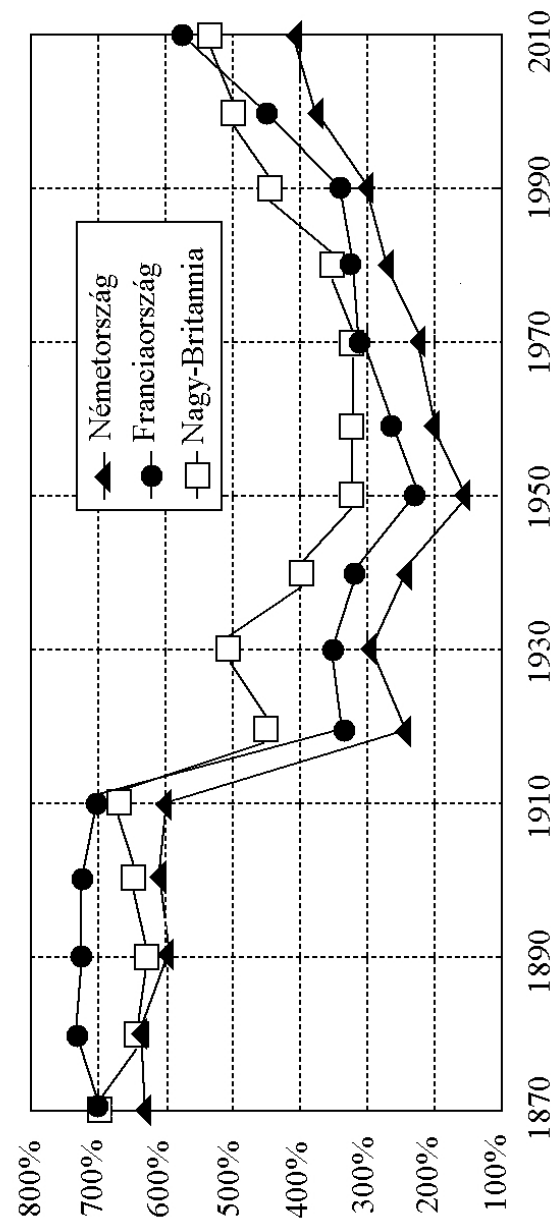
Arany János 1877-ben írt *Hidavatásában* is – talán nem véletlenül – az öngyilkos társadalom lidérces vízióját adja, de ez idő tájt már a

kapitalizmus mibenléte sokkal szembeszökőbb volt hazánkban. Még Arany is bőven megelőzi korát, hiszen a kapitalizmus emblematikus bírálója, József Attila csak a XX. században tűnik fel. Tehát Madách bő fél évszázaddal korábban ismeri fel a társadalmi folyamatok irányát és mibenlétét. Sőt költői képeiben megelőlegezi a társadalomelmélet főbb paradigmáit is, úgymint közösség és társadalom (Tönnies), anomiaelmélet (Durkheim), konfliktuselmélet (Marx), ahogy ezt fent láhattuk.

De vajon van-e még mondanivalója a *Tragédiának* a mai kor embere számára, vagy, egy történelmi korszak lenyomata csupán? Szinte napi aktualitást ad a műnek Piketty (2015) *A tőke a XXI. században* című nagy visszhangot kiváltó munkája, melyben bizonyítja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a fejlett világban szakadékszerűen nőnek, és lassan elérik a *Tragédia* keletkezésének idején tapasztalható mértéket (lásd 3. ábra).

1910-ben a magánvagyonok összesen hat-hét év, 1950-ben két-három év, 2010-ben négy-hat év nemzeti jövedelmének megfelelő nagyságúak (Piketty 2015: 51).

Az önpusztító magatartásformák miatt, ideértve az öngyilkosság mellett az alkoholizmust és a kábítószer-fogyasztást is, Madách művének aktualitása szintén megkérdőjelezhetetlen. Habermas (1994) szavaival szólva a modern társadalom saját maga előtt szedi fel a síneket, de ez a kifejezés nem más, mint az öngyilkos társadalom szinonimája.

3. ábra

A magánvagyon értéke a nemzeti jövedelem %-ában (1870–2010)

Jegyzetek

1. <https://www.oldbaileyonline.org/static/Population-history-of-london.jsp#a1815-1860>
2. A rézkarc az azonos nevű 1733-ban készült festmény alapján született. Hogarth, azon kívül, hogy fogékony volt kora társadalmi visszasságaira, nagyfokú szociális érzékenység is jellemezte, ennek bizonyítéka rézkarainak témaválasztása is, mint például a dologház, a nyomornegyed vagy a lecsúszás, ez utóbbinak jó példája a *Szajha útja* című rézkarc-sorozata.
3. „...a phisicai hatalom pedig kaczagja, gúnyolja, kicsinyelje azokat, hogy compromittáló tehetetlenséget e semmik irányába elpalástolja. – Hisz ez napjainkban is így történik úgy-e bár?” (214. levél: Madách Imre Arany Jánosnak írt levele, 1861. nov. 2. In.: Andor–Gréczi-Zsoldos 2014). A fenti sorokból is kiolvasható Madách (társadalom)tudományi problémák iránti fogékonysága.
4. Az adatokat a Striker Sándor szerkesztésében megjelent *Tragédia* eredeti, javítatlan szövegéből idézzük. Az elemzés adekvátaságához volt szükségünk a még érintetlen madáchi szövegre.
5. Paradox módon Durkheim prosperitási válságról is beszél, érte ez alatt, hogy a gazdaság fellendülése idején is megugrik az öngyilkossági arányszám. Ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy a fellendülés, de természetesen a válság is alapvető életmódváltozást okozhat a társadalom tagjai számára, és az ehhez való adaptációs problémák miatt emelkedik meg az öngyilkossági arányszám (Durkheim 1982).
6. Hogy mennyire fontos volt Madáchnak a kultúra, annak a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalója is ékes bizonyítéka: „Két érzékkel nemesebb az ember az egész teremtetett világnál, két érzékkel, mely egyedüli sajátja, áll felül csupán az állaton, e két érzék egyikével a jót a rossztól különbözteti meg, másikával a szépet és rútát ismeri szét.” (Madách 1862).
7. A tömeg a londoni színben, de a *Tragédiában* is többször előfordul, és mindig nagyon ellenszenves:

„(Ezalatt egy ELITÉLTET hoznak taligán a színen keresztül, a nép tolong utána.)

A TÖMEGBŐL

Siessünk. – Mondtam úgy-e, hogy mi gyáva. –

Most is daczos még – Fel csak, fel utána!”

Madách jó érzékkel tapint rá a tömeg lényeges attribútumaira, melyet sokkal később Le Bon ír le szociálpszichológiai szempontból (Le Bon 1920).

8. Érdekes párhuzam figyelhető meg az ókori egyiptomi világfelfogással: ahol minden nap újjá születik a világ. (Bellinger 1993)
9. „Mégisincs tehát befejezve a nagy mű, legalábbis az Őstragédia utolsó szavai erről tanúskodnak. Vagyis ez lehetett a vége nemcsak a börtönben írt Lucifernek, hanem valószínűleg az 1856–57 körül született második változatnak is.” (Andor 2008) A fenti idézet tökéletesen egybevág Durkheim leírásával: „...a forradalom emberei közötti oly gyakori öngyilkosságot, legalábbis részben valamilyen altruista lelkiállapot okozta. Ezekben a belső harcokban teli, és kollektív lelkesedéstől fűtött években sokat veszített értékéből az emberi személyiség. Minden és mindenek előtt a haza vagy a párt érdekei uralkodtak.” (Durkheim 1982: 214)
10. A párizsi szín Durkheim tipológiája szerinti altruista öngyilkosának tette pszichológiailag megalapozott: tehát Madách ismerte vagy legalábbis ösztönösen megérezte az öngyilkos pszichés habitust.
„S kell-e kezes jobb, mint magam vagyok?
Ki életem nem nézem semmibe.” (2190)
[...]
Nem bízol bennem, látom, hát tanulj
Felőlem jobban vélekedni polgár. –
(főbe lövi magát)” (2195)
11. Éva az eszkimó színben fog majd az állati lét szintjére süllyedni – ez a vég –, minden (eszme) elveszett: Ádám az álomból ébredése után öngyilkos akar lenni. Ádám öngyilkossága annyival fennköltebb, hogy egy szikláról vetné le magát a mélybe, szemben a londoni színnel, ahol maguk ásta névtelen tömegsírba ugrálnak az öngyilkosok.

12. Eredményeit a *Verbal Behavior in Everyday Life* című könyvében foglalta össze. A vizsgálatban több mint 200 személy vett részt.
13. http://narrativpszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/LASZLO/Hargitai_et_al_Pszich_2005_25_2.pdf

Irodalom

- ANDOR Csaba 2008. *Mi lehetett az Óstragédia utolsó sora?* In: BENE Kálmán–MÁTÉ Zsuzsanna (szerk.): XV. Madách Szimpózium. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest. 13–18.
- ANDOR Csaba–GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő (szerk.) 2014. *Madách Imre levelezése*. Dornyay Béla Múzeum–Madách Irodalmi Társaság. Salgótarján–Szeged.
- B. ERDŐS Márta 2005. *A nyelvben élő kapcsolat*. Egy öngyilkosság-megelőző sürgősségi telefonszolgálat beszélgetéseinek vizsgálata. Typotex, Budapest.
- BELLINGER, Gerhard J. 1993. *Nagy Valláskalauz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOUDON, Raymond és mts. 1998. *Szociológiai Lexikon*. Corvina-Faktum, Gyula.
- BAUDRILLARD, Jean 1998. *The Consumer Society – Myths and Structures*. Sage, London, England.
- DURKHEIM, Émile 1982. *Az öngyilkosság*. KJK. Budapest.
- ENGELS, Friedrich 1980. *A munkásosztály helyzete Angliában*. Magyar Helikon, Budapest.
- FEKETE Sándor–OSVÁTH Péter 2004. *Az öngyilkosság*. Pro Pannonia, Pécs.
- GYUKITS György 2016. *A társadalmi osztályok Az ember tragédiájának londoni színében*. In: Palócföld 1: 66–73.
- HABERMAS, Jürgen, 1994. *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest.
- HOBBSBAWM, Erik 2004. *A birodalmak kora*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- KÉZDI Balázs 1995. *A negatív kód*. Pro Pannonia, Pécs.

- MADÁCH Imre 1996. *Az ember tragédiája. Drámai költemény „érintetlen” változat*. Nagy Gáspár Kft.
- MADÁCH Imre 1862. *Az aethetika és a társadalom viszolyos befolyása. Székfoglaló értekezés a Kisfaludy Társaságban (1862. ápr. 2.)*. (Itt olvasható: <http://madach.hu/old/egyebmuvek/madacheszt.pdf>)
- LE BON, Gustave 1920. *A tömegek lélektana*. Franklin, Budapest.
- PIKETTY, Thomas 2015. *A tőke a XXI. században*. Kossuth, Budapest.
- TÖNNIES, Ferdinand 1983. *Közösség és társadalom*, Gondolat, Budapest.

<http://www.britannica.com/biography/Adam-Smith>
http://narrativpszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/LASZLO/Hargitai_et_al_Pszich_2005_25_2.pdf

Bene Zoltán

„a kiváló egyes a milljót semmíti meg”

Egyén és közösség a *Tragédia* londoni színe
és Asbóth János regénye felől közelítve
– vázlat –

A Kiegyezés előtti esztendőkből, s kivált az 1867-et követő évtizedekben, a magyar politikai-filozófiai gondolkodás *mainstream*jét a klasszikus szabadelvűség jelentette, amely elsősorban a pozitivisták bölcséletére, mindenekelőtt pedig John Stuart Mill filozófiájára, különösen szabadság-értelmezésére támaszkodott. A korszak szellemiségében azonban legalább három másik markáns gondolati áramlat ugyancsak könynyedén azonosítható: az életfilozófiák (Schopenhauer nagy népszerűségnek örvendett a század derekán, később Nietzsche, majd Kierkegaard is az érdeklődés homlokterébe került), a szocialisztikus eszmék és egy újfajta, nemzeti konzervativizmus, amelynek egyik legjelesebb képviselőjeként Asbóth Jánost nevezhetnénk meg, de amelyhez véleményünk szerint Madách Imre is erősen kötődött. A hivatalos ideológia a XIX. század utolsó négy-öt dekádjában és a XX. század elején kétségkívül a liberalizmus, ám a másik három említett irányzat is integráns és lényeges állomása a magyar eszmetörténetnek. A következőkben, miután erősen vázlatosan bemutattuk a XIX. század utolsó harmadának magyar bölcséleti közegét, az elképzelésünk szerint túlnyomórészt Kölcsey Ferenc bölcséleti hagyatékán sarjadó nemzeti konzervativizmus liberalizmus-kritikáját vizsgáljuk Madách Imre klasszikus drámai költeménye, *Az ember tragédiája* és Asbóth János *Álmok álmodója* című regényének segítségével.

I. Mill Stuart János leváltja Kant Emánuel és Hegel György Vilmos Frigyes

A XIX. század első felének magyar bölcséletében a progresszív vonulatot leginkább Kant és Hegel hatása jelentette, amely hatás a körülöt-

tük, illetve gondolataik körül kialakult vitákban tapintható leginkább – ugyanis mind a két filozófus komoly vitákat gerjesztett a magyar tudományos körökben. Kronológiai rendben először az úgynevezett Kant-vitát, azaz Delling és Kreil professzorok munkásságának kapcsán Kant „tanainak” betiltását a magyar királyi egyetemeken, majd Rozgonyi József és Márton István (részben a Tudományos Gyűjtemény című periodika hasábjain folyó) polémiját. Kant magyarországi apostolaivá mindenekelőtt Sárvári Pál és Köteles Sámuel váltak, munkásságuk egyértelműen a königsbergi remete bölcséletéből táplálkozott. A Hegel körüli vita Tarczy Lajos felelősségre vonásával kezdődött, majd a Vecsei József által kirobantott polémiaval folytatódott és hosszan elhúzódott, rányomva bélyegét a XIX. század első harmadának magyar filozófiai gondolkodására. Mindkét vita esetében kétségtelen, hogy mindenekelőtt és elsősorban politikai összeütközésekről volt szó, ám ez nem jelenti azt, hogy a vitáknak, s a vitáknak apropó gyanánt szolgáló filozófiai gondolatoknak, azaz Kant vagy Hegel rendszerének ne lett volna bölcséleti relevanciája is a korszak magyar értelmiségi köreiben. Ellenkezőleg. Nagyon is tetten érhető a két német filozófus a magyar eszmékben: akár úgy, hogy eszméiket adoptálni próbálták, akár úgy, hogy hevesen elleneztek, akár úgy, hogy saját, magyar utat kíséreltek meg tudatosan és elszántan fölépíteni – ez a magyar út, az „egyezményes filozófiai iskola” azonban zsákutcának bizonyult.

A viták, valamint az 1825-ben alakult Magyar Tudós Társaság honi filozófiát ébresztő / gerjesztő tevékenysége nyomán (melynek jelentős állomása a *Philosophiai Műszótár* megjelentetése 1834-ben) alakul ki az 1830-as években ez az úgynevezett „egyezményes filozófiai iskola”, amely a magyar nemzeti filozófia megteremtését tűzte ki céljául. Ezt a nemzeti bölcséletet egyfajta, szélsőségektől mentes szintézisnek, „egyezményes”-nek gondolták el az iskola követői. Ennek – a valódi iskolának egyébiránt csak erős fenntartásokkal nevezhető törekvésnek – két legjelentősebb alakja Hetényi János és Szontagh Gusztáv volt. Előbbi *A magyar Parthenon előcsarnoka* című művét halála évében, 1853-ban, utóbbi *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei* című munkáját két esztendővel később, 1855-ben tette le az asztalra. Szontagh nagy közéleti aktivitást folytatott, vi-

tái (heves antihegelianus volt, de érvelt többek között Schopenhauer ellen is, akinek az 1850-es években valóságos kultusza alakult ki hazánkban) és kritikái, recenziói közvetlen hatást gyakoroltak a magyar bölcséleti irodalomra. Maga az egyezményes filozófia ellenben sem meggyökerezni nem tudott, sem iskolát teremteni, ezért Szontaghgal és Hetényivel együtt gyakorlatilag kihalt a magyar bölcséletből.

Amelyet akkorra, az 1850-es évekre már egyértelműen Hegel, azaz Hegel György Vilmos Frigyes uralt. Egyik legnagyobb hatású honi követője Erdélyi János volt, aki bár hegelianusnak vallotta magát, elképzeléseit, felfogását legalább annyira Herder, mint Hegel hatása határozta meg, s noha az ötvenes években programszerűen igyekezett föleleveníteni és újraéleszteni a szabadságharc előtt lezajlott „Hegel-pör”-t, gondolkodását a herderi meghatározottság nagyon erősen a népi kultúra, a nép és a nemzet dimenziói felé orientálta. Erdélyi kísérletet tett a hegelianizmus nemzeti filozófiává alakítására. Törekvéseinek, elméletének legfontosabb megfogalmazását *A hazai bölcsészet jelene* címet viselő, 1857-ben kiadott vitairatában adta.

Ugyancsak hegeli meghatározottságú gondolkodó báró Eötvös József, aki *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című munkájának két kötetében (1851, 1854) főként politikai filozófiát művel, egyszersmind az első olyan filozófiatörténeti vállalkozást hajtja végre a magyar bölcsélet történetében, amely megkísérli elhelyezni a magyar gondolkodás irányait, történetét, eredményeit az egyetemes filozófiatörténetben és -elméletben.

A Kiegyezéshez közeledve azonban egyre halványul a hegelianizmus Magyarországon, s helyét átadja a szabadelvű eszméknek, a John Stuart Mill nyomán járó klasszikus liberalizmusnak. Bár Mill *A szabadságról* (*On Liberty*, 1859) című korszakos művét csak 1878-ban fordítja le először magyarra Kállay Béni, Mill hatása már jóval korábban át- meg átszővi a magyar politikai és bölcséleti gondolkodást.

John Stuart Mill, a Bentham-követő James Mill fia, apjához hasonlóan Jeremy Bentham utilitarista filozófiájából indul ki. „Bentham nyomán általánosságban elfogadta a hedonizmus elvét, és azt állította, hogy minden ember a boldogságot keresi. Benthammel szemben azonban az öröm és szenvedés mennyisége mellett súlyt helyezett ezek minőségé-

re is. Egy sertésnek nagy öröme lehet a sárban fekvéstől, de az öröm minősége alacsony: »Jobb elégedetlen embernek lenni, mint elégedett sertésnek; jobb elégedetlen Szókratésznek lenni, mint elégedett elmebetegnek.« Azok tudnak e minőségekről a legtöbbet, akik tapasztalatból ismerik az örömök és szenvedések különféle fajtáit.”¹ Mill a legnagyobb hatást azonban szabadság-elméletével fejtette ki. Tanulmányozta a szabadság működését az élet szinte minden területén. *A szabadságról* című esszéjében foglalkozik a gondolat- és szólásszabadsággal, az egyéniség szerepével az ember sorsának alakulásában, a társadalom befolyásának mértékével az egyén felett, valamint azzal, hogyan lehet a gyakorlatban megteremteni az egyensúlyt a társadalomban úgy, hogy a szabadság foka a lehető legmagasabb legyen.

Ugyanakkor Mill nem próbálja definiálni a szabadságot, úgy véli, ilyen meghatározás nem is lehetséges, a szabadságnak tudniillik *szubszanciája* nincs, csak *fenomenológiája* lehet, amely szerint az ember minden lényeges jellemzőjében vannak utalások saját individuális és társadalmi állapotának adottságaira, és ezzel kapcsolatban ki is alakítja elképzelését az optimális vagy ideális léthelyzetéről. Mill szerint a szabadság nem csak fogalom, hanem szimbólum is, hiszen a különböző korok és a különböző felfogások nemcsak eltérő mindennapi és filozófiai értelmezésekben használták, hanem olyan jelképként is, amelynek változatos utalásai és kifejezései képesek voltak a társadalom és az individuum legbensőségesebb törekvéseinek jelzésére.

Mill nem csak Bentham, de Hegel és Locke egyes elképzeléseit is tovább gondolja. Így például átveszi Hegeltől azt a gondolatot, miszerint a szabadság a szellem legmagasabb rendű meghatározottsága, de John Locke filozófiájából kiindulva azt állítja, az ember csak a természetben lehet teljesen szabad, ám abban a pillanatban, ahogy bekerül a társadalomba, le kell mondania néhány jogáról, mert az állam az egyén számára nem egyéb, mint korlátozó tényező. Mindazonáltal Mill kifejti, hogy a társadalomnak törekednie kell arra, hogy maximalizálja az egyének szabadságát. Egyén és társadalom viszonyára két fő elvet állít: „Először: az egyén nem felelős cselekedeteiért a társadalomnak, amennyiben ezek őrajta kívül más személyek érdekeit nem érintik. A társadalom kizárólag tanácsadás, útbaigazítás, meggyőzés és – ha a többiek ezt sa-

ját javuk érdekében szükségesnek tartják – az illető elkerülése révén juttathatja jogosan kifejezésre, hogy rosszalja vagy elítéli viselkedését. Másodsor: olyan cselekedeteiért, melyek mások érdekeire nézve sérelmesek, felelős az egyén, és társadalmi vagy jogi büntetés róható ki rá, ha a társadalomnak az a véleménye, hogy a saját védelme az egyiket vagy a másikat megkívánja.”² Mill szerint súlyosan veszélyeztetni bármely társadalom alkalmazkodóképességét és fejlődését, ha korlátozza az egyén szabad véleményformálását és -nyilvánítását. A gondolat-, szólás- és cselekvési szabadság korlátozása egyszerre akadályozza az új, hatékonyabb eszmék és magatartásformák létrejöttét és az elfogadott igazságokba vetett bizalom fenntarthatóságát.³

Mill első fordítója Kállay Béni, Bosznia későbbi kormányzója, utóbb a Monarchia közös pénzügyminisztere, a Balkán civilizálásának szorgalmazója és szószólója. A fordításhoz írott bevezető tanulmányában Eötvös szellemében állít történelmi párhuzamot Anglia, Németalföld és Magyarország mint a kontinentális abszolutizmus következményeitől mentes országok között, majd írása tekintélyes részében, szintén Eötvössel párhuzamban, a francia állameszme és az antropológia ellen érvel a kontinentális, főként francia Mill-értelmezéssel polemizálva. A *kiskorúság* fogalmát különös részletességgel járja körül a tanulmányban, éles Mill-kritikát gyakorolva: túl merev határnak tekinti a jogi nagykorúság elnyerésének pillanatát, melynek egyik oldalán a teljes szabadság áll, a másik oldalon a teljes alávetettség. Analógiát használva elutasítja a népek feletti gyámkodást is, mondván, hogy így a civilizálni kívánt „vadak” szabadsága elvész, a megszerzett kultúrát viszont a megszerzés (inkább rájuk erőltetés) körülményei miatt nem fogják magukénak érezni. Kállay értelmezése egyben magyarítása is Mill eszméinek, egyúttal több ponton árulkodik a magyar közgondolkodás korszakváltásáról: a Kant és Hegel által meghatározott magyar bölcsélet ekkorra már (az 1870-es évekre) teljesen szabadelvűvé válik, a milli liberalizmusban találja meg előképét. Ám azt is észre kell vennünk, hogy Kállay a kant-i toposzokat olyan természetességgel használja Mill-értelmezésében, ami egyértelműen utal gondolkodásának Kant által meghatározott alapjaira, amely alapokat mellesleg éppen fölszámolni készül a szabadelvű eszmék hatására.

A Mill-fordító Kállay Béni maga is Eötvös József követője volt, ahogyan később Asbóth, bár utóbbi viszonylag gyorsan szembefordult Eötvössel.

II. Kölcsey Ferenc és a *kettős érték-kötődés*

Rendkívül vázlatosan ez az a folyamat, amelynek során a Kant és Hegel által meghatározott magyar bölcséleti-politikai meggyőződést fölváltja a szabadelvű világnézet. Azonban mindezzel a *fő trenddel* párhuzamosan létezik egy olyan gondolkodási rendszer, egy olyan eszme is hazánkban, amely olykor még a fősodornál is relevánsabban jelenvaló, ha sokszor nem is azonosítottan. Nem más ez az eszme, mint Kölcsey Ferenc bölcséleti öröksége. Kölcsey a század elején külön úton járt, bár néhol ez az út metszette Kant vagy Hegel útjait, mégis azt kell mondanunk, hogy Kölcsey eszmevilága kétségtől sajátlagos, noha egyúttal szintetizáló is. A felvilágosodásból ered, de a romantika teljesíti ki. Kölcsey elméjében nem írja fölül utóbbi az előbbi, hanem valami egészen egyedi szintézis jön létre a kettőből, ráadásul, ha valami, hát leginkább ez nevezhető magyar filozófiának. Sok tekintetben tudatosan vagy tudatlanul, bevallottan vagy bevallatlanul, de ebből táplálkozik (Madách Imre és Asbóth János mellett) Németh László, Nagy László, Illyés Gyula vagy éppen Karácsony Sándor.

Kölcsey Ferenc gondolkodásának karakteresen egyedi jellegét Kulin Ferenc nyomán *kettős érték-kötődés*nek nevezem. „Ha van az egyénin túlmutató sajátosság a Kölcsey-alkat természetében – írja Kulin –, akkor az éppen ez a *kettős érték-kötődés*, ez az egyensúlyozási kényszer és készség, ez a nyitottság a végletesen ellentétes sorslehetőségekre, ez az erkölcsi normává emelkedett ambivalencia.”⁴ Ez többek között azt is jelenti, hogy Kölcsey gondolkodásában nincs feloldhatatlan ellentmondás a szabadelvű és a konzervatív, az internacionalista és a patrióta nézőpont között. Kölcsey az emberiség egészére érvényes eszméktől indítva cselekszik a saját közösségének érdekében, az általános fölől közelíti az egyedit és az egyediben találja meg az általánost. Kölcsey saját közössége javára véghezvitt cselekvése egyúttal az

emberiség érdekében végzett munka, alapja pedig egyfajta rendkívül erős morális kötöttségű kötelességeszmény – amint a *Parainesis*-ben írja: „[h]azát és emberiséget csak jelek boldogíthatnak; s e célra munkálás kötelessége alól nem vétetik ki más, mint a természettől tehetség nélkül hagyott szerencsétlen.”⁵

Madách Imre és Asbóth János – bár a *kettős érték-kötődés* vonatkozásában sem állnak tőle messze – különösen a kötelesség eszményítésében tekinthetők Kölcsey követőinek.

III. Madách és Asbóth

Madách Imrét és Asbóth Jánost tehát, meggyőződésünk szerint bátran sorolhatjuk ahhoz az eszmetörténeti vonulathoz, melyet az a sztoikus, történelmi és erkölcsi alapozottságú, indíttatású kötelességeszmény határoz meg, amelynek szellemi forrása mindenekelőtt Kölcsey Ferenc. Ennek a sajátlagosan magyar világnézetnek két sarokköve a *kötelességeszmény* és a *kettős érték-kötődés*, vagyis az a nézőpont, amelyben nincs fölöldhatatlan ellentmondás a szabadelvű és a konzervatív, az internacionalista és a patrióta nézőpont között.

A kanti-hegeli meghatározottságú világnézetet felváltó milli szabadelvűség számított az uralkodó eszmének az 1860-as években az Osztrák–Magyar Monarchia felé tartó, majd abba betagozódó Magyarországon, ám ennek az uralkodó eszmének már a kezdetektől fogva létezett három ellenlábasa, három alternatívája: az életfilozófiák, a szocialisztikus eszmék és a Kölcseyre visszavezethető, közösségi színezetű, a kötelességeszményben kiteljesedő nemzeti konzervativizmus. – Úgy Asbóth *Álmok álmodója* című regényében, mint Madách *Tragédiájának* londoni színében, előbbi esetben szembeötlően, utóbbiban a sorok közé bújva ez az utóbbi alternatíva jelenik meg az uralkodó szabadelvűséggel szemben.

Az emberi nem történelmének kulisszái között kibontakozó *Tragédia* jelen-színe a tizenegyedik, azaz a londoni. Bárdos József szerint a *Lucifer* címet viselő ős-Tragédiának ez lehetett a zárása.⁶ Madách a Kerényi Ferenc által *Munkalap*nak nevezett pizkozatban felvonások-

ra osztotta a *Tragédiát*, nevezetesen ötre, ezek közül a negyediket a londoni és a londonit követő falanszter-szín alkotta. Ez az egyetlen felvonás Madách felosztásában, amely két színből áll, az összes többibe hármat sorolt a szerző. Ez is kiemeli a tizenegyedik és a tizenkettedik szín jelentőségét a mű egészén belül: a jelenét és a közeljövőjét. A *Tragédia* leghosszabb színének, a londoni színnek hatalmas tablója lerántja a leplet arról a társadalomról, amely a liberális kaptalista gazdaság talaján épült föl. Ahogyan Bárdos József fogalmaz: „Londonban minden kisszerűvé válik, ami nagy volt valamikor, a paradicsomi csábítástól (...) egészen a hitig.”⁷ Cserjés Katalin szerint „[o]lyan ez a Londoni szín, mint Villon *Balladái a hajdani urakról és hölgyekről*; mint Kölcsey Ferenc *Vanitatum Vanitasának* Prédikátor-hangja. A jelen semmibe veszi a múltat, gúnyt űz belőle, hitvány mesének tartja, holott hamarost múlttá válik maga is. Hic transit gloria mundi.”⁸ – Ez a megállapítás, a múlthoz való viszony, véleményem szerint központi kérdés. Míg a falanszterben elérkezik a múltat végképp eltörölni kívánó, az örök jelent megteremteni vágyó hatalmi akarat, addig Londonban a múlt egyszerűen lényegtelenné silányul, gúny tárgyává lesz, torzul és degenerálódik. Ez számunkra kiváltképpen azért érdekes és lényeges, mert az évszázadokat magában foglaló múlt csakis a közösség számára lehet igazán fontos, hiszen az egyén saját egyéni történetét, individuális létének narratíváját ápolgatja, vagyis ha felbomlik a közösség, a történelmi múlt értéktelenné válik, az egyén számára „nem éri meg” megőrizni. Ezt a folyamatot, a közösségi múlt devalválódásának folyamatát tárja eléink Madách a londoni színben (a következőben pedig annak a kísérletnek a kudarcát, amelynek során egy múlt nélküli, időtlenségbe dermesztett közösséget kívánnak mesterségesen megteremteni). Csakhogy amikor a közösség múltja homályba vész, elhalványulnak azok az értékek is, amelyek mindenekelőtt a közösségi létben gyökereznek – ezt a jelenséget ugyancsak plasztikusan mutatja meg Madách.

A londoni szín és a falanszter ugyanakkor a két nagy XX. századi disztópia előképeként is olvasható: London a *Szép, új világ* megfelelője, a falanszter az 1984-é. Huxley művében egy individualista fogyasztói társadalom kíméletlen manipulációja számolja föl a közösségeket,

Orwell regényében pedig a fizikai-lelki terror. Egy dologban mégis ugyanarra az eredményre jutnak: a tradicionális közösségek itt is, ott is eltűnnek, szétfoszlanak, miáltal megszakad a kultúra folytonossága is és a kulturális örökség fölszívódik. Madách csodálatra méltó éleslátással villantja föl a jövőt, s fedezi föl, hogy a jövő akár így, akár úgy, egy közösségek nélküli korszak lesz, miközben azt is megállapítja, hogy ez a jövő már el is kezdődött saját jelenében. Az az erős és határozott kritika, amellyel ezt a jövőbe mutató jelent illeti, egyértelművé teszi, hogy veszélyesnek és nem kívánatosnak tartja a folyamatokat.

Asbóth János 1877/78-ban megjelent regényének, az *Álmok álmodójának* nagy részében a „történetmondó, a visszatekintő távlatot megőrizve, jobbra narratív múlt idővel él, amelyet olykor narratív jelené módosít. [...] az elbeszélés idejének szerkezetén belül a narratív jelen háttérbe szorul a narratív múlttal, az emlékelbeszéléssel szemben.”⁹ Asbóth számára a múlt, az emlékezés úgy individuális mint közösségi szinten elengedhetetlen, meghatározó, identitás-képző tevékenység. Az első magyar szecessziós regénynek is nevezett mű írója néhol félelmetesen modern módon játszik az idővel, az idő tükröző szerepével, a múlt-jelen-jövő egymásba tűnésével, de könyvének uralkodó hangulata mindvégig a múltbeteintő, emlékező attitűd, amelyhez mély kiábrándultság és dekadencia társul. Mórocz Gábor szerint az Asbóth-hős (együttal alteregó) Darvady Zoltán kiábrándultságának négy oka van: az ontológiai pesszimizmus, a magyarság problémája, a kultúrpeszimizmus és az egyéni dekadencia.¹⁰ Asbóth ontológiai pesszimizmusában főként Schopenhauer, míg kultúrpeszimizmusában Hegel hatása érvényesül, a magyarság problémájához Kemény Zsigmond nyomán közelít, s jut el egy újfajta nemzeti konzervatív álláspontig. Ezekhez a közösségi kérdésekhez társul a főhős depresszív hajlama. Ami viszont szintén nem elhanyagolható, hogy Darvadyt (Asbóthot) legfőképpen talán a sekélyesség taszítja kétségbeesésbe. Utazásai során Darvady Zoltán ugyanazokkal a jelenségekkel szembesül, amelyeket Madách tár elénk a londoni színben. Látja, mint értéktelenedik el minden, s mint változik a világ az örök jelen birodalmává. Márpedig Darvady számára az emlékezet, a múlt, a történelem központi fogalmak – ékesen beszél erről a következő idézet: „Hatni, alkotni: ha megsemmisülök magam, hagyni

magam után nyomot; egyéniségemet tettben, alkotásban, emlékezetben kitolni messze századoknak jövődjébe: ha lehetett, a megsemmisülési tudat iszonyának ez lehetett egyetlen enyhítése. Nyomorult enyhítés, az elkerülhetlent odázni tovább, mert ha a közönséges embert elfeledi a harmadik nemzedék, s már unokája sem tud róla nevével egyebet, s nem tudja, hol van eltemetve; ha a jeleset feledti a tizedik nemzedék; a lángelme elhomályosul az ötvenedikben, s ki tudja, marad-e emlék az emberi nem legnagyobbjai után az ezredik nemzedékben – nem-e mindez egyre megy?”¹¹ A regényhős végül arra jut, hogy az igazán emberi létezőmód a költőé és az államférfié, több lehetőség az emberhez méltó életre nincsen. Ebből is egyértelműen látszik Asbóth elkötelezettsége a közösség iránt: számára a költő mindenekelőtt a romantikus poéta, aki úgy individualista, hogy közben ezer szállal kötődik a néphez, a kultúrájához, az övéihez, s az sem véletlen, hogy nem a politikus, hanem az államférfi szót használja a másik fajta „emberi létmód” megjelölésére. Gondolkodásában a romantika, a liberalizmus és a közössége iránt érzett kötelességtudat keveredik, ezekből az alkotóelemekből alakul ki konzervativizmusa, amely erősen emlékeztet Kölcsey Ferenc bölcséletére.

A közéleti szerepet vállaló Asbóth kezdetben híve a Kiegyezésnek, ám csakhamar ráébred annak korlátaira, hibáira, amelyeket nagyrészt az uralkodó szabadelvűség számlájára ír (az *Álmok álmodójában* Darvady Zoltán szintén végigéli azokat a stációkat, amelyeken az író végigküzdötte magát). „...[É]lesen bírálja az 1860-as, 70-es évek magyar politikai elitjét is – elsősorban korrupszája, illetve a társadalmi realitást figyelmen kívül hagyó absztrakt ’liberalizmusa’ miatt.”¹² A társadalmi valóságot figyelmen kívül hagyó absztrakt liberalizmus számlájára írja a szociális és a nemzetiségi kérdések egyoldalú és helytelen kezelését, a felszínes modernséget, a teljesítménnyel nem arányos fogyasztási kedvet, a munka nem kellően magas színvonalát és a munkaerkölcs, a szorgalom fogyatékosságait, melyek véleménye szerint nemzeti tragédiához vezetnek majd.¹³

Asbóth 1872-ben *Szabadság* címen közölt esszéje gyakorlatilag egy Mill-parafrazis, két évvel később, 1874 decemberében viszont napvilágot lát *Magyar conservatív politika* című esszéje, melyben a nemzetet

megmentendő és a liberális elit leváltására egy Konzervatív Párt létrehozását javasolja. Az esszében Kossuthot állítja a liberalizmus megtestesítőjeként az olvasói elé, aki meggondolatlan és szélsőséges tetteivel romlásba vezette a nemzetet. Asbóth, a Kossuth-i úttal szemben a Széchenyi és Dessewffy Aurél nevével fémjelzett fontolva haladást, a magyar érdeket igazán szem előtt tartó, nem szélsőséges, mértékletes politikát tartotta volna üdvösnek. – Érdekesnek tűnhet, hogy az 1872-ben még Millt népszerűsítő Asbóth két év múltán már vadul támadja a szabadelvűséget. Valójában ez nem jelent pálfordulást: Mill liberalizmusa már az 1870-es években is egyre inkább csak hivatkozási alapul szolgál, a Szabadelvű Párt, de a nyugati liberális pártok is egyre inkább távolodnak tőle. Ráadásul Asbóth ugyanolyan szintetizáló hajlamú gondolkodó, mint Kölcsey volt, aki a látszólagos ellentmondások mögötti együttállásokat kiváló érzékkel fedezi föl, Mill eszméiben nem rendeli egyértelműen a közösség fölé az egyént, ezért Asbóth kiindulásként el tudja fogadni álláspontját. Asbóth konzervativizmusa mindenekelőtt a közösség iránti felelősségből sarjad, éppen ezért egy közös identitással bíró közösségi társadalom megőrzésének programját kívánja megalkotni az önálló identitással rendelkező egyének (polgárok) egymástól alig függő halmazából építkező társadalommal szemben.

Amikor azt állítjuk, Asbóth gondolkodásának egyik mozgatórugója a felelősség, észre kell vennünk azt is, hogy ez szoros összefüggésben áll a kötelességeszmemnnyel, amelyet Kölcseyre vezettünk vissza.

Kölcsey így ír a *Parainesis*-ben: „[n]em boldogtalan volt az, mond a költő, kinek születéséről s haláláról a világ semmit sem tudott. E tanítás a pórnépre nézve helyes lehet; de ki fennérzést nyere sorsától, ki magasbra törekedő társaságban a szép és jó példáit jókor szemlélhette: annak kötelessége úgy élni, hogy a pórnépen felülemelkedve, a mindennapiság keskeny köréből kiléphessen; s nevének maradandó emlékezetet szerezzen. Hazát és emberiséget csak jelesek boldogíthatnak; s e célra munkálás kötelessége alól nem vétetik ki más, mint a természetből tehetség nélkül hagyott szerencsétlen.”¹⁴

Kölcsey ugyanarról beszél, mint Asbóth regényhőse, Darvady, mikor az egyén útját keresi, önnön hasznosságának lehetőségeit kutatja, csak Kölcsey nem az individuum érdeke felől közelít, hanem a közös-

ség haszna irányából. Aki tehet valamit, aki hathat, alkothat és gyarapíthat, annak kutya kötelessége tenni, kutya kötelessége hatni, alkotni és gyarapítani. Így fordítja Kölcsey kötelességgé a megmaradás, az emlékezetben való fennmaradás iránti egyéni vágyat, így hoz létre szintetizist a konzervatív közösségi gondolat és a szabadelvű individualizmus között. Szép példája ez a *kettős érték-kötődés*nek, amelyet talán még markánsabban fogalmaz meg egy másik helyen: „Jókor szokjál e gondolathoz: a társaságban született ember nem önmagáé. Számtalanok a jótétemények, mik a társas életben naponként reánk háramlanak; lehet-e kívánnunk, hogy e jótéteményekkel ingyen élhessünk, mint zsarnok a más izzadása bérével? Használni akarod a társaságot? Úgy mindent kell tenned annak fenntartására, mi saját erődtől kitelik.”¹⁵

Kölcsey tehát *Parainesis*-ében a kötelességet eszményíti, az emberiség és a haza szolgálatának parancsát hagyja az utódokra, mely azokra nézve kötelező, akik adottságaik folytán képesek cselekedni. Nem nehéz észrevenni, hogy Madách *Tragédiájának* utolsó mondata, a „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”¹⁶ éppen úgy rimel erre az eszményített kötelességvállalásra, mint az *Álmok álmodójának* végkifejelete, midőn a magánéletében és művészeti próbálkozásaiban egyaránt kudarcot valló Darvady Zoltán a közösség szolgálatát (Kierkegaard-i terminussal élve az etikai létmódot¹⁷) választva próbál hatni és alkotni (jóllehet motivációi közül az sem tagadható el, hogy ezen munkája révén majd emlékezzenek rá). Függetlenül attól, hogy a XIX. század utolsó időszakának liberalizmusáról miféle kritikákat fogalmaznak meg és miféle megoldási javaslatokon, elképzeléseken töprengenek, Madách Imre és Asbóth János egyaránt Kölcsey Ferenc örökösei, s rajtuk és szellemi utódaikon keresztül mind a mai napig él Kölcsey *kettős érték-kötődése* és kötelességeszmeménye.

Jegyzetek

1. BOROS János–LENDVAI Ferenc: *Filozófiatörténet általános bölcsészeknek*. Digitális tananyag: http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/t/indexfd6d.html?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=33
2. J. S. MILL: *A szabadságról*. Fordította Papp Mária. Bukarest, Kriterion, 1983. 197–198.
3. Bővebben: J. S. Mill: i. m.
4. KULIN Ferenc: *Kölcsey titka*. In: Irodalmi Magazin. III. évfolyam 3. szám (2015/3.), 18.
5. KÖLCSEY Ferenc: *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*. Kölcsey Társaság, Fehérgyarmat, 1995. 32.
6. BÁRDOS József: *Végetlen a tér, mely munkára hív*. MK 96. 30–39.
7. BÁRDOS József: i. m. 38.
8. BENE Kálmán és MÁTÉ Zsuzsanna (szerk.): *XV. Madách Szimpózium*. MK 58. 29.
9. POZSVAI Györgyi: *Visszanező tükörben. Az Álmodók álmodója ezredvégi olvasata*. Budapest, Argumentum, 1998. 53–54. Kiemelés a szerzőtől
10. MÓRO CZ Gábor: *Túl a diszharmónián. Az esztétikai létmód problémája Péterfy, Asbóth, Justh és Gozsdu esszéisztikus írásaiban*. Budapest, L'Harmattan, 2016. 47–51.
11. ASBÓTH János: *Álmodók álmodója*. Budapest, Osiris, 2009. 49.
12. MÓRO CZ Gábor: i. m. 50.
13. ASBÓTH János: *A görög tanulmányok*. In: ASBÓTH János: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Budapest, Athenaeum, 1892. 625.
14. KÖLCSEY Ferenc: i. m. 32.
15. KÖLCSEY Ferenc: i. m. 22.
16. MK 84. 206.
17. MÓRO CZ Gábor: *A bolyongás is „rendszer”. Egzisztenciális problémák Asbóth János regényében és értekező prózájában*. In: Irodalomismeret, 2012/4. 143.

Kakuszi B. Péter

A Tragédia újabb szöveg(meg)értési kísérlete, újabb tapasztalatokkal

Az ember tragédiájával kapcsolatosan a szövegértelmezőben, a tanulmány olvasójában rendszeresen visszatérő érzés, tapasztalat, hogy az értekezés szerzőjében „rejtőzködő bizonytalanság” van. E mögött az a kétség húzódik meg, hogy sikerült-e elkülöníteni a teológiai értelmezést az irodalmi és a kettő esetleges keveredése eklektikussá teszi-e az értekezését. A szövegértelmezésben a teológia és az irodalomtudományi megközelítés egyaránt fontos, hiszen a szövegnek az irodalomelméleti vonatkozásai mellett épp úgy vannak teológiai, történelmi, filozófiai reflexióra érdemes dekódolási lehetőségei. Sőt azt is állíthatjuk, hogy az irodalmi szövegek csaknem minden esetben értelmezhetők a teológia, filozófia eszköztárával. A különbség Madách fő műve és a legtöbb irodalmi szöveg között ebben a tekintetben az, hogy *Az ember tragédiája* nem csak lehetőséget ad, hanem provokálja is a legtöbb szövegértelmezőt a teológiai, filozófiai (sok esetben vulgárteológiai és vulgárfilozófiai) értelmezés kísérletére.

Vissza-visszatérő próbálkozások *Az ember tragédiája* teológiai értelmezésére (is) az individuum azon örök vágyából eredeztethetők, amelyről Hans-Georg Gadamer az *Európa öröksége* című kötetében az európai kultúráról beszél, miszerint örök törekvésünk saját határainknak megismerése és annak belátása, hogy döntésünk felelősségét magunk hordozzuk és nincs lehetőség az „áthárításra”.¹

Ez a konzekvencia, amely minden individuum önértelmezésének megkerülhetetlen része, különös értelmet nyer Ádám alakjában, aki az Ember és külön-külön minden individuum egyszerre. Természetes, hogy az emberi lét alapkérdéseinek, mint problémafelvetésnek a tematizálása egyszerre provokálja a teológiát, a filozófiát, az irodalomtudományt,² és a mindezekben talán kevésbé jártas „hétköznapi” befogadót. A tanulmány szerző bizonytalanságát – vagy éppen túlzott magabiztos-

ságát – értelemszerűen az adja, hogy a teológia és az irodalomelmélet rögzített pontjai (amennyiben az utóbbinál egyáltalán az adott értekezésben vannak ilyenek) igencsak eltérőek.

Maga a szöveg egy a napjainktól eltérő kulturális környezetben született, amelyben – egy példát említve – a természettudományos kutatási eredmények és szellemtudományok közötti ellentmondás rendkívül komolynak, áthidalhatatlannak tűnt. Olyannyira, hogy ezt manapság elképzelni is nehéz.

Ezen a ponton belép(het) a irodalomtudomány a maga művészetről alkotott olyannyira eltérő nézetrendszerével. Talán éppen olyannal, amely a fenti állítást a „más” kulturális környezettel kapcsolatosan fgyelembbe veszi.

Az ember tragédiáját mi magyarok anyanyelvünkön olvassuk, de a mű elválaszthatatlan a Biblia ismeretétől, pontosabban „a sikeresen fordított Biblia” ismeretétől.

A kifejezések helyes értelmezése a kontextus „helyes értelmezésével” válik lehetővé. A részek és az egész között tehát dinamikus viszony van, az értelmezésben a kettő egymásrataltsága megkerülhetetlen. A precíz fordítás – a bibliafordítók és a lefordított szövegek „továbbértelmezői” számára, akik a szentírási szövegek helyes fordítását az isteni kinyilatkoztatás pontos megértése szempontjából megkerülhetetlenül fontosnak tekintették – „létkérdés”.

A fordítással kapcsolatos kérdések – legyen szó a teológiai vagy irodalomelméleti értelmezésben, legyen szó akár a Bibliáról vagy éppen *Az ember tragédiája* idegen nyelvre történő fordításáról – megkerülhetetlenek. És ekkor még csak ott tartunk, hogy ez csak az értelmezés első lépése, amely lényegében a további értelmezés alapjait teremti meg. Gadamer érvelése a fordítás meghatározó szerepét illetően a szövegértelmezés komplexitására utal. Már a néha megkerülhetetlen „első lépés”, a fordítás is erőteljesen befolyásolhatja a további szövegértelmezést vagy annak kísérletét. Madách fő művének értelmezési kísérlete esetében a bibliafordítás precizitása, és az értelmezést segítő bibliai szöveg kultúrtörténeti beágyazottságában történő értelmezése kitüntetetten fontos, hiszen a madáchi mű a „bibliaismereti gondolkodás nélkül” önálló – a semmiben lebegő szöveggént vizsgálva – érdekes játék, szelle-

mi erőpróba, nem is haszontalan, de az európai kultúrkörben szocializálódott befogadó számára talán kevésbé vonzó. (Ez alól csak a dekonstrukció jelent – konzekvensen – kivételt.)

Természetesen *Az ember tragédiája* irodalmi mű, és senki nem tekintí a kinyilatkoztatás részének, de az Ember és a személyes lét végső kérdéseit boncolgatja, és a biblikus alapú történelemszemléletet is provokálja. A vizsgálatok a filozófia, teológia – gyakran – sajátos elegyet alkotva teremt kapcsolatot az irodalommal. Tulajdonképpen azt mondhatnánk, hogy az irodalmi szövegek teológiai-irodalomelméleti értelmezésével, értelmezési kísérleteivel ugyanannak a valóságnak a töredékes megismerésére teszünk kísérletet, mint a Biblia teológiai-irodalomelméleti vizsgálatával.

Az ember tragédiájának lényeges kérdése a gonosz hatalmi terének vizsgálata. Ez igazán bennünket egzisztenciálisan érintő kérdés még akkor is, ha a rossz léte már önmagában a filozófia és a teológia egyik legizgalmasabb kérdése. Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy hogyan lehet egyszerre igaz, miként tartható fenn az az állítás ellentmondás nélkül, hogy Isten mindenható, Isten feltétlenül jó és létezik a rossz, igen komoly teológiai problémával kerülünk szembe.³ Erre megnyugtató választ még akkor sem kapunk, ha az állításokat a gondolkodás ontoteológiai állapotába száműzzük. Ugyanakkor legalább ilyen izgalmas az a kérdés, hogy az individuum és attól elválaszthatatlanul a történelem „világában” hogyan nyer teret a rossz. Legyen az szubsztanciális létező vagy az ember természetéből szükségszerűen következő valóság.

Madách szövege a rossz eredetével kapcsolatosan világosan beszél: a bibliai alapú luciferi lázadással magyarázza a problémát. Az rossz eredetének kérdése tehát nem kitüntetetten fontos a szövegértelmezésben, ezen a szerző (is) túllép a kerettörténetekkel, de kétségtelenül jelen van a szövegben, mint kérdés és állítás. A szöveg befogadásakor a – valószínűleg – megkerülhetetlen kérdés a rossz lényegének és hatalma határainak problematikája.

A Sátán jelenléte a *Tragédiában*

Az irodalomtörténészek közül többen azt vallják, hogy *Az ember tragédiája* nem dráma, hanem inkább drámafűzér, vagyis laza szálakkal egymásba kapcsolódó tragédiák sorozata.⁴ A szöveg lazán kapcsolódó egységeit összetartó erők mibenlétének vizsgálatát nem tekintem a tanulmány feladatának. Az azonban biztos, hogy akár egységes, koherens szöveggént vagy tragédiák laza szálakkal egybe kapcsolódó sorozataként tekintek a szövegre, a gonosz megtestesült jelenléte valamennyi színben nyilvánvaló. Vagy mégsem? Értelmezhető úgy Lucifer jelenléte a színekben és világos törekvése az ember feletti hatalomra, mint ellenállás és hatalmi törekvés – lényegében válasz – a jogtalan, az Isten, az Úr által a saját hatalmát legitimizálni próbáló diskurzusra? Igen, az értelmezésnek szabad tere lehet ebben a kontextusba feltéve, ha eltekinthetünk a kultúrtörténeti közegünktől. Akkor valóban pusztán az egyik meghatározó szereplő – az Úr – agresszív törekvéséről van szó. Azonnal megkérdőjeleződik, hogy a gonosz gonosz-e valójában vagy egyszerűen a szöveg egy másik szereplőjének a törekvéseit próbálja elfojtani, és egy másik lehetséges struktúrát kialakítva, vagyis „másfajta” viszonyulási pontokat követel az univerzumban és az emberi világban.

Ha kijelentjük, hogy *Az ember tragédiájának* konfliktusa minden rossznak és abból fakadó bűnnek az eredője nemcsak a teológia, hanem a Madách-mű értelmezésében is, máris a szövegben fix pontot rögzítettünk mégpedig úgy, hogy az Úr, Lucifer és az ember helyét egy a kultúrtörténet által meghatározott struktúrába helyeztük. Kétségtelen, hogy ez az értelmezés lehetőségeit is „bizonyos” irányokba tereli, megszüntetve ezzel a teljes szabadsággal kijelölhető fix pontokat. Ugyanakkor nem érzem szükségét, hogy figyelmen kívül hagyjuk a kultúrtörténeti beágyazottságunkat. Nem tekintjük a szöveget kész műnek, amelynek az értelmezése rendkívül behatárolt, de minden kultúrtörténeti vonatkozástól függetlenül értelmezhető anyagnak sem. Nem tekintünk úgy a befogadóra mintha olyan lenne a szociokulturális környezete, amely a kultúrtörténettől, a már idejétmúlt szociokulturális környezettől teljesen érintetlen lenne, és nem örízné azok lenyomatait. Amikor a szöveg az olvasó és a szöveg interakciójában életre kel a fentiek figyelmen kívül hagyása nehezen lenne elfogadható.

Persze mindez érdekes gondolatokat és következtetéseket vet fel, de valószerűtlenül eltávolít bennünket a kultúrtörténeti beágyazottság figyelembe vételétől, bizonyos értelemben tehát a realitástól. Nem tagadjuk természetesen a kultúrtörténetbe ágyazottságunk megbújó veszélyeket sem. Mindenek előtt azt, hogy semmiképpen nem tekinthetjük lezártnak és újragondolásra feleslegesnek a lét és az ismeret egyetlen elemét sem, pedig ez a „személyes kultúrtörténeti rögzítettség” észrevétlenül efelé tol(hat)ja gondolkodásunkat.

A gonosz jelenléte – lényegében Lucifer kitüntetett szerepe – materializálja a rosszat. Persze a rossz nemcsak Lucifer személyében jelenik meg, hanem azokban a struktúrákban is, amelyek az egyes színekben érvényre jutnak. Ez azt sejteti, hogy a világ, az emberi struktúrák által konstituálódott világ, önmagában rossz. A bűn a történelemben és a személyes létben nem elsősorban a rossz tudatos elkövetése, hanem magának a létezésnek a problematikája vagyis igen kevés köze van a konkrét ember felelősségéhez. Megkerülhetetlenül összefonódik ez a gnosztikus álláspont Madáchnál a személyes felelősséget hangsúlyozó eredendő bűn szimbolikus történetével.⁵

Ebben a helyzetben a kultúrtörténeti kettősség ellentétes öröksége jól kivehető. Miről is van szó? *Az ember tragédiájában* egyfelől a rossz úgy jelenik meg – összhangban a nyugati és keleti kereszténység tanításával –, amelynek nincs természete, az nem valami, nem anyag, nem szubsztancia, nem a világ, hanem általunk van, vagyis a rossz nem lét, hanem tett.⁶ Tehát nem egy ember, nem egy történelmi színeken keresztül bemutatott rossz struktúra, amelyben a konkrét személy felelőssége elhanyagolható vagy egyáltalán nincs. Sokkal inkább a kígyó és az első emberpár szimbolikus esete, amely a saját felelősséget hangsúlyozza. A rossz, a bűn tehát nem a kígyó léte, hanem az első emberpár szabad döntésen alapuló saját felelőssége.

Ugyanakkor a szövegben a gonosz jelenléte a feltétele a bűnelkövetés aktusának, amely a drámai konfliktus lényege. A történelmi színekben a fokozatosan kiábránduló Ádám tisztaságát a „luciferi csel-szövs” veszélyezteti. A konkrét személy felelőssége – az eseményekben rendszerint tevékeny részt vállaló Ádám – rendkívül csekély. Lényegében egyetlen bűne a kereten belüli színekben a hitben való meg-

gyengülés lehetne, de ez az állítás nem állja meg a helyét, hiszen az isenhittől való eltávolodása nemcsak az ösbűntől, hanem magától az Úrtól is ered.

„Ádám, Ádám! Elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.”⁷

Ez pedig azt jelenti, hogy az Úr ellöki magától Ádámot (az embert), vagyis így a hit gyengülésében a keretszíneken belül – teológiai értelemben – nincs értelme csak Ádám felelősségéről beszélni. (Az Isten és ember viszonyában – a kinyilatkoztatás és a kegyelem kérdéskörének vizsgálata alapján – mindig Isten teszi az első lépést az ember felé.) A fentiek mutatják, hogy a *Tragédia* aligha azonosítható a bibliai alapokon nyugvó teológiával. Az, hogy ez a megfeleltetés mégis gyakran megtörténik – főként a vulgárértelmezésekben – nehezen magyarázható.

A bűn teológiai értelmezésben nem más, mint az ember szabad, az egész egzisztenciáját alapvetően befolyásoló döntése Isten ellen. Lényegében tehát szembefordulás Istennel.⁸ Az alapvető – teológiai szempontú – bűnértelmezésnek a *Tragédia* – a keretszíneken „eleget tesz”, de a keretszíneken belül – Ádámot illetően – már kevésbé.

Lucifer folyamatos jelenlétének is meghatározó szerepe van Ádám hitének gyengülésében, amelynek legfőbb bizonyítéka, hogy megállíthatatlan a kereten belüli színeken Ádám reményvesztésének folyamata. A reményvesztés szükségképpen velejárója a hit gyengülése. Amennyiben a hitet úgy határozzuk meg, hogy szabadon elfogadjuk igaznak egy személy kijelentéseit a belé vetett bizalom alapján, akkor magyarázatra sem szorul, hogy Ádám saját hite gyengülésének folyamatát éli. Ez – mint utaltam már erre – szükségszerű következménye annak, hogy Isten elfordult Ádámtól, aki Istentől függetlenül jelöli ki célját a világban:

„A cél voltakép mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja a küzdés maga”⁹

Vagyis Ádám új célt határoz meg az emberi létezés értelmeként, amely nélkülözi a transzcendenciát és a küzdést – ha csak pillanatokig is – önmagában való célként határozza meg. Kizárja a keresztény vallás gondviselő Istenét a világból és a létezés végső értelmét önmaga határozza meg. Ez pedig azt jelenti, hogy bizonyos pontokon eljut a gondviselő Isten tagadásáig. A hitvesztés folyamatában az emberi létezés legfőbb attribútumaként nem az istenkeresést tartja szem előtt, hanem egyre inkább megzavarodva próbál hinni a gondviselés nélküli világ értelmének önmeghatározásaiban.

Lucifer az álomszíneken az egyén szabadakaratának hiányáról próbálja meggyőzni, vagyis éppen arról, hogy a bűn a rajtunk kívülálló struktúrák, a materializálódott világ természetes következménye azaz a felelősséget elhárítva Ádámról egyben hitének értelmét kérdőjelezi meg.

„Híu törekvés! Mert egyént so’sem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam mely visz, vagy elmerít
Uszója, nem vezére az egyén...”¹⁰

Madách Ádámja (az ember) egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy vergődik a szabadakarat érvényesítése és a szabadakarat esetleges korlátozottságának megtapasztalása között. Lucifer előbb idézett kijelentése éppen arra utal, hogy szerinte a szabadság nem más, mint a felismert szükségszerűség. Ez a kijelentés pedig igencsak ismerősen hangzik többek között a marxizmus jól ismert kelléktárából. Ádám bizonyos cselekedetei, döntései viszont ellentmondanak ennek a luciferi véleménynek. Ere az egyik legjobb példa az egyiptomi színben a fáraó döntése a nép felszabadításáról:

„Ím legyen szabad
A szolganép: Mit is ér a dicsőség,
Mit egy személyben ér utol az ember
Milliók vesztével és milliók jajával,
Kikben szintén az az ember lehel;
Milliószor érzem a kint, egyszer a kéjt.”¹¹

A rossz – esetünkben a bűn – és a szabadakarat elválaszthatatlanul összetartozó fogalmak abban az értelemben, hogy a bűn feltételezi a szabadakaratot, a szabadakarat pedig a rossz lehetőségét biztosítja. A fenti idézetek sem a szabadakarat létét vagy hiányát ellentételezik, hanem a szabadakarat terének problematikájára utalnak.

Ugyanakkor a rossz jelenléte a szövegben nem Lucifer aktivitásán keresztül valósul meg, hanem a történelmen és a jövő „történelmén” keresztül. Nem a struktúra a bűn hordozója, hanem a struktúrát kialakító ember, sőt a „nagy emberi közösség”, de kétségtelen, hogy a szabadakarat alapuló hangsúlyozottan személyes(egyéni), a rosszat választó cselekedet, amely a bűn fenti meghatározását alátámasztaná a történelmi színekben jórészt rejtve marad.

* * *

Lucifer a konstantinápolyi színben, többek között a középkori kereszténység két legfontosabb embereszményét – a lovagot és a szerzetesit és az azt egyesítő kereszteslovag ideált – bírálja. Ugyanakkor e bíráltnál még érdekesebb a keresztény tanítás hitigazságainak a szélsőséges teológiai liberalizmus álláspontjáról történő kritikája. Nagy László tanulmányában védelmébe veszi a homousion és homoiusion vitát, hangsúlyozva, hogy az egylényegűség vagy hasonló lényegűség teológiai vitája az egyháztörténet egyik legmeghatározóbb diskurzusa.¹²

„Adjátok fel, barátim, azt az i-t,
Szebb áldozat lesz életmegvetések
A szent sírért vívandó hősi csatában”¹³

A diskurzus menetét meghatározó Lucifer ebben az esetben sem a létező dolog lényegére, hanem tragikus megjelenési formájára – az önálló létezéssel nem rendelkező rossz által alakított valóságára – irányítja a figyelmet.

„A szép tanok.
Ah, a szent tan mindig átkotok,

Ha véletlen rá bukkantatok:
Mert addig csüritek, hegyezitek,
Hasogatjátok, élesítitek,
Míg örültség vagy békó lesz belőle.”¹⁴

Az álomban bemutatott események és struktúrák – „Lucifer önkényes válogatásai” – az adott kor visszasságait úgy mutatja be, mint eleve a struktúrák és a bűnök által pusztulásra ítélt rendszereket és eszméket. Az eszmék és a valóság viszonyában a lelkesítő, értékes vagy értékesnek tűnő eszméktől a kiábrándító megvalósulásig jutunk el. Vagyis az eszméket a struktúrák és az azzal gyakran összefonódó egyéni bűnök kiábrándítóvá teszik. Lucifer célja Ádám (az ember) személyiségének átforgatása. „Ideálja” egy olyan emberkép, amely a személyes döntésre képtelen, a világban a szépet meglátni alkalmatlan vagyis a reménytől és a hittől idegen és „érintetlen” ember eszméje. Egyszóval a kiszolgáltatott ember képe, amelynek meghatározó eleme a világ értelmetlenségének képzele.

„Segítség, Lucifer! El innen el!
Vezess jövőmből a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat,
A hasztalan harcot. Hadd fontolom meg:
Dacoljak-é még Isten végzetével?”¹⁵

A kereten belüli színekben Ádám (az ember) és Lucifer diskurzusaiban Lucifer tematizál. Ő választja ki az álomba merült ember előtáruló képeket, amelyekben – mint valami 21. századi médiumban – Ádám interaktív szereplőként jelenik meg. Az igazi – a szabadakaratból történő választás – lényegében csak a keretszínekben lehetőség Ádám számára. A kereten belül csak illúzió.

A konfliktus megoldása: a kegyelem

Az ember tragédiájában a szereplők pozicionáltsága több látszólagos változáson ment át. A keretszínek diskurzusaiban az Úr mint teremtető, és ebben a kitüntetett státuszban mint az egész diskurzust meghatározó szereplő jelenik meg. Az alapvető változást az Úrnak a diskur-

zusból való kilépése jelenti, amely a kereten belüli viszonyokban Lucifer meghatározó, a diskurzus irányát megszabó helyet kap. Hátterbe szorul Ádám (az ember) számára a szabad döntés lehetősége, hiszen Lucifer az embert a struktúrák és a történelemnek szinte teljes egészében kiszolgáltatott, a szabad akarat lehetőségétől megfosztott létezőként értelmezi. Egyetlen lehetőség a kor által felkínált eszmék ideáljaiba történő beilleszkedés, de az mindenképpen bukással végződik. A diskurzuspozíciók újabb átalakulása az utolsó színben következik, amelyben az Úr pusztája megjelenése átstrukturálja a viszonyokat.

Porba szellem!
Előttem nincs nagyság.¹⁶

Az Úr megjelenése tehát nem egyszerű színváltás, hanem az ember és az Úr találkozása egyben. A kereten belüli jelenetekből kiiktatott Úr a kegyelem eszközével él. A teológiában a kegyelem az Úr – az ember részéről ki nem érdemelhető – ajándéka, ember felé fordulása, bizonyos értelemben az Úr önközlése. Az ember Isten felé fordulása tehát önmagában elégtelen, a meghatározó lépést az Úr teszi. A szöveg világosan jelzi azt a radikálisan különböző viszonyulást, amivel az Úr és Lucifer az emberhez közeledik:

„Fellázadsz-é rabszolga, ellenem?
Fel a porból állat!
(Lucifer Ádám felé rúg. Az ég megnyílik; az Úr dicsőülten, angyaloktól övezve megjelen.)”¹⁷

„Az Úr
Emelkedjél, Ádám, ne légy levert,
Midőn látod, kegyembe veszek újra.”¹⁸

„Az Úr
„Te meg fiam beszéld el mi bánt úgy”¹⁹

Ádám (az ember) helyzete radikálisan más mint a kezdő keretszínekben. Nem hasonlít sem a paradicsomi, sem a paradicsomon kívüli korábbi állapotra. Ennek a kapcsolatnak meghatározó eleme a hit és a magára nem hagyás együttese. Ádám nincs birtokában a korábbi paradicsomi „kétely nélküli biztos tudásnak”, de a paradicsomon kívüli „Isten-nélküliséget” sem kell megélnie, amit lényegében a kereten belüli színekben is megtapasztalt. Ádám semmivel nem érdemelte ki az Úr által lehetőségként felkínált új viszonyt. A dráma ebben az értelmezésben nem egy kiábrándító eseménysorozat tragikus lezárása, hanem az egyén számára a folyamatos újrakezdés lehetőségét kínálja.

Jegyzetek

1. GADAMER, Hans Georg: *Das Erbe Europas*, Bibliothek Suhrkamp, Schurkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1989.136–157.
2. Ezt a komplex, egyben gadameri hermeneutikai szövegolvasatot nyújtja: Máté Zsuzsanna Madách-monográfiájában. MÁTÉ Zsuzsanna: *A bölcsélet átlényegülése esztétikumká – középpontban Madách Imre: Az ember tragédiája című művével*. Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 2013.
3. Paul RICEOUR: *A rossz: kihívás a filozófia és a teológia számára*, in.: Paul RICOEUR: *Válogatott irodalomelméleti írások*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 93.
4. NAGY László: *Madách Imre Az ember tragédiája című színművének teológiai vizsgálata* (kéziratban, a tanulmány szerző tulajdonában) 2. (alábbiakban NL.)
5. Paul RICOEUR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.77. (alábbiakban R)
6. uo.
7. Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Tolnai Nyomdai Intézet és Kiadóvállalat RT., Budapest, 1944. 22. (alábbiakban: M)
8. Karl RAHNER – Herbert VORGRIMLER: *Teológiai Kiszótár*, Szent István Társulat Kiadó, Budapest, 1980. 72.
9. M 191.
10. M 88.
11. M 40.
12. NL. 15.
13. M 85.
14. M 80.
15. M 200.
16. M 204.
17. M 204.
18. M 205.
19. uo.

III. Versek, drámák és esszék értelmezései

Máté Zsuzsanna

Madách Imre „széptani tanulmányai” és *Az ember tragédiája*

Madách Imre életművében három értekezést és egy kritikát tartunk számon, *Tanulmányok* gyűjtőnév alatt – a Halász László-féle *Madách Imre Összes Művei* kiadást véve alapul –, a mindössze 19 évesen írt *Művészeti értekezését*,¹ az *Eszmék Léliáról* c. kritikáját,² valamint az 1862-ben, a Kisfaludy Társaságban elhangzott, *Az esztetika és társadalom viszonyos befolyása* c. székfoglaló értekezését³ és az egy évvel későbbi akadémiai székfoglalóját, *A nőről, különösen esztetikai szempontból* címűt.⁴ Írásom⁵ központi témája e négy madáchi „széptani” írás esztétikai alapelvei és *Az ember tragédiája* c. drámai költeményének, valamint lírájának néhány összefüggése.

1900-ban Palágyi Menyhért Madách-monográfiájában így írt Madách első „széptani tanulmányá”-ról: „Hogy Madách Imre mily komolyan vette drámáiról hivatását, arról a »Művészeti értekezés« tesz tanúbizonyságot. Nagyobb terjedelmű széptani tanulmány ez Sophokles tragédiáiról és a drámáról általában. Még 1842-ben készült, valószínűleg Sréter János házában, mikor a 19 éves patvarista szabadon használhatta a jeles alispán gazdag könyvtárát. (...) Szokatlan jelenség ez irodalmunkban, a hol mindenki taníthatni vél, mielőtt maga valamit tanult volna. (...) cziczoma nélküli benső tanácskozások a drámai műzsával, melyeket olvasva, nem csekély meglepetéssel látjuk, hogy a 19 éves ifjúban egy kész széptani gondolkozóval, mondhatom bölcselővel állunk szemben.”⁶ Ismert, hogy a filozófus Palágyi – Madách fiának, Aladár barátjának – véleményével szemben nem túl nagy jelentőséget tulajdonított ezen írásnak a második Madách-monográfia írója, Voinovich Géza, aki „zavaros széptani értekezés”-nek⁷ ítélte meg, sem Balogh Károly.⁸ 1972-ben Solt Andor mintegy véletlenül, a Kisfaludy Társaság 1842-ben meghirdetett pályázatának kettő darab pályamunkája között találta meg a madáchi teljes pályamunka-szöveget és a Halász Gábor-féle *Madách Imre Összes Műveiből* is hiányzó első kettő

fejezetet publikálta.⁹ A 20. század végén Striker Sándor adta az eddigi legalaposabb értelmezését a már teljessé vált értekezésnek. E korai írás néhány párhuzamát emelte ki a főművel, így az életvilág fontosságát¹⁰ és az erkölcsi alapvet.¹¹

További párhuzamok, hogy Madách a drámai hősök létszáma vonatkozó korai írásának diktátumát szinte követi a *Tragédiában* – „több főszemélye lehet a színműnek, anélkül, hogy annak eszmei egységén a legkisebb csorba is esnék” –,¹² ahogy az eszmei körre vonatkozó gondolatkört is, miszerint korának kedvelt „magánügy”-e, a szerelmi téma fölé helyezi a közügy, a haza, a szabadság és az emberiség kérdésköreit. Azonban ez utóbbiak értékcsökkentésétől óva int: „Óvakodjék mégis mindenik abban keresni a nemzetiség és honszerelmet, hogy fennhéjázó erős szabadelvű mondatokkal szője át művét, vagy a főszemélytől kezdve a legkisebb szolgál minden személyeinek kebelébe honszerelmet s zsarnok gyűlöletet öntsön. (...) A jellemeknek, a cselekményeknek s a színnek (...) kell lenni nemzetinek, s a szabadságnak érzete pedig annak bírásából származó nyugalomban tanusítsa magát.”¹³ Az első értekezésnek a drámai mű szerkezetére vonatkozó összegzése a már itt megmutatkozó tudatos alkotói szándékot, s majd a *Tragédiában* realizálódó – a tanulmányom második részében kifejtett – legfőbb esztétikai alapvet hangsúlyozza, a két évtizeddel később megtalált nagy „tárgy” és szellemiség – az emberiség múltja, jövője, haladása, az emberi létezés értelmessége – mellett. A művészeti értekezést idézve: „Elég tehát szabályul, hogy *logikai rend legyen az egészben, s egyszerre történendő kifejlés. A többi a tárgy mivoltához s a szellemhez, mely az egészet elönti, lévén alkalmazandó, a költő önkényére és belátására bízatik.*”¹⁴ Akár a *Tragédia*, akár a madáchi líra némely költeménye ezen alapelv alkalmazását bizonyítja, a műegész-felgás mellett a logikai rend alkalmazását.

Az ember tragédiája 4141 sorából csak néhány tartalmaz esztétikai jellegű utalást, konkrétan a londoni színben Lucifer és Ádám párbeszéde:

„LUCIFER

Vajon tetszőbb-e egy Shakespeare neked,

Mint nékik e torzképű összevissza?

ÁDÁM

A torz az éppen, mit nem tűrhetek.

LUCIFER

Rajtad tapadt még a görög világból.

Ládd, én fia vagy apja, hogyha tetszik

– Mert szellemek közt ez nem nagy különbség –,

Az új iránynak, a romantikának,

Én éppen a torzban gyönyörködöm.

Az emberarcra egy majomvonás;

A nagyszerű után egy sárdobás;

Ficamlott érzés, tisztos szörriha;

Kéjhölgytől szemérem szózata;

Tömjénezése hitványnak, kicsinynek;

Szerelmi élvre átka egy kiéltnek:

Feledtetik, hogy országom veszett,

Mert új alakban újraéledek. –”

Madách *Eszmék Léliáról* című kritikája adja a háttérét a londoni szín párbeszédének a művészetről: Ádámot riasztja, Lucifert gyönyörködteti a torz-jelleg, mely az „új iránynak, a romantikának” a jellemzője. Lucifer öröme, Ádám viszolygása a bábjátéktól, az „ízetlen tréfától” indítja a párbeszédet, melyben Lucifer a tetszés relatív jellegére mutatott rá, az Ádám által elutasított „torzképű összevissza” pedig a harmónia hiányaként értelmezhető. Ezt erősíti fel a luciferi példatár, „nagyszerű után egy sárdobás” variánsai, melyekben az ellentétes elem-párok összeillesztése értékcsökkenést mutatnak, a rút mellett a groteszk felé közelítve. Ez az esztétikai értékelés Shakespeare-t és a görögséget állítja szembe az „új irány”-ba tartozó romantikus műalkotásokkal: Alexander Dumas *Kaméliás hölgy* című, a korban népszerű regényére tett elutasító célzás egyértelmű („kéjhölgytől szemérem szózata”) valamint George Sand *Lélia* (1842) című regényének madáchi kritikája tűnik elő a – paradox módon – luciferi dialógusrészlet mögül („Tömjénezése hitványnak, kicsinynek; / Szerelmi élvre átka egy kiéltnek.”) Másrészt az 1862-es székfoglaló értekezésben hasonlóan a görög és az angol reneszánsz irodalmát állítja majd szembe korának regényirodalmával.

Madácsy Piroska *Madách és George Sand* című tanulmányában a francia romantika egyik jellegzetes képviselőjét mutatja be, a férfinév mögé bújt, pipázgató asszonyt, George Sandot, akinek (alakja hazánkban is rendkívül népszerű¹⁵) *Lélia* (1842) regényéről *Eszmék Léliáról* címmel írt kritikát Madách Imre, s melyet csak a szerző halála után fél évszázaddal ismert meg az olvasó.¹⁶

A magyar irodalomtörténete 1849-től 1905-ig akadémiai kötet e kritika keletkezését 1848 előtti időszakra teszi.¹⁷ Ezzel szemben úgy vélem, hogy két évtizeddel későbbre datálhatjuk, azaz főművének ideje alatt vagy közvetlenül előtte, illetve utána írhatta Madách egyetlen kritikáját. Feltételezésem indokolja az, hogy a kortárs romantikát elutasító *Tragédia*-részlet mögött e madáchi kritika elvi és szembeállítási alapja rejtőzik, másrészt az, hogy a *Tragédia* első megjelenésének évében, 1862-ben írt székfoglaló értekezése is hasonló összevetést tartalmaz. (Emellett semmi támpontunk nincs a megírás idejét tekintve, így feltételezés marad, mivel tudjuk, hogy a *Tragédia* megírásához Madách más, korábbi, kiadatlanul maradt szövegeit is felhasználta.) A kritikában az életet csak „mívelő”, „kísérteties alakokat” lát ebben a regényben Madách – hasonlóan szembeállítva a shakespeare-i hősökkel –, csupa örült, beteg, torz lelket és egy szeretetre képtelen, már mindenből kiábrándult női főszereplőt, akik valamennyien „gyötrik egymást, szenvedélyeikkel üldözik, s mi csak, t.i. az olvasó, összevissza kezünk, miért történik ez?”¹⁸ A cselekmény és a szereplők motivátlansága, logikátlansága miatt a regény szomorúságát inkább nevetségesnek ítéli meg Madách: „Nagy eszközöket használni csekély dolgokra és viszont a komikumot szüli.”¹⁹ E megállapítás mögé helyezhetőek az idézett *Tragédia*-részlet luciferi felsorolása. Madách felfogásának – „a nő, ki maga életünk költészete” s egyúttal a „szép eszméje” – megcsúfolását látja a regényben, Lélia alakját pedig művészi ábrázolásra alkalmatlannak véli: „hogy festeni lehessen művészetben, tagadom”²⁰ Akárcsak a *Tragédia* fentebb idézett soraiban is, e regényt a rendezettség és a harmónia hiánya, valamint torz, azaz groteszk, néhol pedig nevetséges jellege miatt utasítja el. Ahogy a *Művészi értekezés*ben, a székfoglaló értekezésben és e kritikában is, a rendezettség követelménye alapvető esztétikai elvként mutatkozik meg.

A Kisfaludy Társaság 1862 január elején választotta Madách Imrét tagjai közé, majd március végén Arany János „Egy üdvözlő szó” beszédjével bemutatva, Madách maga olvasta föl *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása* című székfoglaló értekezését. Bérczy Károly erről az eseményről így emlékezik: „Dicsőült pályatárs, mennyire meg volt hatva azon ép oly őszinte, mint forró örvendezéstől, melylyel vele mindnyájan kezét szorítani siettünk! Ez volt az első és utolsó és egyetlen szerény ovatio, melyben őt írói pályája részesíti”. Barta János, a harmadik monográfia írója szerint „nem sok újat mond tudományos tekintetben, van bennük közhely is elég, de meglepnek férfias józanságukkal.”²¹ Barta János nem indokolja megállapítását, csupán az esztétikát, mint a szép tudományaként megközelítő részeket emeli ki, így a szép meghatározhatatlan jellegét; valamint a művészet és az erkölcs viszonyát. Madách, miután részletezi a szép abszolutisztikus és egyben relatív (konvencionalitásokra építő) jellegét és a mindennapi életet átjáróságát, kantiánus következtetése a két évtizeddel korábban írt *Művészeti értekezés*essel esik egybe: „A valódi szépműi remeknek nem lehet más kiindulópontja és végcélja, mint maga a szép. Méltóságának érzetében nem adhatja magát semmi más fogalom érvényesítésének, semmi más cél utótlérésének szolgálójául, s még magát az erkölcsi jót is csak annyiban engedheti meg, nem uralkodni maga felett, de frigyessülni a szépnek fogalmával, amennyiben, mint ezzel oly rokon, jelen nem léte hiányt éreztetne velünk, ottléte pedig harmóniájának teljére szolgál (...).”²²

Értelmezésemben e tanulmány újdonsága két olyan esztétikai elv megjelölése, melynek pragmatikája, megvalósulása maga a főmű. Madách székfoglalójában *Az ember tragédiája* mögötti, teoretikusan megfogalmazható esztétikai elvét mutatja be, melynek kimondását már ismétlésnek is vélhetnénk 19 évesen írt tanulmányából, mégpedig a műalkotás logikai rendjének szükségességét, ám mégis itt definiálja, igaz, nagyon röviden. A másik ilyen kiemelkedő elv pedig, a költészet és a hit viszonya. A Madách-monográfiák szinte visszhangozzák a székfoglaló ez utóbbira vonatkozó aforisztikus megállapítását, ugyanakkor nem értelmezik sem a székfoglaló, sem az életmű kontextusában: „A vallás az észnek költészete s a költészet a szívnek vallása. Mi sem természetesebb,

mint hogy e két nem egymásnak fáklyáján gerjessze lelkesülése [...] Meg is maradt minden korban élénk érzése annak, hogy hit és költészet elválhatatlan ikrek – a delej egymást kiegészítő két külön sarka, – s a művészetek ujjászületése korában ismét a hit volt, mi festészetet, építészetet és zenét ihleté.”²³

A költészet és a hit ily módon értelmezett korrelációjára épül a *Tragédia* utolsó színében – Ádám kétségbeesett kérdéseire – az Úr válasza,²⁴ miszerint a költészet megváltó funkciója, a valódi világ értéktelenségeitől vált(hat)ja meg az embert, így nem csupán a rideg valóságot átpoétizáló eszköz, hanem több ennél: egy elvesztettnek hitt és egyben egy megtalált hit, „a szívnek vallása”.²⁵ Madách értekezésében a költészet és a hit e szoros együttlevősége, az ember alapvetően idealisztikus irányultságának szövetsége majd a harmadik alapformája lesz hit és költészet kapcsolatának. Az első és a második alapforma: „azok a költők, akik alávetették magukat a szoros igazhitűség jármának s annak körében kerestek lelkesülést; ez irányban Dante, Tassó, Milton haladt, [...] vagy alkottak új s a körülsáncolt igazhitűségen kívül eső istenséget, attól várva ihletet és dicsét. De kétes jellemű lovagerény s az ideállal erőszakolt nőbálvány tisztelete nem ihletést, de beteges álomlást, nem dicsét, de bengali tüzet hozott létre, egész nagy birodalmát az emberi érzelmeknek hozván ellentétbe nemcsak a klasszikus kor józan világnézetével, hanem általában az emberi természettel.”²⁶ Ez utóbbi alapformának a példajaként és egyben a saját korában érvényesülő jelenségeként említi Madách a német és francia romantikus regényirodalom azon betegesen idomított nőalakjait, melyek révén a költők, írók „méltóság nélküli istent” állítottak a ledöntött bálványok helyébe. Itt egyértelmű az utalás az említett George Sand *Lélia* c. regényére és ennek nyomán (is) e kritika keletkezése nem 1848 előttre datálható, hanem két évtizeddel későbbre, a főmű megírásának és megjelenésének tágabb intervallumára, 1859 és 1962 közé eső időszakra. A harmadik alapforma hit és költészet kapcsolatát tekintve: „az emberek végre kilesték azon hitet, melyet a nép örök ifjú alkotóereje, kiapadhatatlan költészete észrevétlenül alkot a mereven szabályozott vallás mellett, szíve üreinek kitöltésére, – hogy úgy mondjam, saját házi használatra. Mellyel tündérekkel népesíti be a napsugaras erdőt, törpékkel a bánya fenekét,

boszorkányokkal a szirtek ködülte ormát és aranyalmát termő kertekkel a messze puszták kietleneit, [...]” A népköltészet mellett a korában is élő hiedelmekre utalva mutat rá az emberi lélek legmélyén lévő, a világot átpoétizáló hit-elemekre.²⁷ E harmadik formában Madách fölismeri a rokonságot a naiv szemlélet és a népköltészet archaikus beállítódása, valamint a vallási tapasztalat, mint hit és a költészet között. Így válik a „költő Isten kedves eszköze”-vé, a *Költő barátomhoz* című episztolájában és az *Éjféli gondolatok* költeménye záró részében is.

A költészet és a hit szoros kapcsolata révén Madách Imre a 19. század közepének és az önkényuralom válságának korában, kortársai közt tán egyedülként őrizte meg a költészetnek tulajdonított egyéni megváltottság-tudatot és azt ki tudta békíteni – S. Varga Pál kifejezését alkalmazva – egy „ismeretkritikai szemponttal”,²⁸ mivel, egy (kora-)romantikus ’filozófus-költő’ és ’prófétikus’ attitűddel, az élet értelmére és értékességére folyton rákérdezve, kritikus látteletét adta a két-világ kettéhasadottságának.²⁹ A madáchi lírában valamennyi, a magasabb világra mutató tényező ellentétes minőségűre hasad szét, egyedül a költészet az, melynek értékessége nem kérdőjeleződik meg, ahogy a *Tragédiában* is a dal és a költészet áramoltatja az „égi szót”. Kortársai közül Arany János állt közel e művészettelfogáshoz, aki az „eszményi példány világnak” szükségességét hangsúlyozta az ember alapvetően ideális természete miatt. Arany számára a művészet volt az „egyetlen lehetőség”,³⁰ hogy az idealitás létének élményét meggyőzővé tudja tenni.

Madách a népköltészet mellett a *Bibliában* látja az irodalom tematikus megújulásának lehetőségét. Bibliai témájú, epikai keretű gondolati költeményei, illetve elbeszélő költeményei (*A betelt kívánságok*, *Az angyal útja*, *A nő teremtetése*, *Az első halott*, *Lót*, *Nabukodonozor álma*, *Az utolsó ítélet*) már jelzik azt a *Tragédiára* mutató költői elgondolást, miszerint a bibliai mítosz alkalmas költői forma az egyetemes emberi kérdések felvetésére és megvizsgálására. Ismeretes Madách „bibliás” műveltsége. Pollák Miksa öt részben megjelent tanulmány-sorozatóban, mely az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvében (1935 és 1939 között) *Madách és a Biblia* címmel jelent meg,³¹ igen meggyőzően és jól dokumentáltan a Biblia, az Apokrifák és a rabbinikus irodalom hatását mutatja ki a teljes életműben. Székfoglaló érteke-

zésében Madách maga hívja fel a figyelmet többek között a „szent könyvek” értékességére: „eddig alig sejtett kincshalmaz fekszik előttünk szent könyveinkben, legendáinkban, mondáinkban, melyeknek csak egyes szemeit kezdték felásni jeleseink, [...]”.³² A *Tragédiára* tekintve, nemcsak az alaptéma egyetemessége, a bibliai keretek, az ószövetségi teremtetéstörténet és bűnbeesés történetének merész újramondása³³ jelenti a köteléket a szent könyvhöz, hanem egyfajta archaikus stílus megtalálása is. Amíg Madách nyelvének darabossága és a gondolat ereje a lírai formálás szempontjából, költeményeiben hátránynak bizonyult, addig a *Tragédiában*, a bibliai keretben lévő és onnan kilépő szereplők nyelvezetében éppen ez a madáchi hiányosság lett az előny, mivel az archaikusság benyomását kelti. Ezt teszi szóvá Arany János 1861. november 5-én írt, a *Tragédia* javításait egyeztető levelében: „Sok van jegyzeteim között, hol az én javításom simább, de a te szöveged erősebb. Az ilyeneknél kétszer is meggondolom a változtatást. [...] Néhol pedig némi darabosság oly jól áll, hogy sajnálna az ember megválni tőle, mint Bánk bán némely zordságaitól.”³⁴

Az 1862-es székfoglaló értekezés következő idézett részének tágabb szövegkontextusa átvezet bennünket a másik esztétikai alapelvhez, a logikusság esztétikai követelményéhez. Madách azokat a műalkotásokat véli igazán értékesnek, melyekben „korának egész tudása benne foglaltatik. [...] egy Dante, egy Milton, Shakespeare vagy Goethe néhány vékony kötetbe annyi ismeretkincset rakott le, hogy azokat aknázók serege egész könyvtárat képez immár.”³⁵ Ezen alkotói folyamatra vonatkozó esztétikai értékmérce szerint ma már a *Tragédiával* folytathatnánk a felsorolást, akár az „ismeretkincset”, annak nagyságát, akár az „aknázók” kisebb könyvtárnyi szakirodalmat létrehozó kutatásait tekintjük. Madách további érvelése korának azon költői ellen irányul, akik „borzadva minden tanulmánytól, azt az ihlet megöklőjének tekintik, mellyel a tudós elnevezést majdnem gúnyául bélyegzik a költészetnek, s nem veszik tekintetbe, hogy mint a zene, e legillatszerűbb nyilatkozata az emberi szellemnek, ép a legmerevebbel, a matézissel rokon, úgy a költészet a száraz logikának tőszomszédja. S ép úgy mint ennek, a legrejtettebb ellentétek s hasonlatok kiderítésében, a legnagyobb szubtilitások kifejtésében áll egész birodalma.”³⁶ A két művészeti ág kie-

melése és közös jegyük hangsúlyozása: a zenének a matematikával, a költészetnek a logikával való párhuzamba állítása egyfajta ars poeticus magyarázattal is bírhat az utókor számára: a *Tragédia* zárójelenetében a két-világot összekötő s a magasabb világ felé irányuló jellegük kiemeltségét (a dalét és a költészetét) illetően. Másrészt az utolsó idézett mondat igen lényeges számunkra. Rendkívül tömör megfogalmazásában két logikai elvet, az ellentétet és a hasonlóságot jelöli meg, s a költészet feladatának a „legrejtettebb ellentétek s hasonlatok” kiderítését valamint ennek árnyaltan, rejtetten, mégis pontosan szőtt kifejtését véli. Tézisem, hogy egyfajta önreflexió és egyben öngazolás is e megállapítás. Egyrészt bizonyító erejű, hogy Arany Jánostól Madách úgyszólván minden instrukciót elfogad a javítás tekintetében, azonban a logikátlanság vádját nem. „Mindezzel csak előttem akartam magamat a logycatlanság vádjá alól kitisztítani (mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a’ leg nagyobb hibának tartok) [...]”³⁷ Továbbá ezt a madáchi esztétikai gondolatot – a költészet feladata a „legrejtettebb ellentétek s hasonlatok” kiderítése – magának a *Tragédiának* a hatványozottan ellentétekké formált metafizikus problémaköreinek önazonos ismétlődése bizonyítja, ahogy ezt 2013-as Madách-monográfiámban részleteztem. Nyolc filozofikus problémakört elemeztem: a Van és a Legyen két-világát, az eszmék megvalósíthatatlanságát, az anyag és a szellem, a szabad akarat és a determináció, a monizmus és a dualizmus, a bizonyosság és a bizonytalanság, az értelmesség és az értelmetlenség valamint a bukás ’és a mégis’ küzdés problematikáját. E problémakörök három gondolkodási horizont, így a [metafizikus ↔ antimetafizikus] ↔ „életgyakorlati” bölcsélet hatványozott ellentételezettsége alá rendelhetőek elemzésem alapján, ezáltal legkevesebb háromfajta válaszlehetőségről beszélhetünk minden egyes filozofikus, metafizikus problémakör esetében, melyek válaszlehetőségeikben, megoldási módzataikban, a filozófiatörténeti hagyományban gyökereznek. A válaszlehetőségek egyike sem válik abszolutizálttá, így ’szabályozottan nyitott’ formálásról beszélhetünk, miáltal a szókratészi-platóni és a kanti dialektikával mutat rokonságot e filozófikum dialektikája és nem a hegelivel. E hatványozott ellentételezésű filozofikus problémakörök és formálódásuk önazonos jelleggel (fraktálszerűen) ismétlőd-

nek, folytonossá téve a feszültségteremtést, mely a lehető legnagyobb amplitudójú oszcillációk létrehozójaként, a filozófikum intenzív esztétikai hatásának forrása. Ezáltal két alapvető logikai elv érvényesül tehát: az ellentét (a filozofikus problémakörök megoldási módzatain belül hatványozottan, háromféle válaszvariációt állítva szembe egymással) és a hasonlóság (e problémakörök egymáshoz való viszonyát ismételve).³⁸

Madách kritikus szemlélete kora irodalmának válságtényezőit sorra megjelöli e székfoglalóban. Véleményével nem volt egyedül, Gyulainál és Eötvösnél is „jelentkezik az aggodalom a kortársi irodalom iparszerűvé válása miatt.”³⁹ Az értekezés elején felteszi „anyagiságra hajló karunk kérdését”, annak alaptémáját is megjelölve: „Mi célja lehet tehát a szép körüli kutatásoknak, mi haszna általán az esztétikai tudományoknak?”⁴⁰ A (ma is aktuálisnak tekinthető) válasza során, az értekezés egészen ívelően, a hagyomány konstruktív tendenciái mellett, Madách folyamatosan jelzi kora irodalmának válságtényezőit. Szerinte a szép hátrányára vannak „jelen viszonyaink”, így például az, hogy míg a régieknél „nem találkozunk a mai íraskórral”, mára az „irodalom kenyérkeresetté lett”. „Vajh hányan lehetnek, kik egy kötetet nagy, szép és új gondolatokkal tölthetnének meg, de a könyvárus ívszám fizet, s az egy kötet helyett húsz jó létre. A nemes bor, melynek egyes tiszta cseppjei megérsezték kedélyünket, elmosódva a a tengernyi íztelenségben, csak émelygő undort szül. – Az arany, mely elég lett volna egy tömör művészi serleg alakítására, egy papíros górszobrot csak vékony aranyfüsttel fog bevonni, mely napról-napra kopik, míg elfogy.”⁴¹ E felhígulás és mennyiségre törekvés együtt jár az eszme- és ismeretszegénységgel, a felesleges túlzásokkal, harsánysággal, miáltal a szélsőséges, „érdekes és az ingerlő lett az újabb műalkotások princípiuma”.⁴² Ahogy kritikájában, úgy ezen értekezésében is, különösen a kortárs regény műfajában látja megtestesülni mindezt.

1863-ban az akadémia levelező tagjai közé választotta Madách Imrét. A már országosan ismert és elismert költő – betegsége miatt – Bérczy Károlyra, barátjára bízta akadémiai székfoglalójának felolvasását. *A nőről, különösen esztétikai szempontból* című székfoglaló kiemelkedő tézise a következő: „A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre so-

hasem jut, könnyebben felfog és tanul, de teremtő génusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig csak a szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és tudományt lényegesen előre nem vitte. [...] A nő alárendelt, testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres, az erősebb férfiú lelkében éppoly érzéseket költ, mint az elhagyott gyermek, a hervadó virág, megdermedt madár. [...] a becsben tartás lépcsőjén az eszményítés s nemesb aesthetikai élv felé vezet [...]”⁴³ Madách szerint a nő, szellemi fejlődését tekintve, bármilyen kiváló oktatásban vagy nevelésben is részesülne, a férfiak teremtő kreativitását soha el nem érheti, mert a természet kevesebb tehetséggel ruházta fel.

Kozári Mónika, 2015 novemberében, a Forrásban megjelent tényfeltáró tanulmányából megtudhatjuk, hogy magát az értekezést nem Madách adta át Veres Pálné számára, hanem Szontagh Pál Veres Pálnak, ő pedig a feleségének. Hermint fájdalmasan érintette ez a lelcicsinylő vélemény, s mivel önérzetes asszony volt, így a tetteivel vitázott, egyben a tetteivel bizonyította Madáchnak, annak halála után is, hogy tévedett. Veres Pálné egy felhívással fordult nőtársaihoz egy lánynevelő intézet megalapítására. A *Hon* szerkesztője akkoriban Jókai Mór volt, aki meghallgatta, majd közölte, hogy a cikket természetesen leközzeli és a kéziratot betette a fiókba, ahonnan csak hónapok múlva került elő, amikor Veres Pálné sürgetésére Dienes szerkesztő megtalálta és 1865 októberében leközzölte a *Hon*-ban, *Felhívás a nőkhez* című cikkét. Ekkor Madách Imre egy éve halott volt, így nem tudhatta meg, hogy székfoglalójával – bár a nő a „teremtő genius híjával” bír gondolatért bocsánatot kérve Veres Pálnétól – paradox módon milyen folyamatot indított el a nőképzés terén, annak ellenére, hogy óva intett a „nőemancipációtól”, mivel az nem veszi figyelembe, hogy a nő, „specifíce nő”.⁴⁴ Később Veres Pálné egy újabb felhívása is megjelent, *Buzdító szózat* címmel, majd 1868-ban megtartották az Országos Nőképző Egyesület alakuló közgyűlését, amelyen Veres Pálnét elnökké, Teleki Sándornét pedig alelnökké választották meg. Jelszavuk a „Haladjunk!” lett. A Nőképző Egyesületnek egyrészt az volt a célja, hogy vagyontalan nők számára önfenntartási lehetőséget nyújtson, másrészt, hogy közhasznú

tudományokat és ismereteket terjesszen a nők között. 1869-ben Eötvös József közoktatásügyi miniszter ellenzésével és Deák Ferenc támogatásával keltette életre Veres Pálné az első iskolát ezen egyesülethez kötötten, amely a nők szellemi fejlődését, a magasabb ismeretek megszerzésének lehetőségét tűzte ki céljául. A tantervet maga Veres Pálné készítette, Ballagi Mór nyelvész és Vámbéry Ármin pártoló tagok lettek, utóbbival a tantervet is átnézték. Később az alapító unokái, Veres Szilárda lányai is a Nőképző Egyesület iskolájába jártak.⁴⁵ Nemcsak megalapult, hanem kiválóan működött ez az egyesület és az iskola, cáfolva a madáchi kijelentés kizárólagosságát ezen akadémiai székfoglalóból, miszerint, ahol „a perc hatalma dönt, ott a nő önfeláldozásra kész, – hol kitartó küzdés kívántatik: a férfiú áll helyt.”⁴⁶ Veres Pálné szinte férfiként küzdött, akár Eötvös József közoktatásügyi miniszter ellenében, vagy Jókai felejtésével, vagy éppen Madáchnak a nőket lelcicsinylő véleménye szemben is.

Az akadémiai székfoglaló témája a nő, ahogy Madách látta a 19. század közepén, egyrészt hatalmas műveltségének kultúr-, művészet- és irodalomtörténeti ismeretanyaga, másrészt saját tapasztalata alapján, miáltal felállította a „női hivatás s női jellem kaleidoszkópját”. Sorra kerülnek a görög, a római, a középkori, a reneszánsz művészet illetve az európai három évezredet átfogó történelmi emlékezet nőalakjai, szisztematikusan felvonultatva őket „minden erényeivel és hibáival” egyetemben, ahogy tette ezt a *Tragédia* Évájának alakváltozataiban is. Inkább kultúrtörténeti, mint esztétikai jellegű ez az értekezés. Következtetése szintén főművének Évájára, történelmi alakjaira rímelt: mivel a nő lelki ereje kisebb, mint a férfiúé, és a szenvedélyessége nagyobb, ezért a nő magában hordozza a kettősséget, miáltal az „erkölcsi és esztétikai szépnak eszményképeit a nő szolgáltatja: úgy az erkölcsi és esztétikai rút netovábbját is csak a nő képes előállítani.”⁴⁷ A nőnek a férfitól eltérő biológiai adottságainak taglalása után kiemeli a nő érzelm-gazdagságát, lelkesedését, szenvedélyességét, a mártírhajlamot, alakjának, lényének kecsességét és báját; végül a nőt, mint a szerelem és szeretet megtestesülését, mint a „házi oltár őrzőjét”. Majd a keleti, így az indiai és az iszlám világának szokásaival szembeállítva a kereszténység női mintaképét taglalja, miáltal a kereszténység „tett erkölcsi

alapot a hasznosságok megítélése helyébe, s a nőiség két legszebb virágának: a szüzességnek s anyaságnak egyesítése által Máriában oly isteni eszményét alkotta meg a nőnek, s magasítá mintaképül az égbe, melyet a büszke férfi is megirigyelhet tőle. De jól van ez így, jogban legyen a nő egyenlő a férfival, tiszteletben álljon felette.”⁴⁸

Jegyzetek

1. MÖM II. 1942. 543–562.
2. MÖM II. 1942. 563–568.
3. MÖM II. 1942. 569–582.
4. MÖM II. 1942. 583–606.
5. Jelen tanulmányom 2016-ban megjelent Nagy L. János emeritus professzor 70. születésnapjára készült tanulmánykötetben: MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Imre „széptani tanulmányai” és Az ember tragédiája*. In: Tóth Szergej, Rozgonyiné Molnár Emma (szerk.) *Prózától a líráig: Írások Nagy L. János tiszteletére*. 367. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2016. 145–153. (ISBN: 978-615-5455-60-5)
6. PALÁGYI 1900. 130–131.
7. VOINOVICH 1914. 72–74.
8. BALOGH 1924. 24.
9. SOLT 1972.
10. „a színmű lényege cselekmény mert éltet kell festenünk mellyben minden örök tevék körül mozog, örök küzdelemben (...)” STRIKER 1996. 23.
11. „Szabályul állíthatjuk tehát föl, hogy egy ily (erkölcsi) eszmét vegyen föl mindenkor a költő, melyet művében dicsőíteni vágyik, és vívja ki ennek győzelmét száz ellene küzdő gátnak daczára. S ez (a küzdelem) képezi a színmű erkölcsi cselekvényét.” STRIKER 1996. 25.
12. MÖM II. 1942. 544.
13. MÖM II. 1942. 559–560.
14. MÖM II. 1942. 553.
15. „Sand népszerű a magyar női olvasók körében, sőt sokan utánozni kezdik. Köztük Szendrey Júlia, Petőfi későbbi felesége, hogy kitűnjön a szelíd, naiv, angyali szépségek közül, haját George Sand módjára rövidre vágatja, érzelmes Chopin-etűdöket játszik, s titokban verseket és naplót ír.” – írja Madácsy Piroska. MADÁCSY 1998. 125.
16. MADÁCSY 1998. 124–136.

17. SÖTÉR 1965. 334.
18. MÖM II. 1942. 564–565.
19. MÖM II. 1942. 566.
20. MÖM II. 1942. 564–565.
21. BARTA 1942. 162.
22. MÖM II. 1942. 577.
23. MÖM II. 1942. 580.
24. „S ha tettdús életed / Zajában elnémúl ez égi szó, / E gyöngé nő tisztább lelkülete, / Az érdekek mocskától távolabb, / Meghallja azt, és szíverén keresztül / Költészetté fog és dallá szűrődni. / E két eszközzel állandó oldalodnál, / Balsors s szerencse közt mind-egyaránt”.
25. MÁTÉ 2013. 206–241.
26. MÖM II. 1942. 581.
27. MÖM II. 1942. 581–2.
28. S. VARGA 1994. 85–89.
29. BENE – MÁTÉ 2008. 9–156.
30. S. VARGA 1994. 94–95.
31. POLLÁK 2009.
32. MÖM II. 1942. 582.
33. MÁTÉ 2013. 232–240.
34. MÖM II. 1942. 1014.
35. MÖM II. 1942. 578.
36. MÖM II. 1942. 579.
37. MÖM II. 1942. 865.
38. MÁTÉ 2013. 152–241.
39. SÖTÉR 1965. 335.
40. MÖM II. 1942. 570.
41. MÖM II. 1942. 576.
42. MÖM II. 1942. 577.
43. MÖM II. 1942. 585–6.
44. MÖM II. 1942. 584., 589.
45. KOZÁRI 2015. 39–51.
46. MÖM II. 1942. 585.
47. MÖM II. 1942. 588.
48. MÖM II. 1942. 597.

Irodalom

- BALOGH 1924 – Balogh Károly, *Madách Imre otthona*, Bp., Athenaeum, 1924.
- BARTA 1942 – Barta János, *Madách Imre*, Bp., Franklin-Társulat, 1942.
- BENE – MÁTÉ 2008 – Bene Kálmán, Máté Zsuzsanna, *Madách Imre lírája – irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2008 (Madách Könyvtár – Új Folyam, 57).
- KOZÁRI 2015 – Kozári Mónika, *Ki volt Veres Pál? (Családi indíttatás és háttér a XIX. században közszerepet vállaló nők esetében)*, Forrás, 2015/11, 39–51.
- MADÁCSY 1998 – Madácsy Piroska, *Madách és George Sand = V. Madách Szimpózium*, szerk. Andor Csaba, Budapest – Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 1998 (Madách Könyvtár – Új Folyam, 11), 124–136.
- MÁTÉ 2013 – Máté Zsuzsanna, *A bölcsélet átlényegülése esztétikum-má – középpontban Madách Imre Az ember tragédiájával*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2013.
- MÖM I. II. – Madách Imre *Összes művei*, szerk. Halász Gábor, Bp., Révai, 1942. I–II.
- PALÁGYI 1900 – Palágyi Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., Athenaeum, 1900.
- POLLÁK 2009 – Pollák Miksa, *Madách Imre és a Biblia*, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2009 (Madách Könyvtár – Új Folyam, 65).
- STRIKER 1996 – Striker Sándor, *Az ember tragédiája rekonstrukciója. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével, I. kötet*, Bp., A szerző kiadása, 1996.
- SOLT 1972 – Solt Andor, *Madách Imre ismeretlen pályaműve*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 5–6. sz.
- SÖTÉR 1965 – *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk: Sötér István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- S. VARGA 1994 – S. Varga Pál, *A gondviselés hittől a vitalizmusig*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1994.
- VOINOVICH 1914 – Voinovich Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Bp., Franklin-Társulat, 1914.

Földesdy Gabriella

A másik zsenge

Madách *Nápolyi Endre* c. drámájának problémája

Madách életművében ez a másodikként írt drámai alkotás. Prózában íródott, ahogy az első zsenge, a *Commodus* is. A *Nápolyi Endre* egészen 1942-ig ismeretlen volt, amikor Halász Gábor tette közzé az összes művekben. A korábbi Madách-kiadások nem említik. Az OSZK kéziratárában őrzött első változatról hiányzik az évszám (dátum nélküli borító). Ennek szövege egy *Sámson* c. készülő színdarab részeit tartalmazza, ami sosem készült el, mert Madách a *Sámson*t félbehagyta, szövegrészeit átvitte a *Nápolyi Endre* c. drámába. A két téma között egyértelmű a párhuzamosság: az erődús, egyenes jellemű, népét boldogítani akaró Sámson és a későbbi Endre herceg, valamint a szerelmeskedő, államérdekből férjhez menő Delila és a gyilkos Johanna között.

A kétféle történet váltakozik Madách jegyzeteiben, a készülő színdarabról két Lónyay Menyhérthez írt levél is beszámol. Az első levél 1840. július 19-én kelt Pöstyénben: „Én most Endrét írom, és allig képzelem magam a Nápolyi csarnokokba, hol Robert cseleit szövi a hit szent palástja alatt, hol a szenvedő erény tűnik fel Sanchában [...], hol Endre természete egész szilárdságával vív, küzdeni vagy elesni kész”.

A második levél 1841. szeptember 12-én kelt Alsósztrégován: „Nápolyi Endre bevégezéséhez közelg, evvel akarok fellépni az irodalom mezején, remélem a darab nem lesz hatástalan, legalább többen ítélék meg kedvezően, jövő májusig minden esetre világot lát in nomine domini. Ez lesz kengyfutója Csák-omnak...”¹

A *Csák végnapjai*-t megírta és elküldte az 1843-as akadémiai drámapályázatra, de a *Nápolyi Endre* maradt az asztalfiókban. Nem szerepel a Gyulai Pál által 1880-ban szerkesztett „Összes művek”-ben sem. Aztán az 1942-ben Halász Gábor által végre napvilágra került „új” Madách-drámát a kutatók hamar leereagálták. Barta János például már 1942-ben említést tesz a *Nápolyi Endre*-ről Madách-monográfiájában. Galamb Sándor 1944-ben megjelent *A magyar dráma története* című korszakos művében már ismeri, említi a *Nápolyi Endre*-t, legalább is felsorolja az e témát feldolgozó szerzők között.²

Kétségtől, Madách később se át nem dolgozta, se ki nem adta, pályázatra sem küldte el művét. A rejtély rejtély maradt mindmáig. Csúpan azt feltételezhetjük, hogy nem találta elég életképesnek, és ereje vagy ideje sem volt, hogy átírja, esetleg javítson rajta.

A dráma Nagy Lajos király öccsének, Endre hercegnek tragikus sorsát viszi színre, akit 1345-ben, 18 évesen gyilkolt meg felesége, Johanna, Bölcs Róbert nápolyi király unokája Aversában, egy Nápolyhoz közeli palotában, ha nem is önként, de mindenképp tudtával. Madách ismét Ignaz Aurel Fessler tíz kötetes történeti munkáját, az ún. *Geschicht*t használja forrásként (ahogy a *Mária királynő* c. drámájánál is), ám sok tekintetben eltér az ott leírt cselekménytől.

Művét öt felvonásban, prózában írja. Főhőse Endre, a jó király megtestesülése akar lenni: népéért küzd, és a mindenkori erkölcsi igazság győzelméért harcol. Endre feddhetetlen, tökéletes, erkölcsös, feleségéhez hű, becsületes, tehetséges, emellett naiv, sorsa nem lehet más, mint a gyors elpusztulás. Endrét az erkölcstelen nápolyi udvar ellenségként kezeli. Ellenségei az Anjou rokonok, így Taranto Lajos herceg, a cselszövő Róbert barát, Endre felesége, Johanna, Cabanis udvari szolga, de még Ágnes durazzo hercegné és Philippa udvarmesternő is. Mindegyiküknek külön-külön is érdekében áll Endrét megölni, de többször előfordul, hogy együttesen szövetkeznek ellene, mint a gyilkosságot egyedüli megoldásnak tekintő közösség működnek együtt, amiről szinte mindenkinek tudomása van, kivéve Endrét, aki nem tud, nem sejt semmit.

Endre egyenes jelleme kirí a léha, naplopó, élvhajász nápolyi udvar életéből, idegen test közöttük. Másfelől Johanna, a feleség, Taranto Lajos herceg szeretője, szenvedélyes szerelem fűzi őket egymáshoz, ők a felesleges harmadiktól, a férjtől [Endre] akarnak szabadulni. Endre és Johanna házasságát még Bölcs Róbert nápolyi király szorgalmazta, és egyezett meg I. Károly Róbert magyar királlyal a frigyről. Bölcs Róbert azonban a II. felvonás elején meghal (a valóságban 1345 januárban), ez megváltoztatja a helyzetet. Ő kedvelte Endrét, ám végrendeletében furcsa módon a trónt kizárólagosan Johanna unokájára hagyta, Endre csak férjként állhat mellette. A Nápolyban tartózkodó magyar delegáció ezt a méltánytalanságot megtudván a pápához fordul (ez időben

két pápa is van, ők az avignonihoz, VI. Kelemenhez fordulnak), hogy tetemes összegért Endrét is elismertessék uralkodónak.

Madách a szövevényes történet több pontján változtat a Fesslernél talált történelmi eseményeken. Ezek közül a legfontosabbak:

- A Barát (Róbert), Endre nevelője személyében egy hatalomvágyó papot állít a középpontba, aki Endre életére tör. Madách a figurát a *Sámson* c. drámai kezdeményből hozta át. A valóságban Róbert barát, a nevelő, derék magyar ferences szerzetes volt.
- Endrét nem Johanna öli meg, hanem bérgyilkosok (ez más forrásokban is így szerepel).
- Irodalmi mintákkal tűzdeli drámáját, legfeltűnőbb Victor Hugo *A király mulat* című drámájából átemelt Triboulet udvari bolond figurája, aki véletlenségből saját lányát, Blanche-ot öli meg a csábító király helyett. Madáchnál Cabanis udvari szolgát bérel fel, ölje meg Endrét, ő azonban az Endre köntösébe öltözött leányát, Sanchiát szúrja le, aki reménytelen szerelme miatt akar meghalni (éppenséggel nem Endrébe, hanem Arszlánba, egy magyar vitézbe szerelmes). A másik irodalmi minta Shakespeare *Hamlet*-je, itt több ponton is van hasonlóság. A IV. felvonásban a Barát és Endre báli beszélgetése erősen hasonlít a II. felvonásbeli Polonius és Hamlet féle párbeszédhez. Ugyancsak feltűnőek a dráma utolsó szavai, amelyek majdnem szó szerint a *Hamlet*-ből valók.³ A harmadikként felvillanó irodalmi párhuzam Victor Hugo *Ruy Blas* c. darabja. Ruy Blas a korrupt spanyol főurakat leplezi le, míg Endre a nápolyi udvar újonnan megválasztott haszonleső főurait marasztalja el, akik életmódjuk erkölcsstelensége miatt alkalmatlanok bármiféle tisztség betöltésére.
- Petrarca költő és diplomata szerepe Fesslernél jelentős, míg Madách csak egy rövid szereplésre méltatja a költőt, amikor a költészet álmvilága mellett tör lándzsát, ellentétben Endrével, aki erős karokkal akarja megragadni a sors gyeplőit.
- Költői fikció az is, hogy VI. Kelemen pápa végül megadja Endrének az uralkodás jogát, vagyis a királyi címet. Az avignoni pompakedvelő, súlyos aranyakért majd mindenre kész VI. Kelemen nem

ismerte el Endre királyi címhez való jogát, sőt Endre meggyilkolása után Johannát nem fosztotta meg a királyi címétől. Büntetőpért indított a gyilkosok ellen, néhány udvaroncot ki is végeztek, de Johanna megúsza büntetés nélkül. I. Lajos király két hadjáratot is indít Nápoly ellen, de Johannát ő sem keríti kézre. Madách drámája nem foglalkozik Endre gyilkosainak további sorsával.⁴

A tényektől való eltérésen kívül is számos probléma merül fel a drámában. Széteső a cselekmény, Madách nem tudja a drámai feszültséget növelni. Hiányos és hézagos a „nemes férfi – álnok nő” ellentétének hiteles bemutatása. Nem látjuk a szerelmi szenvedélyt Johanna és Taranatói Lajos között, ami magyarázná a két szerető gyilkossági szándékát. De Endre hatalmas szerelmét és ragaszkodását sem látjuk felesége iránt, ami bukásának okozója lenne. Viszonyuk háttérbe szorul a színdarabban, alig találkozunk.

Túl nagy szerepet kapnak a mellékes epizódok. A lélektani és egyéb motívumok elsikkadnak az intrikák közepette. Cabanis, a gyilkos szolga figurája indokolatlanul részletező, zavaró jelenség. Endre beszédet intéz a néphez, ők viszont nem jelennek meg a színen, még jelzésszerűen sem. Erzsébet királyné ugyan megjelenik, de súlytalan, hiteltelen, egyenesen felesleges. Irreális Cabanis lányának, Sanchiának önfeláldozása, valamint logikátlan Endrének az a hiszékenysége, amellyel Philippának egy szavára elhiszi, hogy legjobb barátja, Gillet lovag elárulta őt.

Vannak kétségtelen erényei a *Nápolyi Endre* c. korai drámának. Nem sok köze van a történelmi tényekhez, de ez nem minősíti a művet, ettől még lehetne remekmű is. Madách elsősorban saját magát és fiatalkori elveit, rajongását, liberális elveit kölcsönözte drámája főhősenek. Endrében önmagát ábrázolja, saját ideáljai jelennek meg, így a jó uralkodó eszméje, aki népet akarja boldoggá tenni. Szónoklatában, a Baráttal való vitájában őt magát halljuk (Endre Nápoly népéhez szól, s lecsendesíti őket, a Baráttal való vitájában liberális népboldogító elveket hangoztat: „nem legszentebb hivatásom-é, mit egy Isten akart, mint ember boldogítva teljesíteni. [...] Boldog a hon, melyben az Isten szolgálja, ha eltér az oltártól, polgárrá lesz”)⁵

Madách hőse csak pozitív figura és szabadelvű lehet. A mű kétség-telen erénye a főurak leleplezése, még akkor is, ha a mintát egy másik drámából vette. Az álnok, hűtlen nő figurájában, benne vannak a szerző első szerelmi csalódásai, a nők körében szerzett kiábrándító tapasztalatai. Pszichológiai téren két jelentős mozzanatot is találunk: egyik, amikor Johanna megbocsát egy férjgyilkos asszonynak, éppen akkor, amikor ő maga készül rá, hogy férjét elveszejtse. Endre megölése után pedig nem felszabadult szerelmi érzés uralkodik el Johannán és Tarantoi Lajoson, ellenkezőleg, egymást hibáztatják a történetek miatt, szerelmük gyűlöletbe fordul át.

Madách maga is felmérhette, hogy drámájának több a hibája, mint az erénye. Terveivel ellentétben nem küldte be pályázatra, és nem is dolgozta át a művet, ellenben két részletét átvitte a *Tragédiába*: a IV. felvonásbeli Philippa udvarmesternő jóslási jelenetét átemelte a londoni színbe („Ezer szerencse, herceg, önt kedves karok ölelése várja” – „Egy szép lányka epedez önért”). Valamint a II. felvonás nyitó monológját („Egy ember földi báb, élte buborék, mely nyom nélkül enyész el”) a *Tragédia* XV. színében Lucifer szájába adja („Hiú ember! Hát azt kívánod-e, [...] Remegjen a föld, egy féreg, ha elvesz?”).

Madách műve az első Nápolyi Endre tragikus sorsának színrevitelében [Szigligeti Ede: *Al Endre* (1841) és *Zách unokái* (1846) csak távoli rokonai], ahogy felfedezőnek tekinthetjük a Commodus-téma, a mohácsi vész és II. Lajos király történetének drámaiságát illetően, és Mária királynőről írt drámája pedig egyidős a kortársak műveivel. Évtizedekkel később két másik színdarab keletkezett Nápolyi Endréről, Rákosi Jenő és Bartók Lajos tollából.

Rákosi Jenő *Endre és Johanna* című drámája dramaturgiailag jobb mű Madáchénál, egységesebb, összeszedett, egy láncra felfűzött alkotás. Az ötfelvonásos drámában a két címszereplő nem tud egymásra találni, mert első találkozásuk során Johanna polgárlányként vett részt egy mulatságon, ahol egy idegen férfi molesztálta, és éppen Endre mentette ki a kellemetlen helyzetből. Johanna ebből a megalázó és méltatlan helyzetből nem tud kikeveredni, egyre inkább süllyed erkölcsileg, mivel Endre nem békül, sőt gyanakszik. Johanna bánatában és zavarában egy halottgyalázáson is részt vesz, amiről Endre tudomást szerez. Ugyanez

a tehetetlenség, illetve szégyen viszi Taranto Lajos karjaiba. Bár Endrét itt is a nápolyi udvar emberei fojtják meg, Johanna ezt követően öngyilkos lesz, mert fél Endre bátyjának, I. Lajosnak bosszújától.

A Barát, aki Madáchnál cselszövő, ellenség, itt Endre segítője, ő intézi el, hogy a pápa megváltoztassa Endre státusát. A harmadik kérelemre Endrét teszi meg tényleges uralkodónak (ami nem felel meg a valóságnak). A nápolyi udvar itt is léha, erkölcstelen, ellentétben a magyar szereplőkkel, akik hűek, tisztességesek, erkölcsösek. Erzsébet királyné szerepeltetése csekély mértékű, de mégis több funkciója van, mint Madáchnál. Két alkalommal is játszották a darabot: bemutatója 1885. december 11-én a Nemzeti Színházban, majd felújították 1910. október 29-én ugyancsak a Nemzetiben.

Bartók Lajos *Erzsébet királyné* című színdarabja a három közül a legtöbb szereplőt vonultatja fel. A darab terjedelmes, szerteágazó, és kifejezetten epikus szerkezetű. Olyan, mint egy nagyregény. A szöveg terjedelme kétszáz oldalra rúg, az I–II. felvonás Nápolyban, a III. Visegrádon, a IV. Aquila várkapuja előtt és Aversában, az V. felvonás a budai várban játszódik. Endre megölésének jelenete nem szerepel a cselekménysorban, a III. felvonás végén, Visegrádon hozzák a hírt Lajosnak, hogy öccsét meggyilkolták Nápolyban. A gyilkos személyére a IV. felvonás tetemrehívásos jelenete derít fényt, eszerint Durazzo Károly volt Endre gyilkosa.

A színmű központi szereplője Erzsébet királyné, Endre és Lajos herceg anyja. A szerző a Zách család baljós történetét idézi fel művében, eszerint Erzsébet királyné felelős a Zách familia borzalmas kiirtásáért. Egyfelől Klára csábítóját, egy lengyel lovagot Erzsébet bujtatta föl, próbálja meg a lányt meghódítani. Később, amikor Zách Felicián rátámad a királyi családra, Erzsébetnek négy ujját vágja le kardjával, ez bösztí fel férjét, I. Károly Róbertet, hogy iszonyatos méretet öltön a megtorlás Záchon és összes fel-lemenő hozzátartozóján. Ez a motívum jelenik meg a mű elején Nápolyban, amikor Valois Katalin leplezi le Erzsébetet (a hiányzó ujjakra tesz megjegyzést), ami elindítja a királynéban a lelkiismeret-furdalást, s mindazt, ami Endrével történik, büntetésként fogja fel, cserébe a túlzott megtorlásért. A színdarab Erzsébet halálával végződik, amikor I. Lajos király hazatér a nápolyi hadjáratból, és közli anyjával, megbosszulta Endre meggyilkolását.

A monstre színdarab tele van tűzdelve hazafias lózungokkal, a magyarok dicsőítésével, fennen való magasztalásával. Bemutatója 1892. március 11-én volt a Nemzeti Színházban, a főszerepeket Jászai Mari (Erzsébet), Nagy Imre (Lajos), Márkus Emília (Johanna), Gyenes László (Durazzo Károly) játszották [korábban a *Tragédia* főszereplői voltak mindannyian].

A három dráma akárcsak felületes összevetésével is megállapítható, hogy egyik sem remekmű, legtöbb értéket Rákosi Jenő műve mutat, Madáchénak részletértékei vannak, Bartók Lajosé terjedelmes, unalmas, felejthető. Madách *Nápolyi Endréje* sosem látott színpadot, míg a másik kettőt játszották. Rákosi és Bartók nem ismerhették Madách kéziratban lévő drámáját.⁶

Jegyzetek

1. A két Lónyay Menyhérthez írt levél teljes szövegét ld. a *Madách Imre levelezése* c. kötetben a 95–97., illetve a 103–104. oldalakon. MK 87. Dornay Béla Múzeum–MIT, Salgótarján–Szeged, 2014.
2. Ld. GALAMB Sándor: *A magyar dráma története* 2. kötet, 121–122. „...a szrencsétlen sorsú magyar királyfinak esete több feldolgozóra lelt mind hazai, mind a külföldi irodalomban [...], Madách Imre, Lope de Vega és Mitral színművet írtak róla.”
3. SHAKESPEARE: *Hamlet* (II. felv.) MADÁCH: *Nápolyi Endre* (IV. felv.) H: maga halkufár E: atyám, de volt-e valaha kocsis? P: Nem én, uram RB: Különös kérdés, felséges úr! H: No, pedig szeretném, ha efféle becsületes ember volna... E: De ért valamit mégis a lovakhoz Van leánya? RB: Amennyit, annyit, P: Igenis van, uram E: Látott-e lovat ... hogy ura farkán H: Ne engedje napon járni; a fogékonyság nagy áldás ... fogva kormányozható? *Hamlet* (V. felv.) *Nápolyi Endre* (V. felv.) Fortinbras: belőle, ha megéri, nagy király vált volna még. Durazzo: Vitéz urak, keressük most meg a halottat, fényes tisztelettel legyen temetkezése, véle egy nagy lélek szállt alá. [Arany János fordítása]
4. A pápa és a nápolyi udvar galádságainak, Lajos bosszújának és Johanna további sorsának alakulását részletesen taglalja a HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula által írt *Magyar történet* II. kötete, a 177–200. oldalig. [2. bővített, teljes kiadás. Bp. Kir. Magy. Egy. Ny. 1936.]
5. *Nápolyi Endre* (I. felv.) Az idézet a MK 37. kötet 143. oldalán található.
6. A legkorábbi, Madáchéval azonos témájú dráma Erdélyi János *Nápolyi Endre* c. műve 1844-ből, e dolgozatnak nem tárgya. Erdélyi és Madách azonos c. drámáját Váradi Eszter 2004-ben írt dolgozata veti össze Ld. a Felhasznált irodalom utolsó tételét.

Felhasznált irodalom

- HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei I–II*. Bp. Révai K. 1942.
- MADÁCH Imre: *Zsengék. Commodus, Nápolyi Endre*. Sajtó alá rend., összeáll. Bene Kálmán. Szeged, MIT, 2004. (MK 37.)
- RÁKOSI Jenő: *Endre és Johanna. Történeti szomorújáték öt felvonásban* (1885). H. é. ny. nélkül.
- BARTÓK Lajos: *Erzsébet királyné*. Dráma 5 felvonásban. Bp. Athenaeum, 1892.
- GALAMB Sándor: *A magyar dráma története I–II*. Bp. MTA, 1937, 1944.
- KAMARÁS Béla: *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái*. Doktori értekezés. Pécs, Dunántúl Pécsi Egy. K. és Ny. 1941.
- KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre*. Pozsony, Kalligram, 2006. (Magyarok emlékezete)
- A Nemzeti Színház 150 éve*. Bp. Gondolat, 1987.
- SÖTÉR István: *Álom a történelemről. Madách Imre és az ember tragédiája*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1969.
- VÁRADI Eszter: *A két Nápolyi Endre*. MK 42. 164–214.

Bene Kálmán

Bús ohaj vagy Búsohaj = bánatos kívánság vagy bánat-sóhaj?

Filológiai és értelmezési dilemmák Madách költészetében

Társaságunk Madách összes műveinek kiadásában a *Költemények* új, szövegkritikailag alátámasztott kiadásának előkészítésén dolgozik. A kiadást három kötetre tervezzük. Ebből az *első* kötet az 1864-ben keletkezett kétrészes Madách-kézirat első részének kiadása lesz.

Ennek négy versciklusából a két leghosszabb, a *Szerelem* és a *Románc és ballada* című ciklusok feldolgozásán vagyunk túl. (Andor Csabával együtt dolgozom.) Nem másoljuk az eddigi egyetlen *Madách-összes* verskiadást, mert Halász Gábor kiadása ugyan rendkívüli teljesítmény volt, de mai szemmel már számtalan problémát vet fel. Ezért *mindig Madách kéziratából indulunk ki*, de figyelembe vesszük természetesen Gyulai Pál és Halász Gábor szövegkiadásait, valamint a Madách életében megjelent néhány folyóirat-közlést is. Ez utóbbiak közül az első kötetbe került egy antológiából egy vers (Részvét könyve: *Önmegtagadás*) és két folyóiratból hat vers (Koszorú: *Borbálához, Két kérő, A rab család*, Fővárosi Lapok: *Atlasz, Szív és ész, A galambok*). A versek sorrendjét Madách kézírata több variációban vázolta fel. (A négy verscím-jegyzék megtalálható a *Madách Imre kézíratai és levelezése* c. kötetben a 426–429. sorszám alatt. A katalógust összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – PIM, Bp. 1992.) Andor Csaba az első ciklus verseinek sorrendjét tisztázta, s bár a kiadások a Halász Gábor által kiadott versgyűjtemény sorrendjét másolták, a sorrendet több helyen megváltoztatta, több költeményt pedig a megfelelő érvelés után a második kötetbe helyezett.

Hogy milyen nehéz, olykor sziszifusznak tűnő vergődés Madách agyonfirkált, agyonjavított, kivakart és áthúzott sorainak böngészése, s ennek dacára miért mégis igazi szellemi gyönyörűség ez az önként vállalt közös feladat, arra egyetlen vers, a *Borbálához* filológiai és szöveg(meg)értési kísérletével szeretnék rámutatni. A dolgozat főcímének

megfejtése a végén kiderül majd, de addig nézzünk néhány egyéb adatot és példát arra, hogy mi mindennel szembesültünk a munkánkban mostanáig.

Először néhány példát mutatnánk a vers-kéziratok leírásából, a „megfejtés” gondjairól. Első példánk a kötet 55. verse, a *Szerelem* ciklusból az *Atlasz*. Rengeteg áthúzás, átírás, nagyon zsúfolt szöveg, a variánsok kiolvasása gyakran bizonytalanná tett bennünket. Itt még tetézte a bajt a vers elhelyezése is a kéziratlapon. (Ld. 1. illusztráció!) A teljes vers ugyanis utólagos betoldás a *Románc és ballada* cikluscím fölötti II sorszám jobb oldalán, a lapszélen. A kézirat bal oldalán piros ceruzairással: *Borbála*. Gyulai Pál kiadásában a *Szerelem* ciklus 24. verse ez. (Gyulai *Madách összes művei* kiadása megtévesztő cím, nem összes, csak egy erősen megrostált válogatás.) Madách életében megjelent az *Atlasz* folyóiratban is, a *Fővárosi Lapok*, 1864. aug. 20. 190. számában, *Egy nőhöz* címmel.

Olykor több kézirat-változatból kell dolgozni. Sajátos példát mutat be az első ciklus 49. verse, a *Merengés*. Főszövegünk a 83. főlíon található vers-szerkezeten alapul, ahol a költemény kezdete (1–13. sor) és vége (37–48. sor) olvasható, a közte lévő sorokra csak utal. Ezek a sorok az első kézirat-változat át nem húzott sorai. Halász Gábor is így, a két kézirat alapján állította össze a vers szövegét. Íme a 83. főlíon található kézirat: (Ld. 2. illusztráció!)

A kézirat versgyűjtemény nagy része formálódó munka-példány, Madách kézírásában. Van azonban néhány tisztázott jellegű kézirat (főleg a *II. Románc és ballada* c. ciklusban) is. Ilyen a talán legszebb Madách-ballada kézírata. (Ld. 3. illusztráció!)

Akadtt idegen kézzel másolt, nem autográf kézirat is a versek közt, ilyen volt pl. a dolgozat végén bemutatandó *Borbálához* írt költemény manuscriptuma. (Ld. 4. illusztráció!)

Mielőtt azonban ennek a versnek a bemutatásához kezdenénk, szükségesnek tartjuk a kiadásunknál figyelembe vett megelőző kiadások jellemzőiről is írni. Az életében megjelent 7 versből természetesen Arany *Koszorújának* szövegközlései emelkednek ki, míg a Tóth Kálmán által szerkesztett *Fővárosi Lapok* inkább sajtóhibáival, s a verscímek átkezelésével tűnik csak ki. (Nála az *Emlékkönyvbe* címen olvasható

Galambok az ablakon *turkélolva* kérnek béocását, a *Szív és érzék* a vers első sora lesz a címe, az *Atlasz*nak pedig *Egy nőhöz*.) Ez utóbiban található a Madách-kiadások egyik legmulatságosabb sajtóhibája is: az 5. sorban a kézirat *Atlász lettem...* kifejezése *Átlátsszá lettem*-re változik. A tragikomikus leiterjakab bizony azt sejteti, hogy a vers szövegének közreadója alapvető műveltségi hiányokkal küzdött, amikor a mitologikus utalást egy erőltetett, igéből alkotott főnévre változtatta.

Talán ez az elírás vezette arra Gyulai Pált, hogy Madách lapszéle beszúrt verskézírata ellenére az *Atlas* címet *Átlázként* jelentesse meg, s az 5. sorban is ez álljon: *Átlázzsá lettem!* Csak remélni merem, hogy ez a szó nem a tudós kiadó tudatlansága, csak figyelmetlensége miatt kerülhetett be így a kiadásba. Gyulai *Madách összes* csak válogatás: a *Szerelem* c. ciklus 64 verséből csak 25 került kötetébe, a mottóverssel, a *Sárga lombbal* együtt. (Ez nála nem a Madách-versek prologjaként szerepel, hanem a *Benső küzdés* c. 5. versciklus záró darabjaként.) Már ebben a versben is megtalálhatjuk a Gyulai-kiadás egyik legjellemzőbb hibáját: ha elégedetlen volt Madách stílusával, vagy nem tudta pontosan kibetűzni a kéziratot, felhatalmazva érezte magát arra, hogy átírja, átköltse a vers szövegét. A 14. sor: 'Mely a múltban éle-nyíla' Gyulainál így jelenik meg: 'Mely a multban *élt és nyílott*,' a 16. sor 'Ez lány-szűt, az sirt virasztva.' Gyulainál 'Ez *lyányszűt*, az *sirt virasztott*.' lett. Néha még a verscímet is megváltoztatta: a manapság valóban nem túlzottan kedvező stílushatású *Ömlengés* verscímet önkényesen *Ábrándra* változtatta. (Vörösmarty és Kölcsey után így található az interneten Madáchnak is ilyen című verse).

Gyulai verskiadásának talán legjellemzőbb hibája az *Idához* c. két-részes Madách-vers közlésmódja. A vers két részből áll, az I. rész a hat versszakos *Templomban*, a II. a hét strófás *Társaságban* című. A verset a mi kiadásunk *egyetlen* kisciklusként kezeli. Gyulai kiadásában csak egy rész szerepel, *Társaságban* címmel. A közölt vers nem a II. részt, hanem az I., *Templomban* alcímű rész 13–24. sorát, vagyis a 4–6. strófát tartalmazta. A miértre nagyon nehéz a válasz. Talán hogy a későbbi filológusokat megtévesse...

Az első, majdnem teljes Madách-verskiadás Halász Gábor 1942-ben megjelent *Madách Imre összes művei* (MÖM) című nagy munkájának második kötetében jelent meg, ennek szövegét másolta az Arcanum Kiadó Verstar-DVD-je, ezekből a szövegekből indult ki szinte minden újraközlés vagy verselemző tanulmány.

Az eddigi legteljesebb Madách-kiadásban a *Szerelem* ciklus versei közé olyan versek is bekerültek, melyek besorolásával nem értettünk egyet (pl. a *Fagy-virágok* esete). A versek sorrendjét sem helyesen alapította meg, a miért-et Andor Csaba érvelése meggyőzően indokolta.

A legfőbb hibája a MÖM-nek, hogy Halász Gábor kora, az 1940-es évek helyesírásának megfelelően *szinte mindenütt* javítja Madách kézirat szövegét. Ez helyes elv, de csak addig a pontig, amíg nem változtatja meg ezzel a versek ritmusát. Az első ciklus verseinek nagy többsége rímes-időmértékes (nyugat-európai) verselésű, vagy jambikus, vagy trochaikus lejtésű. Ahol Halász Gábor javítása megszüntette egy trocheust vagy jambust, netán a jambusból trocheus lett, avagy fordított irányban, kiadásunk minden esetben visszatért Madách eredeti kéziratához. (Bizonyítva ezzel azt is, hogy mégsem volt olyan rossz verselő Madách!) Nézzünk meg ezekből a bakikból, félreértésekből néhány példát!

A téli éj dicsérete 21. sora a kéziratban és főszövegünkben 'Más számtalannak szörnyű pokla lesz.', Halász Gábornál így: 'Más számtalannak szörnyű pokla lesz. (A helyesírási javítás: ritmikai rontás.) A 27. kéziratsorban (Melly emberek közt *ollyan* szépen áll,) Halász Gábornál 'Mely ... *olyan* ...' lesz a két ly-os szó, a mi kiadásunkban a 'Mely emberek közt *ollyan* szépen áll,' sort olvashatjuk majd. Ugyanis Halász Gábor első helyesírási javítása a jambikus ritmust erősítette, a második trocheusszá változtatta a spondeust.

Egy másik jellegzetes példa a *Beteg kedvesemhez* c. költemény 19. sora. Halász Gábor: 'Meg elpirulsz – mitől? hiszen *kívülem*', a mi szövegünk: 'Meg elpirulsz – mitől – hiszen *kívülem*'. Ez is ritmikai javítás, a kézirat alapján a teljes sor jambikus hullámszerűvé vált.

A *Szeret hát* kéziratának 16. sorában az utolsó szó többszörösen át van húzva, talán *reméljem* lehetett. Ez az olvasat bizonytalan, a ráírt javítás ugyanennyire. A vége biztos *-em*, a többi csak találgatni lehet. A

javított szó HG szerint *érjem*, szerintünk ez a szó nem illik a kontextusba. Ugyanígy elképzelhető az *éljem*, vagy a *leljem* is. A javított sor Halász Gábor szerint: 'Kínozza őt meg, hogy kékét ne *érjem*' – a mi olvasatunk szerint a legvalószínűbb: 'Kínozza őt meg, hogy kékét ne *leljem*.' – Változtatásunk arra világít rá, hogy nemcsak Gyulait, de a sokkal precízebb Halász-kiadást is kritikusan kell követnünk, és ahol kell, megváltoztatnunk.

Erre a szövegkritikus hozzáállásra a *Borbálához* c. költemény variánsainak a bemutatása a legjobb példa. A kézirat (=K) tisztázata. (Ld. 5. illusztráció!) Madách életében megjelent Arany János *Koszorújában* is. A variánsok között *Ko* jelzéssel erre is utalunk. A K szövege pontos másolata a *Koszorúban* megjelent szövegnek, elképzelhető tehát, hogy eredeti kéziratát elvesztvén, a folyóiratból másoltatta át a verset Madách.

Végül a költemény általunk gondozott főszövegét az alábbiakban közöljük.

BORBÁLÁHOZ

I.

Ohajtánám, egész világ	Ha karjaidnak ölelése
Hogy ossza hő szerelmemet,	Mennysorsod lenne kedvesem:
Azt illatozza a virág,	15 Remegnék, tán előbb telik le
Azt hirdessék a gyors szelek,	Az is nálad, bár végtelen.
5 A napsugár, a csillagok,	
Minden..... némán csak én legyek,	Néhány futó perc birtokom csak;
Mert hogyha szólani akarok:	Amily futók, oly boldogok –
Szívem szorul, szavam remeg. –	Mert e percekben századoknak
	20 Üdve s egész egy menny ragyog.

II.

Ó, hogyha e csók forró léhe
10 Eltartana egy századot,
Melyet rejt, míg ki nem merítne
Minden bűbájt, varázslatot.

III.

Szeretjük egymást kedvesem, Szeretjük egymást végtelen, S mégis csak bús ohaj – Mi játszi dal s rozsák helyett	Te meg – mint félénk röpke méh – Egy árny, egy semmi jó elé, 35 S azonnal elriad – Bezárod nyíló kebledet
25 Végig zokog utunk felett, Mint sorsból gúnykacaj.	A sugárnak, mely éltetett, Egy hűs szellet miatt. –
Szivem, mint elkényeztetett Gyermek, soh'sem elégedett; Többet, többet ohajt –	Ha majd e dús kor elveszett, 40 Mosolygunk önmagunk felett, Hogy oly balgák valánk;
30 A félbirásnak kinja öl, Fut a jelen, jövőm gyötör, S felhőt fölémbe hajt. –	De e mosolyban könny ragyog, És a világ kacagni fog, 44 Melyért azt áldozánk.

A vers szövegváltozatait a következő módon írtuk le:

[56] BORBÁLÁHOZ

K: MIKL 417. – FH 1397. 102. fólió rektó, verzó. Ismeretlen kéz tintaírású tisztázata Madách Imre autográf tintaírású javításaival. A szöveget lejegyző kéz nem azonos az *Azrael* c. verset leíró kézzel. [Három római számmal jelölt része a K rektóján a cím alatt a III. résszel kezdődött, eredetileg ez lett volna az első rész. Ezt a sorrendet igazolja, hogy a II. rész után a verzón következő harmadik rész jelzése át lett húzva és a I. sorszámra lett javítva. A K szövege majdnem pontos másolata a *Koszorú*-ban (=Ko) megjelent szövegnek, elképzelhető tehát, hogy eredeti kéziratát elvesztvén, a folyóiratból másoltatta át a verset Madách.]

[Ez a vers GYP (=Gyulai Pál) kiadásában a *Szerelem* ciklus 18. verse.]

- 1 Ko, fsz: Ohajtanám, egész világ ♦ K: Ohajtanám: egész világ, HG (=Halász Gábor): Ohajtanám, egész világ, ♦ GYP: Óhajtanám, egész világ, [Alapszövegünknek itt nem a másolt K-ot, hanem Arany János kiadását tekintjük, mivel Madách teljesen megbízott – joggal – Arany szövegkiadásainak pontosságában.]

- 2 K, GYP: Hogy ossza... ♦ Ko, HG, fsz: Hogy ossza... ♦ [A megváltozott helyesírást a kétjegyű hosszú mássalhangzóknál Arany 1864-ben már alkalmazta, Gyulai még a betűhív másolást választotta. A sor végén a K-ban pontosvessző áll, a többi változatban vessző.]
- 4 K, HG: ...szelek; ♦ Ko, GYP, fsz: ...szelek,
- 8 K, Ko: Szivem szorúl, szavam remeg. – ♦ GYP, HG, fsz: Szivem szorul, szavam remeg. – [Jav.]
- 9 K, Ko, HG, fsz: ...forró léhe ♦ GYP: ...forró lehe
- 11 K: HG, fsz: ...míg ki nem merítne ♦ Ko: ...míg ki nem meritne GYP: ...míg ki nem meritne
- 12 K, Ko, fsz: Minden búbájt, varázslatot. ♦ GYP, HG: Minden bújbájt, varázslatot. [A helyesírási jav. jambust rontott.]
- 15 K: Remegnék, tán előbb telik le ♦ Ko: Remegnék: tán előbb telik le GYP, HG, fsz: Remegnék, tán előbb telik le
- 23 K, fsz: S mégis csak bús ohaj – ♦ Ko: S mégis csak *búsohaj* – GYP: ...*búsohaj* – ♦ HG: ...*búsohaj*, ♦ [Véleményünk szerint minden kiadás félreértette a szerző szándékát: a kézirat két különírt szavából egy egyedi költői szóösszetételt faragott (*búsohaj* azaz bánat-sóhaj), közben itt a *bús ohaj* (= bánatos kívánság) jelzős szerkezet lehetett a költő szándéka. Erősíti ezt a vélekedést, hogy végig óhajokról, kívánságokról van szó, ld. a vers 29. sorát is!]
- 24 K, fsz: Mi játszi dal s rozsák helyett ♦ Ko, GYP, HG: Mi játszi dal s rózák helyett [A kiadások helyesírási javítása megszüntetett egy jambust, mi visszaállítottuk a K alapján az eredeti ritmust.]
- 25 K, Ko, GYP, fsz: Végig zokog... ♦ HG: *Végigzokog*... [Nem javítottuk a helyesírást, mert úgy véljük: a *végig* itt nem igekötő, hanem határozó.]
- 26 K, HG: ...gúnykacaj. ♦ Ko, GYP, fsz: ...gúnykacaj. [Jav.]
- 28 K, HG: Gyermek *sohsem*... ♦ Ko, GYP, fsz: Gyermek soh'sem...
- 29 K: *Többet többet ohajt* ♦ Ko, HG, fsz: Többet, többet ohajt – GYP: *Többet – többet ohajt* –
- 30 K, Ko, GYP, fsz: A félbirásnak... ♦ HG: A félbírásnak...
- 36 K, Ko, GYP: Bezárod nyíló... ♦ HG, fsz: Bezárod nyíló... [A helyesírási jav. a ritmust is helyreállította.]

- 38 K: Egy hűs szellet miatt. – [A *tt* lehet téves olvasat is.]
 Ko, GYP, fsz: Egy hűs szellet miatt. – ♦ HG: Egy hűs *szelet* [sh.!!!]
 42 K, Ko: De e mosolyban *köny* ragyog, – ♦ GYP, HG, fsz: De e mosolyban könny ragyog,

A 23. sor esetében tehát olyan új variánst hozott létre kiadásunk, amely eddig egyetlen nyomtatott szövegben sem szerepelt. A K alapján *bús ohaj* jelzős szerkezet mellett törtünk lándzsát a kissé mesterkéltnek, kimódoltnak tűnő *búsohaj* szóösszetétel helyett. Az igaz, hogy az idegen kézzel másolt kéziratban is közel áll egymáshoz a két szó, de megkülönböztethetően a *bús* és az *ohaj* (óhajtás, kívánság) szavakat vetette papírra a másoló. Az is igaz, hogy Madách kézírásában igen mostohán bánt a szóösszetételek egybe- és különírásával, a Tragédia kéziratában pl. *négy ezred év* áll (s ezért kiadások tömege *négvezred évre* kódolta a *négy ezredévet*!). Az ilyen új variánsoknál szükséges a konkrét magyarázat is. Ezért került kiadásunk végére a *Szó- és szövegmagyarázatok* fejezet. Ezt a magyarázott szavak betűrendjében lexikon formában tervezzük megtenni, a szócikk végén a lelőhellyel (vers-sorszám / a magyarázott szó sorszáma). Befejezésül néhány példa a készülő meghatározásokból:

Atlasz: a görög mitológia titánja. Óriás, aki vállán tartja az égboltot. A mítikus hős jelképszerpe az irodalomban gyakori. (55/verscím, 55/5)

borúland: fog borulni. Az *-and*, *-end* régies, ma már elavult jövő idő-jelet gyakran használja Madách írásaiban, később az ilyen típusú szóalakokat nem fogjuk magyarázni. [Nem magyarázandjuk!] (7/37)

hordjon a manó! A népi szólás a '*vigyen el az ördög!*' szinonimája, a 19. század első felében még gyakori, olvasható pl. Kazinczy, Besenyei György, Petrsevich Horváth Lázár írásaiban is. (31/13)

izolag: iszalag. (79/89)

két kietlen lakodalmat tart: A teljes idézet: „S a rengetegre, ím, le száll az éj, / A két kietlen lakodalmat tart,” – Vagyis ég és föld ('A két kietlen') a sötétségben mintegy egyesül. (79/173-174)

léhe: lehellete. (Régies.) (56/9)

Meteor, mely sugározva hal meg: A meteort, hullócsillagot Lujza jelképpéül írta versébe a költő. (15/14)

szellet: szellő, fuvallat. Ezzel a jelentéssel függ össze, hogy a bibliafordítók korában szellem, lélek értelemben használták. (56/38, 64/9, 67/22)

sós: sokszavú, csevegő, cserfes. dalos. (37/10, 39/5)

vásárolhatlan, utólérhetlen: megvásárolhatatlan, utólérhetetlen. Madách stílusának sajátja, hogy költői műveiben a *-hatatlan*, *-hetetlen* fosztóképzők helyett a rövidebb *-atlan*, *-etlen* képzőt használja. A továbbiakban az ilyen „szóképződményeket” nem magyarázzuk. (24/31, 3).

Felhasznált irodalom

Verskiadásunk elkészítéséhez Madách kéziratának, versei életében megjelent kiadásainak, Gyulai Pál és Halász Gábor *Madách összes művei* kiadásainak szövegét vetettük össze.

Fontos forrás volt a MIKL (*Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/*, összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – PIM, Bp. 1992).

Ugyanúgy felhasználtuk a Madách Könyvtár (MK) eddigi szövegkiadásait (MK 13, 14, 26, 37, 40, 46, 69, 77, 84, 87. kötet), s a könyvsorozatunkban megjelent Madách-versekkel foglalkozó tanulmányköteteket, valamint szimpóziumaink Madách lírájáról közölt dolgozatait (bibliográfiájukat lásd honlapunk, a www.madach.hu részletes MK tartalomjegyzékében!).

Támaszkodunk a DMA-ban (Digitális Madách Archívum) összegyűjtött egyéb, témánkat érintő szakirodalomra is. Ez utóbbiak tartalomjegyzéke szintén publikus, megtalálhatóak honlapunk DMA-rovatában.

IV. Utóhatás

Cserjés Katalin

Emlékezés és társítás. Ceruzasorok Madách Imre és Esterházy Péter kapcsán

Esterházy Péter kisesszéi vonatkozó részleteinek preparálása és „ráolvasása” a *Tragédiára*, a belőle kigyűrűző problémákra. A *kontextuális narratológia* (Thomka Beáta) hozadékainak bekapcsolása a vizsgálódásba, középpontban jelesül a *Római és Párizsi színnel*. A legutóbbi esztendő kurrens irodalomelméleti fogalmai ugyancsak képesek arra, hogy kontextus-módosító szerepet töltsenek be a sokat elemzett nagy mű szövegén. Nem biztos, hogy csupán az a lényeg, amit előad a szerző, hanem amit végül nem mond el, amiről meghökkentően hallgat (*Párizsi szín; disznarráció*). A jövő életszerű nyitottsága a zárt szerkezetek ellenében – *másként* is történhetett volna; a megtörtént – és az alternatívája (*Római szín, Párizsi szín; sideshadowing*). Szintek közti határátlépés: Júlia-Éva Rómában az álmon belül álmodik az Édenről; a keretek befelé omlása. Egy műalkotás egykori jelentésének keresése minden számunkra elérhető képi vagy írásos forrás segítségével történik. A cél: megértésünk folyamatának az *egykorit* tegyük meg kiindulópontjául („alá-állni”/under-stand a hagyománynak). De nem áll-e mindez túl közel a történetész munkamódszeréhez, a segédtudományokhoz? Rómából és Párizsból, esetleg kizárólag Madách korából érthető helyesen a *Tragédia*?

Egy nem szűnő inga-mozgás résztvevői vagyunk. A *Tragédia* is olyan korpusz, mely végtelen és nyitott, akár egy *világregény*, s játékba hív véglegesítés nélküli szerkezeteivel: a *többes szöveg* esélyeivel.

S essék szó a *Társaság* munkájáról is *magasról* – s immár megközelíthetetlen *távolból* – érkező dicsérettel!

* * *

Emlékezés és felidézés legyen a tárgya a mai előadásnak: ceruzasorok Esterházy Pétertől Madách Imréről; fejhajtás a pár hónapja elhunyt s a rég halott magyar nagyság, nagy szellem előtt.

EP írja Kardos G. György temetése napján című nekrológja elején (*Élet és Irodalom*, 1997):

Pilinszky-nél szoktam erre rá, és jól bevált. Hogy a halál, a halála, a meghalála utáni napokban olvasgatom az illetőt. Ide-oda lapozgatók, együtt töltjük az időt; irodalmias nagyravágás, hogy így a halál kicselezhető legyen. (...)

Mintha az író tovább élne az olvasóban, így illeti magát a nagyravágás. Hahh, a műveiben. De ebben a néhány „követő” napban ez igaznak tetszik.

Döbbsenten olvasom az EP-esszét (*A szabadság nehéz mámora*. Válogatott esszék, cikkek 1996–2003): hisz magam is ezt tettem most övele, a hirtelen, számomra teljesen váratlan halálát követő napokban. Többet elolvastam, át-tallóztam tőle, mint annak előtte bármikor. Eleve nebbnek, élőbbnek tűnik, mint azelőtt bármikor. (Így volt ez Olasz Sándor professzorral, tanszékvezetőmmel és Beyer/Várad B./László kiváló prózaíróval, vidranevelővel és medvevadással is, akit figyelembe, s most már örök emlékezetembe hódmezővásárhelyi családjá ajánlott: az egyik legjelentősebb kortárs írónk...¹)

Lapozgatók az esszékötetben, s mielőtt rátalálnék a Madách-tanulmányra, a 89. lapon egy fél oldalas írás ragadja meg a figyelmem a „*Hol élünk?*”-sorozatból, idézem:

Móricz Rokonokját olvasom, mert veszem maradék maradékjaimnak két példányban a Millenniumi Könyvtár darabjait (ez a reklám helye), s most épp ez volt soron.

Jó.

Azonban feltűnő az a görcsös akarás, amellyel Móricz az időszerűség talmi parancsának kíván megfelelni; túlaktualizálja regényét, tele-tömi napi botrányokkal, politikai oldalvágásai ugyan nem sandák, de mégiscsak rövidlátóak; ahogy bizonyos jelenetek egyértelműen Torgyánra játszanak (sőt olyik Hingyre) (...) – nos, szerzőnk jobb szolgálatot tenne vitathatatlan tehetségének, ha tekintetét az örök emberire vagy magyarira függesztené, s akkor művét nem a perc izgalma éltetné, akkor akár hetven évvel későbbben is élvezettel s tanulsággal olvasandjuk majd.

S miután elneveltük magunkat EP fanyar tréfáján, észrevevesszük, hogy már át is léptünk tárgyunk egyik (másik) aktualitásához: a *kontextuális narratológia*² tájaira.

Nem teljesen új, inkább valami *régi-új* eszme ez, mint annyi más a nap alatt. Olyan, akár a *szövegtől a mű felé ismét* visszavezető, újra felfedezett s örömmel üdvözölt út. Mert örömmel észlelem a szövegtől a mű fogalmáig visszaforduló út szakirodalmi igenlő megjelenését. Bizonyos értelemben ez is a kontextuális narráció és szemléletmód helyreállításához vezet/vagy abból fakad. A mű-fogalom revideálását jelenti: *a szöveg behatárolt – a mű végtelen*. Valaha *műként* fogadtam be Madách nagy művét s például a Hajnóczy-korpuszt is, majd, második disszertációm munkálatai során, illetve a Madách Társaság szimpóziumaira készülő elemző előadásokban – interpretátorként – *szövegek*hez közeledtem, hogy végre ismét *művé* álljon össze a minden ízében, minden jegyzetével, para- és architextusával, inter- és intratextusával, tervével és szövegváltozatával együtt befogadott korpusz. *A szövegek töredékességükben, hiányaikban is egy teljes (teremtett) világ romjaira emlékeztetnek*. S erőteljesen vetik fel a kérdést: létezik-e egyáltalán szöveghatár?

Mert a korábbi merev doktrinák is elvettetnek mára: szöveg, szöveg-határ, szövegen kívüli univerzum – helyette immár a lehetséges szöveg, a határtalanított szöveg jön szóba. A nyelvi univerzumon kívüli vizsgálat korábban „tudománytalannak” minősült (a nyelvészet szempontjából a valóságos világ nyelven kívüli), ámde mára egyre kevésbé tartható a „kifelé tartó gravitáció másodlagossága”, mivel ez nem áll összhangban azzal, amit az olvasó tapasztal maga körül és önmagában. A korábbi centrum, a *text* ettől megmaradhat, és fordítva: a jelenségek szövegszerűségének feltételezése is rég megindult. Kétirányú közlekedés ez *textus* és *kontextus* között. Ezek az új megfigyelések és engedmények beláthatatlan tereket nyitnak meg a vizsgálat előtt.

A régi tér ismét vissza újként, amióta a *Szerző* megéledéséről és di-cső visszatéréséről kezdenek beszélni méltatlan *halála*, „meghalála” múltán – mert ez is bekövetkezett végre, nem is egyetlen módozatban:³ „...a narrátor ugyanúgy megalkotásra vár, mint a történet szereplője és saját helyünk, az olvasó alakja, funkciója is. Valamennyien metalepti-

kus módon vehetünk részt a játékban, ugyanis az elbeszélt szöveg az interpretációban folytatódik. Itt létesül a narrátor, a szereplő, az olvasó virtuális közössége. A nem történetileg definiált szerző maga is résztvevője lehet az együttesnek. Jelenléte a három említett kategória közül bármelyiken keresztül megvalósulhat.” A szerző tehát visszalopakodott szövegeibe, ha másként nem – mint metaleptikus funkció.

Az elbeszéléskutatás iránya megváltozott a néhány évtizeddel ezelőttihez képest: tágabb szocio-kulturális összefüggések közé került; az újabb narratológia a hálószerű kiterjedésekhez hasonlóan kezd funkcionálni: transzdiszciplináris és sokközpontú.

Hogyan is lehetett akár egy percig is azt gondolni, hogy kizárható a kontextus? Éppen hogy azt látni: oly sok a kontextus, hogy (szinte) lehetetlen feltérképezni, áttekinteni őket. Annyi a kontextus, hogy olykor alig látni tőle a szöveget! Így végül mégis visszajut (visszamenekül) a vizsgálódó a *kontextusok* középpontjába, a *textushoz*.

A referenciamezők, a szöveg kulturális beágyazódása, a szövegen kívüli világgal való kapcsolata is újraértelmezésre szorul.

Végül egy utolsó elméleti kitérő és alapvetés: egy párhuzam a képzőművészeti vizsgálódások területéről. Az ikonológiai módszer nem más, mint egy műalkotás egykori jelentésének keresése minden számunkra elérhető képi vagy írásos forrás segítségével. A cél: megértésünk folyamatának az *egykorit* tegyük meg kiindulópontjául („alá-állni”/under-stand/ a hagyománynak). De nem áll-e mindez túl közel a történész munkamódszeréhez, a segéd tudományokhoz, a forrásismerethez például?

E megközelítés és módszer alapja a Panofsky-féle háromfokozatú modell: ikonográfia előtti leírás (*Beschreibung*): tudatosítása annak, hogy mit látunk – ikonográfiai elemzés (*Analyse*) – ikonológiai értelmezés (*Interpretation*) – „annak tudása, hogy változó történelmi körülmények közt hogyan fejezik ki meghatározott témák az emberi szellemet”. (Hérakleitosz szerint a delphoi orákulum ura nem nyilatkozott ki, noha nem is rejt el semmit, hanem felmutat, jelt ad: a jelzés beiktatása a kinyilatkoztatás és az elrejtés közé.) Ez volna a *kontextuális narratológia* egy lehetséges modellje?

A White Cube „a fehér kocka” kortárs művészeti szakkifejezés (egy íróteoretikustól származik, 1976, *Inside the White Cube*; a ’galériatér ideológiája’). Arra a klasszikus kiállítótérre utal, amely a külvilág felé zárt térként, lecsupaszított fehér falával tökéletesen elvont és ingermentes környezetet biztosít a nagybetűs Festészetnek, a történelmi pillanattól és a helytől függetlenül is érvényes remekművek ideális örökkévalóságának. (...) ideológiája szerint a művészethez méltó nézőnek, hogy a képpel találkozáskor a fenséges szellemi tapasztalat birtokába kerülhesen, maga mögött kell hagynia a társadalmi, etnikai, vallási, politikai, testi, nemi meghatározottságait (...) Napjaink kortárs művésze élesen szakított ezzel (...) ehelyett a művészi megismerés kontextusfüggő, a hely és az idő, a lokális és kulturális feltételek szerint változó természetét hangsúlyozza.⁴

Felvetem és megjegyzem: a *White Cube* és a *dekonstrukció* alapjai rokonságban volnának?

Móricz *Rokonok*ja EP szerint teljes nyugalommal olvasható rá a jelen politikai viszonyaira – mint minden nagy és jelentős mű: aktuális, 70 évvel később is – és mindiglen.

Az persze igaz, hogy minden lüktet, hol ez, hol az lesz fontos (Szabó Magda *Ókútjáról* írt EP-esszéjéből vett idézet, *Élet és Irodalom*, 1997).

Így kell legyen ez *Az ember tragédiájával* is, gondoljunk például a Római színben a világ ókori fővárosát előzőnlő vad népcsoportokra (*mutatis mutandis* értendő):

Az égen glóriában a kereszt feltűnik. A hegyek megöl égő városok pírja látszik. A csúcsokról félvad csoportok szállnak alá. Távolról áhítatos himnusz hallik.

(Ehhez idézném fel Krasznahorkai László *Háború és háborújának* 6. fejezetéből a kiürülő, fényét, kultúráját, lakóit vesztett, kifosztott, rommá vált Róma-képsort.)

Vagy gondoljunk a Londoni színre, mely oly igen aktuálisnak tesz, hogy – mint EP írja említett s most hivatkozendő cikkében, a „*mostani edinburghi előadásból is kihagyták, mert az még mindig sérült*”. Mi volna a Római szín mai kontextusa; mit jelent ma Róma? Párizs? Prága? Konstantinápoly? Mi a mai szövegösszefüggése e világváros-neveknek, s e kontextus miként színezi át Madách színtereit utó-

lag? Róma: a Vatikán; a pápa jelenléte, szerepe a világ háborgó sodrásában? Fellini *Róma* című filmje? Maga az oly kimondhatatlan sok mindennel feltöltött szó: az *Örök Város*? A *Colosseum* vagy a kiásott *Laokoon*-másolat? Párizs a modern művészeteket jelenti, a 19. század utolsó harmadát, Gauguin facipőinek kopogását; Prága a nagyváros szívébe zsúfolt zsidó temetőt és Kafkát, az ő klausztrófóbiásan parányi házát idézi; Bizánc, Konstantinápoly, Istambul – melyik néven nevezett hely kontextusa légyen mérvadó mint előfeltételezés? A befogadói asszociációk végtelenek és befolyásolhatatlanok – a műveltség, olvasottság avagy éppen a dilettantizmus megsokszorozza a képzettársítások generálta értelmezési síkokat.

Milyen kapcsolatokat tart fenn a *Tragédia* a saját szövegén kívüli univerzumokkal? (engedtessek meg nekem, hogy sokat kérdezzek, válaszadás nélkül! A *Tragédia* is jóval többet kérdez, mint válaszol...) Saját korával milyent? Madách Imre teljes életidejével? A mindent felülíró, épp hogy elmúlt szabadságharc idejével? A történelem műben előszámlált nagy korszakainak idejével és helyével? Ezek tankönyvekben, szakirodalmakban vagy épp regényekben megképzett alakzatával?

És gondolhatunk a szabadságharc szerepeltetésének hiányára is, mely oly sokszor került már a nagy mű bírálóinak célkeresztjébe. (Madách is *idegenszívű* volna? – elmélkedik EP. *Tíz évvel a forradalom vérbefojtása után előállni egy művel, amelyik tudást sem vesz a nemzeti katasztrófáról, minden szinten kellemetlen, tagadja a haladást, fűtyül a liberalizmusra...* A *katasztrófa* szó után cezúrát érzek az EP-szövegben, onnan a mű egészére vonatkoznak a vádak; jó volna EP-t megkérdezni, mit hogyan ért, de erre nincsen többé mód...

S ezzel már ott is vagyunk EP *Madách-esszéjénél* (*Több könyv; Élet és Irodalom*, 1997), mely egyszersmind laudáció Andor Csaba s a *Madách Társaság* munkájáról!

Az esszé szövegét követve fűzöm tovább hamarosan gondolataimat Madáchhoz.

Közben ismét egy megjegyzést kell tennem, ami ismét csak a *kontextuális narratológia* szemléletének újjáélesztését igenli. Viszonylag régen olvastam újra a *Tragédiát*, és most, hogy igen – dolgok számosságát látom akár egyetlen színen belől is, amit korábban nem látszot-

tam észrevenni. Vagy elfelejtettem volna az idők során? Aligha. Inkább a mű kimeríthetetlen gazdagságát, a mindenkori újraolvasás szükségességét jelzik fenti észrevételek. Illusztráljuk mindezt néhány példával, mindenfajta hierarchia nélkül:

– *Athén*. Ádám-Miltiádész itt apai szerepben is jelen van. Sehol másutt a műben (a *Falaszterben* vállalná ugyan Évát gyermekével együtt, de az egészen más konstelláció volna; amiként más, több dimenzióban is különbözik a 15. szín hirtelen feltáruuló apasága...). Miért nem játssza ki/játssza meg másutt is Madách e megkapó, fontos szerep-lehetőségét?

– *Athén; Páris*. Lucifer nemcsak Párizsban tölti be a néma hóhér szerepét!! *Ezalatt egy tőkét hoznak a lépcsők elé, mellette LUCIFER áll bárdal. ÁDÁM lehajtja fejét* – így az *Athéni szín* vége; tudtam, de kevésbé fontosként értékelve *Páris* guillotine-jánál, lesüllyedt az emlékezetben.

– Ámde miért félné Ádám történelmi álmában a halált? Egyfajta lélekvandorlás részese és kedvezményezettje ő: választhat, akarhat új életet, ha a színben megtapasztaltra ráunt, elege lett belőle. *Athén* vége előtt valamicskével mondja: *Vezess új útra, Lucifer vezess, / S kacagva nézem más erényeit, / Más kínjait, csak élveket kívánva*. Bárha így élhetnénk mi, való hús-vér emberek is – sóhajthat az olvasó, megirigyelve még a mind kétségbeesettebb Ádám sorsát is.

– Most látom csak világosabban, tagoltabban, hogy Ádám álombéli útja során időről időre menekülési kísérleteket hajt végre. *Rómában* a kéjekben próbál feloldódni; *Prágában* a tudomány szentélyében igyekszik nyugvópontot lelteni; aztán *Prága I-ben* végül, már-már triviális nyerseséggel, italhoz nyúl; az *Űrben* el, csak el a Földről, *magasb körökbe* kívánczik (bár épp e legkedvesebb színemről máskor másként beszéltem – a *kontextuális narratológia* eme másként-látásokra is felhívja a figyelmet⁵).

– Ugyancsak most tűnik fel még jobban, hogy Ádám Istennel való birkózása csaknem színről színre mintegy *kicsinyítő tükörben*, aktuálisan is megjelenik (gondoljunk ne csak a *Róma-szín* végére, ahol ledőlnek a rég halott istenek szobrai, s *feltűnik a szenvedő kereszt*; ne csak a kereszténység árnyoldalait ékesen bemutató enciklopédia, a *Kons-*

tantinápoly máglyán *fűtőzőire*; ne csak az Istent megkísértő, dacos és kétségbeesett Ádámról az *Űrben*, ahol a Földszellem nélkül álmában pusztulna el s véle a tervbe vett emberiség..., hanem *Prágára*, ahol nemcsak a Tudomány, de Isten dolgaiba is hamissággal vél beléavatkozni Kepler, sőt főként *Párizsban*, ahol Danton mondata mindönneknek feleldhetetlen igazságú vagy fájdalmú marad: *Én azt a túlvilágot nem hiszem, / Reménytelen csatázok végzetemmel*. Folytathatnánk a sort.

Közelítsünk végül ez újjólág észrevettek listájához egy elméleti megfontolással. Ezzel tovább is lendítjük dolgozatunkat a *kontextuális narratológia* haszonnali alkalmazása felé. Éva-Júlia nagyon szépen beszél a *Róma-színben*, egészen kiemelkedik e fertőző világból, s emeli Ádámot is. Bevallja Éva, hogy ő gyakorta az Édenről, a vesztett hazáról álmodik, mintegy álomba lebben át a muzsika hallgatása közben (*S úgy érzem, mintha álomban feküdnék: / A rezge hangon messze múltba szállnék, / Hol napsugáros pálmák alatt / Ártatlan voltam, játszi, gyermeket, / Nagy és nemes volt lelkem hívása. / Bocsáss meg, örült álomnak varázsa / Mindez.*) Álom az álomban ez is, nem csak a két *Prágába* oltott *Párizs*, de sőt Ádám még tovább álmodja e szó által felidézett asszonyi álmot: Éva szavai nyomán benne is felébred az örökre vesztett Éden. Ádám elismétli Éva imént hallott sugalmazó erejű, messziről csendülő szavait, s anamnézist él át: *álmot az álomban* – az ismétlések ereje, líraisága, bevéső-rögzítő ritmikus potenciája, mely az orphikus költészetet idézheti (jelen esetünkben a két főszereplőben lépcsőzetesen megszülető, pontosabban felbukkanó Éden-emléket). Mondhatnánk, a *keretek befelé, a narratíva felé omlanak* – a belső történet a keretszínnek világa lepi el, tör be, hatol beléjük minduntalan. *Határátlépések jönnek létre a szintek közt*, többször is, nem csupán a londoni bábjátékos általam egy ízben már elemzett *mise en abyme*-jában, ahol a mimesek által megelevenítették a bűnbeesés története egy london-piaci bódében.⁶

Igen, a legutóbbi esztendő kurrens irodalomelméleti fogalmai ugyancsak képesek arra, hogy kontextus-módosító szerepet töltsenek be a sokat elemzett nagy mű szövegén!

Például a *narratív beágyazás* jelenségének közelmúltbeli rögzítése is jól hasznosítható a *Tragédia* vonatkozásában. A nagy mű koncepciójába mint egészbe, mint történelmi látomásba, mint narratívába van-

nak beágyazva az egyes színek és – ami ugyanolyan fontos – az átkötő „önreflexív” szövegelemek. (Ez a *Tragédiában* csak Ádám hangja lehet; avagy a koncepció egészében mindazoknak a hangjai, akik Madách Imre „szócsövei” a műben.)

S ily módon *mise en abyme*-nek tekinthető akár minden szín a *Tragédiában*: kicsinyítő tükörben látni bennük a nagy egészet, sőt némelyikben még belsőbb, még intimebb tükör is fellelhető, mely valami más törésű fontos szegmenst tükröz vissza: Éden- emlékekre gondolok s a bábjátékos már említett jelenetére, esetleg a haldokló rabszolga és felesége-Éva kettősére, mely a fáraótól függetlenül Ádámot és Évát idézi. Derrida *graft* (oltás) fogalma látszik felhasználhatónak, mely olyan szövegmechanizmusokra utal, mikor kinyílnak s egymással oltódnak be a textus rétegei: például átítatódik a belső színek világa a keret képzetével.

„Minden másként is történhetett volna...” A *sideshadowing* (‘megszámlálhatatlan’) jelensége értelmében a jövő életszerű nyitottsága felől szemlélve soroltathatnánk a *Tragédiában* más történelmi korok és helyszínek is (Bábel tornya; Jeruzsálem; a népvándorlás képei; Nándorfehérvár vagy éppen Buda veszése; Bécs II. József alatt; a Velencei Köztársaság; Toledo s az inkvizíció...). De szóba kerülhetnének az adott történelmi tablókon/eszméken belől más hősök, más problémák – *Athénban* Miltiadész helyett Periklész; *Rómában* Spartacus, esetleg a *Vallum* építése (ismét Krasznahorkai László *Háború és háborújából* meríték ihletet, ötletet), Marcus Aurelius, a filozófus-császár; a kereszténységhez a keresztesháborúk helyett mondjuk Savonarola vagy az inkvizíció és Giordano Bruno; az Újkorból pedig a nagy hódítások kora, Kolumbusz, vagy Cortez Amerikája...: a megtörtént, de *más* is történt ugyanakkor, *más* is megmutatható volna, ugyanaz másuttá minő arcát mutatja, és beszédes lehet az is, amit *nem* mutat meg a szerző (ez pedig már a *disznarráció* elméleti kategóriája): gondolhatunk itt akár ’48 említésének, de sőt a magyar tematikának (lényegében) teljes hiányára.

A színek egybefűződésének bonyolultságai (mely téma a kezdetektől kiemelten foglalkoztat, és valóban igen fontosnak, további részletes vizsgálatra érdemesnek tartom), szemben a zárt, világos, konzek-

vens szerkezet eszméjével; e bonyolultságok és kiszámíthatatlanságok, melyek bizony a *hegeli triád* mechanikus keresésének is ellene hatnak – e tekintetben a *stricture* fogalmát említeném haszonnal. A *stricture szürkületet* jelent, és a *structure* oppozíciójában áll. Azt jelzi, hogy a *kint s a bent határai* megvonhatók, de egybe is fűzhetők, azaz az elválasztás logikáját utasítja vissza, s ez számomra, a színek egymásra következésének strukturális kötelezettségeken túlmutató szabadságában, megjósolhatatlanságában – igen vonzónak tűnik. Színről színre ezek az átkötések más- s másképpen valósulnak meg, azaz a *dolgok* erősebbek az elméletnél, a *szürkület (homály)* a rendnél. Állandó a mozgás a rétegek közt, a színek közt *szökésvonalak*⁷ keletkeznek, sőt akár *furcsa hurkok*⁸ is, esetünkben a színek egymásra következése *rekurzív struktúrákat* alkot, s a narratív szinten történő változások az ontológiai szint változását eredményezik. Egy világ mutatja állandó arcát és változik meg színről színre – a hegeli rend ez, de nem mechanikusan megvalósulva, melyet a megképzett világ szabad, számos, sokszínű, sajátlagos volta nem is enged meg.

A kortárs irodalomelméleti gondolkodásban mint megváltozott kontextusban elkalandozván, most térjünk vissza az Esterházy-tanulmányhoz és annak a Madách-kutatókat és a Társaságot érintő passzusaihoz!

Nagyné Nemes Györgyi, a Madách-képek kötet társszerzője Madách „firkálásait” a Kafkáihoz hasonlítja, idézem:

Mintha itt is arról volna szó, amiről Kafka beszél: „Rajzaim nem képek; az egész nem más, mint egy magánjelrendszer”, ill. „Rajzolgatásom nem egyéb, mint egy ismétlődő és minduntalan kudarcot valló primitív mágia.”⁹

Ezt a kérdést hosszabban szeretném majd egy másik alkalommal boncolni, s nem lehetetlen, hogy más véleményre jutok, de a fölvetés mindenképp termékeny, új vizsgálati utakat nyit. És valóban elkerül minden *nevetséges nagravágyást és kisebbségérzést*, mely például Goethével erőltetné az összevetést és összemérhetőséget. Erre Madách nem szorul rá, mert ez egy teljesen más, szuverén, más irányt vevő, a kérdéseket más téreken felvető, s másként válaszoló mű. S az Ördöge is egészen más.

Ügybuzgalom, azt látni megint és megint, azaz van ügy és van buzgalom. (...) Az irodalomnak valamiféle titkos – valóságos, belső, titkos – serege jelenik meg e kötetekben Madách köré szerveződve. És fölsejlik egy társaságnak is a belső élete, működése, egy város, egy település, egy iskola, ahogy segít, befogad, Balassagyarmat, Szügy, Csesztve. (Szeged, Algyő, Kecskemét, Érsekvadkert – teszem hozzá.)¹⁰

Végül következék a *matematikán edzett férfiú*, Andor Csaba felidézése mint *minden*, s *Madách: mint világegyetem*. Ezzel fejezném be megszólalásomat, mély egyetértéssel, tisztelettel és szeretettel:

Azt írja Andor Csaba az egyik dedikációjában, hogy sokáig úgy hitte, Cervantes mondandója csak ennyi: „legyünk bolondok”, de ma már tudja, hogy az üzenet inkább konjunkciók sorozata (A. Cs. matematikán edzett férfiú, én is onnét ismerem még), amelyből ő – végsősoron – ezt választotta: „vagy szegődjünk el egy bolond szolgálatába”.*

Azt olvasom az egyik könyv kolofónjában: Felelős kiadó, műszaki szerkesztő, borító: Andor Csaba. Vagyis ott épp: minden.

*Madách mint világegyetem.*¹¹

*konjunkció alatt értsük: a) együttállás; az a helyzet, amelyben két égitest az égbolton a lehetséges legkisebb távolságra látszik egymástól b) a matematikában érvényes jelentést most elhagynám...

Jegyzetek

1. VÁRADI B. László: *Emlős-viselkedéstan jegyzetek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2013
2. THOMKA Beáta néhány éve (2004) Pécsen elmondott előadásának gondolatmenetét veszem alapul [*Cultural Turn*. (l. Pictorial Turn, Mitchell, 1994; ikonische Wendung, Boehm, 1995) *A kultúratudomány esélyei Magyarországon*], *Kulturális és kontextuális narratológia*; mely tanulmányt is a szerző a tavalyi évben Szörényi professzor emlékkönyvébe ajánlotta.
3. THOMKA Beáta: *Narrátor versus auctor*. In: *Narratívák* 6. Szerk. és vál. Bene Adrián és Jablonczay Tímea, 102–113.
4. RÉNYI András kurátor katalógusszövegéből idézek; a szöveg a Magyar Nemzeti Galéria közelmúltban lezajlott nagy El Kazovszkij-kiállításához fűzetett.
5. *Madách Imre Tragédiájának legrövidebb színe. Az Űr*. Palócföld, 2009/4. 34–45.
6. CSERJÉS Katalin: *Mise en abyme Az ember tragédiájában: London vásári bábjátéka* MK 58. 463.
7. GYIMESI Tímea: *Szökésvonalak – Diagrammatikus olvasatok Deleuze nyomán*. Kijarat Kiadó, 2000. E tanulmánykötet mag-szavát használom.
8. Marie Laure RYAN *frame-analízisére és végtelen hurok-elméletére* utalok itt.
9. ESTERHÁZY Péter: *A szabadság nehéz mámora*. Válogatott esszék, cikkek 1996–2003. Bp., Magvető, 2003. 285.
10. ESTERHÁZY Péter: i. m. 284.
11. ESTERHÁZY Péter: i. m. 285.

Somi Éva

Mercedes Benz

„Cool ez a teremtés. Király.”

Tragédia-parafrazis, à la Esterházy Péter

A magyar irodalmat radikálisan megújító, a befogadói attitűdöket alapjaiban megváltoztató, megrengető Esterházy Péter (a továbbiakban EP) egyetlen klasszikus irodalmi alkotást sem tüntetett ki akkora figyelemmel, mint *Az ember tragédiáját*, melynek parafrázisa, radikális újragondolása a *Mercedes Benz* című, *Történelmi revü* alcímű darabja. A Szlovák Nemzeti Színház felkérésére írt művet a Kalligram folyóirat 2015 áprilisi számában közölte, szövege később a netre is felkerült.¹ Az immár lezártnak tekinthető életmű utolsó, nagyszabású alkotása ez, a már a betegség- és haláltudat diktálta *Hasnyálmirigynapló* előtt. Így még inkább szembetűnik összegző-számadó szerepe, de az egész életműnek „más távlatot ad a halál már.”

Parafrázisok esetében mindig izgalmas az eredeti és az új műalkotás közötti viszony, feszültség. Jelen esetben pl. érdemes megvizsgálni, milyen válaszokat ad a posztmodern irodalom teljes fegyvertárát felvonultató *Mercedes Benz* a *Tragédia* alapkérdéseire, mi az, amit átvesz, megőriz, továbbgondol; létrehoz-e egy új minőséget, egy autentikus alkotást. Vajon a legújabb *Tragédia*-parafrázis kiindulópontja maga is az emberiségköltemény műfaji jellegzetességeivel írható le? Mert akkor mint ilyen, létértelmezése az egyes emberi, a nemzeti és az általános emberi lét szintjeit érinti.

Amúgy EP módra. Úgy veszi alapul *Az ember tragédiáját*, hogy először hangsúlyosan el is határolódik tőle:

„Madách, Az ember tragédiája.

Nem állhatom ezeket a nagy érzelmi bőföggéseket...” – mondja az Első felvonás Hetedik jelenetében Lucifer.

Ne várjunk tehát pátoszt, érzelmességet, a XX. században amúgy is az abszurd és a groteszk az adekvát, gyakoribb és meghatározóbb esztétikai minőség. Az EP nevével összefonódott posztmodern poétika

ismérve még a töredezettség, a montázsszerűség, ahogy a Kilencedik jelenet instrukciója szól: „ne is csapjunk be senkit egy folyamatos cselekmény hamis ígéretével.” Ehhez jön még az ironikus önreflexivitás, a könnyedség, a játékoság, játék a szöveggel, a nyelvvel, a stílussal. És persze mindezek mélyén, ha jól olvassuk EP-t, a halálos komolyság.

A történelmi revü műfaji meghatározás a súlyos témához egyébként is könnyed, zenés-táncos szórakozást ígér, és ezt az ígéretet – a felszínen – be is teljesíti. Janis Joplin egyik legismertebb dala, a *Mercedes Benz* többször is elhangzik, rajta kívül pedig még számos zenei betét vagy utalás található: Karel Gott, Beethoven, Csajkovszkij, Beatles, Rolling Stones, ill. a darab egyik szereplőjeként feltűnik Joseph Haydn. Az Esterházyak egykori karnagya, házi zeneszerzője volt Kismartonban és Fertődön is, így kapcsolódik össze az osztrák és a magyar szál. Ami a táncot illeti, többször is találunk olyan instrukciót, amely balettszerű vagy éppen stilizált, lassított mozgást ír elő a szereplőknek. Ez a komplexitás már EP legelső, színpadra szánt művére, operalibrettójára, a *Daisyre*² is jellemző. A definíció akár a *Mercedes Benz*re is ráillik: „Az opera egy darab élet, melyet énekkel, zenével tár elénk a színpad. Sokkal inkább, mint bármely műfajnak: a nagyközönséghez kell szólania, nem pedig a kiválasztottak kicsiny rétegéhez.” Ének, zene, tánc a *Mercedes Benz*ben is fontos kísérője a szövegnek és a látványnak, Janis Joplin dala a mai közönséghez akarja közelebb vinni a darabot. (Bár a legfiatalabbaknak már a Beatles, Rolling Stones és Janis Joplin is matuzsálemek a zenében.)

A legismertebb *Tragédia*-értelmezések abban is különböznek, hogy másképp látják a főszereplők egymás közti viszonyát. Ezek közül EP-é Eisemann Györgyéhez³ áll közel, mely szerint az igazi ellentét az Úr és Lucifer között van, Ádám és Éva közöttük foglal helyet. EP darabjában olyannyira az Úr és Lucifer a két főszereplő, hogy Ádám és Éva név szerint nem is szerepel, csak különböző figurákban, megsokszorozódva lelhetők fel. Ádám leginkább mint Gróf vagy Író, Éva pedig mint Első és Második szerető, vagy Anya vagy Szolgáló.

Az Úr alakja többnyire változatlan, ám meglehetősen groteszk. Gyakran nem a rangjához méltóan szólal meg, kedveli a szlenget, olykor a trágárságot, és a viselkedése sem mindig comme il faut, ahogy

az instrukciók is mutatják: Szalad, felbődül, buta arcot vág, duzzog, settenkedik, ráförmed valakire vagy éppen fenyegetőzik – akire mindez ráillik, nem egy fenséges, mindenható és megközelíthetetlen Úr. A groteszk istenképre a XX. század művészetében bőven találunk példákat.

Lucifer alakja annyiban változó, amennyiben ő más szerepekben is feltűnik: olykor mint ügyvéd vagy ceremóniamester, máskor apafigura, egyébként ugyanúgy az Úr ellenpólusa, mint a *Tragédiában*.

A *Tragédia* kerettörténetének alapszituációja jól felismerhető: Az Úr elégedett a művével, Lucifer nem. Ám a *Mercedes Benz*ben nem az Úr, hanem Lucifer az első megszólaló:

„A baj / a baj a világgal ott kezdődött...” Az Úr azonban közbevág: „Milyen baj? Nincsen itt semmi baj. A teremtés oké. Hódolat illet, nem bírálat.” (Vö. Tr. 108. sor:⁴ „Csak hódolat illet meg, nem bírálat.”) Önelégült szavai között egy ismerős és jellegzetes EP bon mot: „Jegyezd meg, Lucifer, a mondat én vagyok, / Te legföljebb lábjegyzet.”

Lucifertől is elhangzik a szállóigévé vált sor: „Küzdezt kívánok, diszharmoniót.” (Vö. Tr. 300. sor), de ő kissé meghátrál itt, hirtelen témát vált: „Mondd, uram, nem akarnál venni nekem egy Mercedest?” (Magyarul így kezdődik Janis Joplin dala). Mire az Úr: „Összekeversz, bazmeg, a lottó-ötöstalálatossal.”

Kettejük párbeszéde, és ezzel az első jelenet azzal ér véget, hogy az Úr így szól Luciferhez: „Van egy jó magyar család, évszázadok óta ismerem és szeretem őket. Hát vedd el a szerencséjüket, fogadjunk, akkor sem fordulnak ellenem, akkor sem árulják el a jót.” Fogadást kötnek tehát. Presztízsharc ez, mindketten biztosak saját győzelmükben. (Márpedig úriember biztosan nem fogad!) A családot Lucifer kísérti meg, de cserében nem ígér semmit, számukra tehát ez egy próbatétel.

Az *ember tragédiája* egyik, sokat emlegetett mintájában, a *Faust*-ban, és a csaknem egy évszázaddal későbbi *A Mester és Margarita*-ban a szerződés az ördöggel motívuma közös elem. Ez teremt a szövegek között lényegi kapcsolatot, a szerződés hagyományosan mindig az ördög és az ember között, a halandó ember lelkéért köttetik, cserében a halhatatlanságért. Ehhez képest ez a fogadás az Úr és Lucifer között, főleg, hogy biztosra mennek, nem látszik komolynak. A tét azonban itt is elég nagy: Vajon melyik erő győz a jó és a rossz etikai küzdelmé-

ben? Vajon a jónak kell győznie, hogy az emberiség megőrizze megingott, többszörösen megtépázott hitét, moralitását, emberi tartását, a humánumot? Vagy a rossz kerekedik felül? Napjaink olvasója számtalan tapasztalattal rendelkezik mindkettőre.

Lucifer mint ügyvéd arra próbálja rávenni a Grófot, aki Író is, a szerző alteregója, hogy vegye vagy legalább perelje vissza felvidéki (galántai) kastélyát. Ez a csábítás tárgya, így kapcsolódik az osztrák és a magyar mellé a szlovák szál. A Grófot/Íróat azonban nem érdeklik a kastélyok, ugyanúgy, ahogyan a rendszerváltáskor kijelentette: Földet vissza nem veszek!, most, ha nem is mondja ki, de ellenállásából ez jön át: Kastélyt vissza nem veszek!

A *Mercedes Benz* azonban nemcsak az Úr és Lucifer közötti fogadásról szól, nemcsak a pátosztól, az érzelmességtől határolódik el: visszajára fordítja a *Tragédia* gyakran idézett optimista befejezését („Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”) is. Az Úr szavaival szemben Lucifer a *Mercedes Benz* Második felvonás Második jelenetében éppen az ellenkezőjére buzdít: „Ember, ne küzdj, ne bízzál!” A reformkor küzdés-etikája napjainkban anakronisztikusnak, hiábavalónak hat? Az abszurdítások korában van-e értelme és lehetősége az emberi cselekvésnek?

Ugyanígy megkérdőjeleződik a hit és a remény is. A *Tragédiában* Ádám a történelmi színek végén elbukik ugyan, de mindig jobbat remél, újra és újra hisz egy szebb korban, egy új eszmében. EP-nél az Első felvonás Második jelenetében Lucifer ezt súgja a Grófnak: „Semmi könnyelműség, semmi remény. Aki reménykedik, az védtelen. [...] Aki reménykedik, az veszett.”

Rezignált kijelentése felidézi az egyik legkeserűbb magyar vers ref-rénjét: „Nincsen remény!” (Vörösmarty Mihály: *Az emberek*, 1846).

De vajon tanácsol-e a visszavont vagy megkérdőjelezett értékek helyébe mást? Igen, a Kilencedik jelenetben az Úrral polemizálva Lucifer arra biztatja a Grófot vagy a Szolgálot: „Kételkedj, ember, ...”

A hit és a remény ellenében a gondolkodást, a kételkedést teszi meg legfőbb értéknek, melyek ugyan nem feltétlenül egymást kizáró fogalmak, bár a felvilágosodás kora óta a hangsúlyok megváltoztak.

A kor nagy eszméje, a Szabadság–Egyenlőség–Testvériség jelszava is feltűnik, de kiüresedett frázis lett ez is.

A szabad akarat, mely szintén a *Tragédia* egyik alapkérdése, a *Mercedes Benz*ben is felvetődik az Első felvonás Kilencedik jelenetében, miután Lucifer „röhögve” elismeri, hogy mindent, még őt is az Úr teremtetete, hozzátéve: „de azért engem ez idő szerint kétszer annyian lájkoltak.” Mire az Úr: „Ha kellett a szabad akarat, akkor ne tessék rinyálni a következményekért!” Vagyis a választás szabadsága, lehetősége nem csupán egy pillanatnyi döntés, hanem egy összetett, megfontolt gondolkodási művelet. A *Tragédia* Ádámja csak a XV. színben gondol a következményekre, már későn. A *Mercedes Benz* azt mondja, mindig gondoljuk végig a lehetséges következményeket és aszerint válasszunk.

A *Tragédia* alaphelyzetén és a Jób történetére utaláson kívül („Ismered a Jób-sztorit, nem?” – veti oda az Úr, fenyegetően Lucifernek) még egy nagyon fontos bibliai tanítást von vissza a *Mercedes Benz*: igaz, ezt sem direkt, hanem az egyik mellékszereplő szájába adva, a szövegben kissé eldugva szerepel, ez pedig a „Ne félj! / Ne féljete!”

A Wikipédia szerint Isten bátorító szava a Károli-Bibliában 115 versben hangzik el és még 14-szer megismétlődik más versekben. A *Mercedes Benz*ben bátorítás helyett ez is fenyegetésként hat, amikor az Első felvonás Negyedik jelenetében a Második Szerető ezt mondja: „féljete, most igazán féljete...” Groteszk jelenet ez is, Lucifer azonban örvendezik: „Remek, megjelent a színpadon a félelem, egy kis adag rémület és egy leheletnyi rettegés – rázd össze, tégy hozzá egy kevéske nacionalizmust, szórd meg rasszizmussal, antiszemitizmusból csak éppen hogy, az íze végett, kis nemzeti frusztráció, melyet természetesen nacionalista nagypofájúsággal kompenzálunk, és kóktélunkat érteni fogják itt is, ott is, emitt is, amott is.” Az olvasók pedig a XVII. század helyett a jelenben érezhetik magukat.

Megkérdőjeleződik a Tízparancsolat érvényessége is: A Második felvonás Harmadik jelenetétől a Herceg és a Főforradalmár vívja szellemi harcát, a régi és az új hatalom képviselőit. A Herceg bírálja ezt az új rendet, mert az szerinte nem egy jobb világot teremtett, inkább csak felforgatta a régit. A Főforradalmár Lucifert megszegyenítő

cinizmussal kérdez rá a Tízparancsolatra: „Az nem egy bon-mot gyűjtemény? Ne öl! Igazán szellemes, nem?! Utalnék tisztelettel az inkvizícióra, a vallásháborúkra és mindenre. [...] Végigmehetnénk mind a tízen, hohó, de végig ám!” A XX. század borzalmainak lajstroma rávilágít: erkölcsi világrendünk megingott.

Ha a *Tragédiára* ráillik Sötér István⁵ meghatározása: „álom a történelemről”, akkor részben ez EP művére is igaz: a Gróf az Első felvonás Hetedik jelenetében egyszer csak elalszik, majd gyorsan felébred, a darab végén pedig mintha felébredne, tehát előzőleg aludt. Innen gondolható, hogy álmodta az egészet, vagy legalábbis egy részét. Zavarsabb álom ez, mint Ádámé, nem a lelkesedés-kiábrándulás dinamikája vezeti, az olvasó is nehezebben igazodik el, a jelenetek lazán következnek egymás után. Míg a *Tragédia* 11 történelmi színe a múltból a jelenen át a jövőbe ível, a *Mercedes Benz* Első felvonásában a múltból néhány évszázad (főleg a XVII–XVIII.), a Második felvonásban a közelmúlt (a XX. század) és jelenünk (XXI. század) adják az időkereteket. Míg a *Tragédia* helyszínei igen változatosak, a *Mercedes Benz* tere szűkebb: Közép-Kelet-Európa. Ha jelentett is valamit egykor ez a fogalom, mára kiüresedett. Az Úr, aki elvileg mindent tud, de „hogymi Közép-Kelet-Európa, azt ő sem tudja...” – kárörvendezik Lucifer.

Az időben és térben is igen terebélyes Esterházy-családfa osztrák, szlovák és magyar ágakkal is rendelkezik. Így bármelyik Esterházy bármelyik helyszínen, országban otthon érezheti magát. A Szolgáló rendezőként hiába szeretné többször is tisztázni hol vagyunk, az Úr válasza mindig ugyanaz: Itt. Az ő szempontjából ezért mindegy is, ám emberi mértékkel mérve igenis fontos a nemzeti identitás. És legalább ennyire fontos, ez is kiemelt érték a *Mercedes Benz*ben, a történelmi múlt, a hagyomány megőrzése.

Nem véletlenül hangzik el Shakespeare neve sem: a színház a színházban írói fogásait EP is alkalmazza. Darabrendezés is folyik ugyanis a színpadon: egy romkastélyt építenek, instrukciókat kell adni, jelene- teket beállítani stb. A Gróf mint író és mint rendező is szerepel, majd a rendező szerepét a Szolgáló tölti be. A Nyolcadik jelenetben már történelmi szerepüket játsszák, milyen is volt anno az úr-szolga viszony. „...egy rendes gróf nem hagyja így el az embereit.” – mondja szemre-

hányóan a Szolgáló. Az ő szájából hangzanak el azok a mondatok is, melyekben nehéz nem észrevenni az aktuálpolitikai jelentést: „El vannak hagyva itt az emberek, maga is elhagyta őket. Ezért rossz ez az ország. Az örökséget át kell venni? Itt csak zabrálás folyik. Lopott holmik visszalopásának a lopása. Hol a múlt, hol a jövő?” Ezt a kritikus szöveget veszi át a Gróf is, hiszen itt „a hazáról csak papolnak, üresen rízsáznak, alibiznek [...] csupán szavakat fabrikálnak [...] mint egy jelszót: istenhazacsalád.” (Első felvonás, Kilencedik jelenet).

Hogy a történelem fejlődik-e és milyen irányban, az a *Tragédia*-elemzésekben is felmerülő kérdés. A *Mercedes Benz* sem ad erre direkt választ, de mintha azt mondaná: csak a szerepek változnak. A kuruc-labanc korban Táltos lován járó „Édesapám”-at – mivel nem ismeri fel, mikor kivel áll szemben, mit kellene válaszolnia –, a kurucok is, a labancok is jól elverik. Ez a jelenet átvált a XX. századi ávós vállaltószoba-képbe, ahol ismét az Apa szenved el a verést, akár van rajta sapka, akár nincs. Majd a Herceg-Apa figura a Főforradalmárral polemizálva azt állítja, hogy csupán helyet cserélt a „fent” és a „lent”, a szerepek cserélődnek, nincs tehát előrehaladás a történelemben.

Forgács Zsuzsa Bruria emlékeztető kritikája⁶ a szerzői jogok felől közelíti meg EP híres idézéstechnikáját, a vendégszövegek jelöletlenül való beépítését, a módszert etikátlannak tartva nyilvánosan elítélte. EP váltig hangoztatta, hogy ő minden leírt szöveget sajátjának tekint, és akként is bánik velük. Az „utánzás mint kegyelet” gesztusa mellett (Ottlik Géza *Iskola a határon* c. regényének átmásolása egyetlen lapra) az is érdekli, hogy az új szövegkörnyezetbe átemelt idegen mondat hogyan simul oda be, és hogyan támad ennek eredményeképpen valamiféle „billegés a szövegben”. Elég nagy vita bontakozott ki ebben a kérdésben, érveltek pro és kontra, de egyik fél sem engedett.

Az *Egyszerű történet, vessző, száz oldal – a kardozós változat*⁷ e kritikára adott válaszként is felfogható: nesztek, akkor egyszerű történetet írok, akkor bejelölök, lábjegyzetek mindent, de az írásmódon nem változtatok. Ez a fricska azonban nem könnyítette meg az olvasók helyzetét, nem is mindig következetes a forrásmegjelölésben.⁸ Legkeményebb kritikusa, Radics Viktória egyebek mellett azt rója fel, hogy EP modorossá vált.⁹ Lehet mindennek köze ahhoz, hogy már

a következő *Egyszerű történet, vessző száz oldal – a Márk változat*¹⁰ óta szemmel láthatóan csökken a jelöletlen idézetek száma, a szerző a lábjegyzeteléssel is felhagy.

A *Mercedes Benz*ben EP a legtöbb vendégszöveget két helyről veszi: egyrészt a *Tragédiából* (nem ütközik szerzői jogokba), másrészt saját korábbi műveiből. A *Tragédiából* átvett sorokra több helyen is ráismerhetünk. Vö. pl. az Első felvonás Első jelenetét és a Tr. 124–126. sorát:

„Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új erővel feleljek megint.”

Vagy az Első felvonás Hetedik jelenetét és a Tr. 4019–4021. sorát:

„Mint látom, itt családi jelenet
Fejlődik, szép talán az érzélemnek,
De értelmemnek végtelen unalmas.”

Az EP-univerzumban kellőképpen jártas olvasó ráismer a korábbi művekből származó, különböző szöveghelyekre a *Kis Magyar Pornográfától* a *Harmonia Caelisten* át egészen a két *Egyszerű történet*tel bezárólag. Megkétszereződő vagy megháromszorozódó szereplők, visszatérő figurák is jellemzőek, ilyen pl. Haydn vagy Tóth Menyus vagy a sokféle Édesapámból lett Apafigura. A *Mercedes Benz*ben a Gróf–Herceg–Apa egyszerre jelenít meg három nemzedéket, és jelzi a családtörténet folytonosságát. Ismerős motívumok, mint az apa–fiú, anya–fiú-jelenetek visszakapcsolnak *A szív segédigéi* vagy a *Javított kiadás* olykor érzelmes, olykor karcos és keserű szövegeihez is.

Tehát lényegében ismert szövegrészekből van összegyűrve a *Mercedes Benz* címet viselő történelmi revü, szándékosan lazán, sok zenével, stilizált színpadi mozgással megspékelve. És a szerzővel együtt az olvasó is nézegetheti, hogy mit kezdenek ezek az ismerős mondatok itt egymással és az új szövegkörnyezettel, létrejön-e egy új minőség. A montázsszerűség, sőt a patchwork-szerűség ellenére a szöveg mégis kö-

vetkezetes marad a parafrázishoz mint legfőbb rendezőelvhez, és létrejön egy új minőség: egy mai színpadra szánt abszurd-groteszk dráma. EP átértelmezi a kiindulópontot, *Az ember tragédiáját*, korábbi műveinek részleteit, alakjait, prózapoétikájának jellegzetességeit, a posztmodern teljes eszköztárát bevetve a *Mercedes Benz* bele is simul egy hagyományba: a XX. század 50–60-as éveiben induló, Beckett, Ionesco és más szerzők által képviselt abszurd és groteszk drámák vonulatát gyarapítja.

Az Úr és Lucifer közötti fogadás folyamata követhető a darabban, hol az egyik, hol a másik fél áll vesztesre. A Második felvonásban, azaz a XX. században Lucifer erősít: „Akkor most szépen, komótosan ráeregetjük a bajt a családra. A magyarokra. A szlovákokra. Az osztrákokra. A világra. Aztán meglátjuk, mire mennek. Tanácsköztársaság, világháború, holokauszt, ötvenes évek, kitelepítés – csak győzzem szűflával.” Győzi, mint tudjuk. Annyira, hogy az Úr egy ponton kénytelen beismerni: „Ezt a XX. századot, ezt valahogy elcseszttem.”

Lucifernek jól jön ez az elcsesztett XX. század. Igaz, a fogadást elvesztette, de cserében jól kiismerte a teremtményt, az embert. Így elmélkedik: „Furcsa szerzet az ember. Mindig meg tud lépni. Egyszerre nagy és kicsiny. Én a vereségben utazom, szeretem látni a vereséget. Az Úr a győzelmet nyomatja, az az ő műfaja. De az ember egyik se. A vereséget néha győzelemre fordítja, a diadalát zokogásba fojtja. A szenvedés legyűri, elbukik, és bukásából megerősödve tér vissza. De ez se mindig! (vállat von) Lehet, hogy véglegesen nem legyőzhető... Mindazonáltal szórakoztató a szenvedése... Milyen bölcs leszek így a darab végére! Cool ez a teremtés. Király.” Vagyis így már tetszik neki a teremtés!

De az abszolút győztes, akár a *Tragédiában*, mégis az Úr marad. Nemcsak azért, mert nem hagyja veszni a kastélyt: „Nem a grófok miatt, hanem a kövek miatt. Az idő miatt.”, hanem a teremtménye miatt is. Kedvenc énekesének kedvenc dala és a végén az a hihetetlen nevetés jelenti számára az embert, aki miatt mégis megérte a teremtés fáradságos munkáját elvégeznie. Győztes voltát mutatja az is, hogy éppen úgy, éppen azokkal a szavakkal, mint Madách művében, teret hagy Lucifernek is: „Lucifer! Mindenségemben működjél tovább...” (Má-

sodik felvonás, Huszadik jelenet, vö.: Tr. 4086. sor) „De bűnhődésed végtelen leend / Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol, / Szép és nemeknek új csirája lesz.” (Uo., vö.: Tr. 4091–4093. sor.)

Ennek az ízig-vérig modern darabnak felolvasószínházi rendezésére vállalkozott Hegedűs D. Géza, az idei Magyar Dráma Napján egyszerre tisztelegve Madách *Tragédiája* és a közelmúltban elhunyt Eszterházy Péter életműve előtt.

Jegyzetek

1. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2015/XXIV.-evf.-2015>.
2. ESTERHÁZY Péter: *Bevezetés a szépirodalomba*, Bp., Magvető Kiadó, 1986, 264–318.
3. EISEMANN György: *Létértelmező motívumok Az ember tragédiájában*, In: *Keresztutak és labirintusok*, 1991, 37–68.
4. Itt és a továbbiakban a *Tragédia* sorait a Matúra-kiadásból (1992) idézem.
5. SÓTÉR István: *Álom a történelemről, Madách Imre és Az ember tragédiája*, Bp. Akadémiai Kiadó, 1965.
6. FORGÁCS Zsuzsa Bruria: *A visszaadás művészete*, Magyar Narancs, 2007/1.
7. ESTERHÁZY Péter: *Egyszerű történet, vessző, száz oldal – a kardo-
zós változat*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2013.
8. PÁLFY Eszter: *Kis Magyar Retorika*, Kritika, 2013, 56. évf. 10. szám, 1065.; www.jelenkor.net/archivum/cikk/2823/kis-magyar-retorika#top
9. RADICS Viktória: *Szétlapított szövegek – ESTERHÁZY Péter: Egy-
szerű történet vessző száz oldal – a kardo-
zós változat*, Magyar Narancs, 2013. 10. szám.
10. ESTERHÁZY Péter: *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk
változat*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2014.